

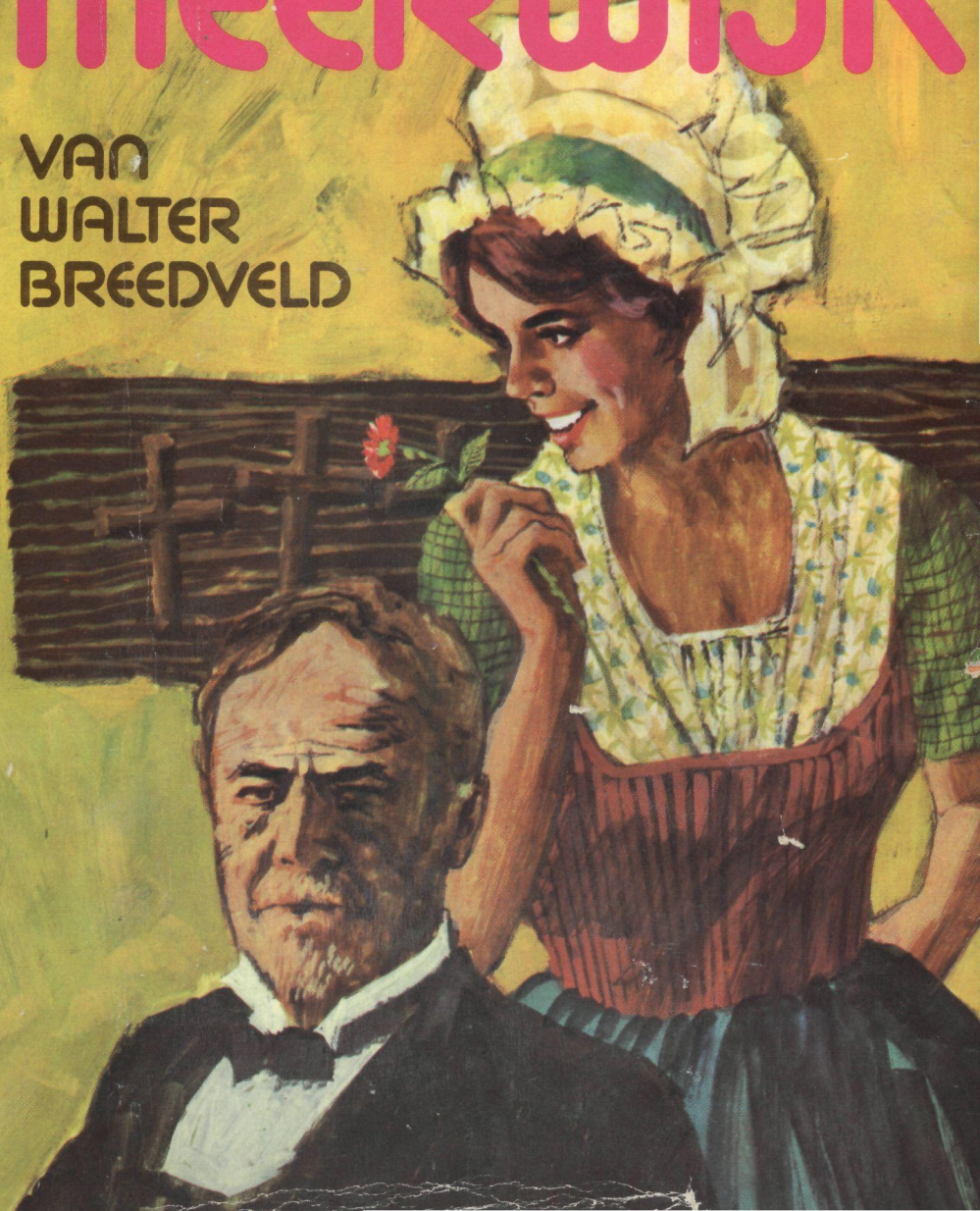
DE GROTE BRABANTSE
STREEKROMAN

MEERWIJK

WALTER
BREEDVELD

MEERWIJK

VAN
WALTER
BREEDVELD

De Brabantse auteur Walter Breedveld zou onder de Nederlandse schrijvers bij uitstek de vertegenwoordiger van de vertellende romankunst genoemd kunnen worden, want in vrijwel al zijn romans toont hij zich een meester in dit genre.

Zijn geboortestad Den Bosch heeft hem altijd sterk geïnspireerd. Zij is dan ook de plaats van handeling in verscheidene zeer bekende boeken van zijn hand: *De Kieviten*, *Hexspoor*, *Sandra*, *De open stad*. Andere streekromans van Walter Breedveld die de aandacht van een groot publiek hebben getrokken, zijn: *De avond van Rogier de Kortenaer*, *Meneer Severijnen*, *Meerwijk* (de roman van een Brabants geslacht) en de beide romans *Seger Baas* en *De bekroning*.

De roman van een Brabants geslacht en van Brabants industriële emancipatie, zou men *Meerwijk* kunnen noemen. In 1860 trouwt de boerenknecht Godefriedus van Stapelen met Marjan Beerdonk, die op de Dommelhoeve woont en daarmee vangt ook de geschiedenis aan van een Brabants geslacht, waarvan de vierde generatie een vooraanstaande plaats inneemt in deze provincie. Daar gaat het Breedveld in de roman om: te laten zien hoe uit het eenvoudige boerenechtpaar Van Stapelen nog geen eeuw later grote industriëlen en ondernemers met wereldnaam zijn voortgekomen, die veel tot de spectaculaire ontwikkeling van Brabant hebben bijgedragen.

Met groot talent tekent de auteur de onvergetelijke figuren van de aartsvader Godefriedus, zijn bescheiden vrouw Marjan, hun enig kind Godefrieda, die trouwde met de wilde Jan Griniau, wiens daden als een sage in Brabant zouden voortleven.

Breedveld deed dit zo voortreffelijk, dat *Meerwijk* zonder twijfel tot zijn sterkste boeken gerekend mag worden.

Meerwijk

Walter Breedveld

MEERWIJK

Amsterdam Boek

Omslagtekening: Piet Donkersloot

Deze uitgave is tot stand gekomen met
toestemming van Uitgeverij De Fontein B.V., De Bilt

Godefriedus van Stapelen en Marjan Beerdonk

Op tien juli achttienhonderdzesig trouwde Godefriedus van Stapelen Marjan Beerdonk met speciale toestemming van pastoor Vergroessen. Hij was toen vijfentwintig jaar, zij tweeëntwintig. Twee maanden daarvoor was haar vader, Marinus Beerdonk, verdronken in de Dommel, vlakbij de brug waaronder een stroomversnelling was gemetseld. Door grote zwerfkeien in de val te smijten had men een kunstmatige kolking verkregen, die vooral in de winter als het water hoog stond, deed denken aan de branding van de zee. Marinus moest vanaf de brug in het water zijn geraakt, hij lag in het midden van de rivier met zijn rechtervoet vastgehaakt achter zo'n steen. Een vrouw, die hem zag liggen toen ze in de vroege morgen naar Halder ging, schrok hevig, maar ze bleef helder genoeg om alarm te slaan.

Het was een vreemde geschiedenis. Hoe was hij daar terechtgekomen? Marinus was geen man om in de nacht te gaan zwerven. Vlug ging door het dorp het gerucht, dat hij zich had gezeftmoord. Zijn twee koeien waren kort na elkaar gestorven en wat was het leven nu nog waard; in die zin had hij zich een paar dagen voor zijn dood uitgelaten.

Pastoor Vergroessen was er zeer door ontdaan, hij maakte moeilijke uren door, maar in de loop van die dag gaf hij toch toestemming om de rozenkrans op de Dommelhoeve te bidden, hij las een uitvaartmis en deed de absoute zoals voor ieder ander christenmens. Ofschoon hier en daar gemord werd over deze toeschietelijkheid – sommigen vonden zelfs dat de kerk en het kerkhof werden ontheiligd – was men het in het algemeen wel met de pastoor eens. Marinus, een gemakzuchtige boer, was een ordentelijk mens geweest. Als hij

zich had gezelfmoord, zou een plotselinge kronkel in zijn hersens daarvan wel de oorzaak zijn geweest.

Marjan Beerdonk bleef alleen achter. Ze was verlegen tot op het mensenschuwe af en broodmager. Haar naïeve verlegenheid had zeker bijgedragen tot het gunstige besluit van de pastoor. Al in de voormiddag was ze naar de pastorie gekomen met geld voor zielemissen. Pastoor Vergroessen condoleerde haar met het zware verlies en vroeg dan of ze er al over had nagedacht wat er met haar moest gebeuren. Toen ze antwoordde dat de tijd daarvoor te kort was geweest vroeg hij of ze geld had. Behalve het geld voor de zielemissen had ze nog een paar gulden in de ladenkast; eventjes kon ze voort.

‘Is de Dommelhoeve zwaar belast?’ vroeg hij.

Ja, de hoeve met de akker en de vetwei waren half en half van meneer Gouldy.

De pastoor keek naar het aardige gezichtje met de bedroefde ogen waarin geen tranen stonden. Hij zou er over nadenken wat er met haar moest gebeuren. Misschien was het beste de hoeve te verkopen en een nette dienst te zoeken. Nog andere gedachten speelden door zijn hoofd. Dit magere zielige wezentje kon hij het niet aandoen het geld voor de zielemissen te weigeren. Hoewel de volksmond zei dat Marinus Beerdonk zelf de dood had gezocht, was dat niet te bewijzen. Hij had te kennen gegeven dat het leven voor hem geen waarde meer had; zoiets zegt een mens in rampspoed wel eens meer. Het stond helemaal niet vast dat hij met volle bewustzijn in het kolkende water was gesprongen. Dat doet een christenmens niet vlug, ook niet als de angst voor armoede hem radeloos maakt. Marinus had vermoedelijk lopen jeremiëren tot hij een klap van de molenwiek had gekregen. Dat wist God alleen, maar als hij, de pastoor, nu het gevoel had dat hij mild moest oordelen, zou dat wel een ingeving van God zijn.

Hij keek naar de zilverstukken, die ze met bevende handen op tafel had neergeteld en schoof de helft terug. ‘Zo is het goed, Marjan,’ zei hij met zachte bromstem. ‘Misschien is het

beste dat jij voorlopig naar het Liefdehuis gaat tot we een oplossing gevonden hebben.'

'Ik blijf liever thuis, meneer pastoor,' lispelde ze doodverlegen.

Hij drong niet verder aan en zei: 'Na de begrafenis praten we er nog wel eens over.'

Hij stond op: 'Als er iets bijzonders is, kom dan naar me toe. Bid God om sterkte in de komende dagen.'

In de namiddag van de begrafenisdag kwam Godefriedus van Stapelen naar de pastorie. Een forsgebouwde jongeman met een opmerkelijk scherp gesneden gezicht en ernstige donkergrijze ogen onder een zware vracht krulhaar. De pastoor had hem wel eens in de kerk gezien, maar nooit met hem gesproken; hij was geen inboorling, hij kwam uit Liempde, een klein dorp achter Boxtel, vandaan. Er werd van hem verteld dat hij een bastaard was, de zoon van een ritmeester en de knappe jonge vrouw van een boerenknecht.

Met een snelle blik nam de pastoor hem op eer hij met een handbeweging beduidde dat hij kon gaan zitten. Het verhaal was niet onwaarschijnlijk, de jongen had iets martiaals in zijn houding en iets gebiedends in zijn oogopslag. Zelf nam hij tegenover zijn bezoeker plaats en zei: 'Waarom ben je niet eerder bij me gekomen, Godefriedus? Je werkt al een half jaar op het landgoed Zegenree.'

Godefriedus schrok van die onverwachte vraag. Dan kwam een verlegen glimlach in zijn ogen en hij zei: 'Daar is tot nog toe weinig tijd voor geweest en ik wist ook niet dat dat nodig was.'

'Het is toch gebruikelijk dat je als je in een nieuwe parochie komt kennis gaat maken met de pastoor.'

'Ik wist er niets van, meneer pastoor. Ik heb altijd in Liempde gewoond en daar heb ik er nooit iets over gehoord.'

'Goed, dan weet je het voor het vervolg. Wat kom je doen?'

Godefriedus zat even aan zijn pet te frunniken en zei dan: 'Laat ik het maar meteen ronduit zeggen, meneer pastoor.'

Marinus Beerdonk is vanmorgen begraven, zijn dochter blijft alleen achter. Ik zou wel met haar willen trouwen.'

'Zo...,' zei de pastoor, 'dat is nieuws voor me. Ik heb Marjan vanmorgen nog gesproken, maar ze heeft er niets over gezegd.'

'Daar weet ze ook niets van.'

'Weet ze dat niet? Hoe lang kennen jullie elkaar dan?'

'Wij kennen elkaar helemaal niet. Op het landgoed groeit langs de Dommel een perceel knotwilgen waar ik soms moet snoeien. Ik heb haar over het water heen wel eens met de koeien bezig gezien.'

'En verder...?' vroeg pastoor Vergroessen, die zich steeds meer verbaasde.

'Verder is er nog niets, meneer pastoor. Zij zal mij ook wel gezien hebben, ik heb haar niet stiekem staan begluren. Ze is klein en schraal, maar ik geloof wel dat ze taai is. Ik heb wat spaarcenten en een koe van me zelf, ze graast in de wei van Wout Adriaans.'

'Vind je dat voldoende om te trouwen?'

'Het is voldoende om mee te beginnen, meneer pastoor. De meeste boerenknechts hebben helemaal niks.'

'Ik bedoel meer,' zei de pastoor, 'dat een huwelijk een altijd-durende verbintenis is tussen twee mensen. Heb je daar ook over nagedacht?'

'Ja natuurlijk, daarom ben ik hier. Als ik de Dommel was overgevaren en pardoes met mijn voorstel voor de dag was gekomen, had zij zich dood geschrokken. Dat kon ik toch niet doen op de dag van de begrafenis, en ik wou ook niet lang wachten. Er zullen er wel meer zijn, die op haar loeren.'

Even was het stil en dan zei de pastoor: 'Zeg me nu eens eerlijk wat je precies bedoelt, Godefriedus. Wil je met Marjan trouwen omdat je haar aardig vindt of omdat je medelijden met haar hebt? Of is het omdat je boer wilt worden?'

'Ja, dat het meeste, meneer pastoor. Al jaren verlang ik naar een eigen optrek, maar als je als boerenknecht geboren bent,

word je niet makkelijk boer, tenzij je geluk hebt. Ik heb alles goed overwogen. Marjan is wel lief om te zien en ze is niet te lui om aan te pakken. Ik kan er ook goed zijn, ik ben kerngezond en ik kan werken als een paard. Ik weet precies hoe het er met haar voorstaat. De Dommelhoeve is al heel oud, ze ligt prachtig tussen de beemden bij de Dommel, maar ze is kaduuk, er moet heel wat aan gerepareerd worden. Er is een behoorlijke vetwei bij net groot genoeg voor twee koeien, en een verwaarloosde akker. Marinus Beerdonk was een luie vent. Die paar fruitbomen heeft hij nog laten verpieren. Het gedoetje is voor ongeveer de helft van meneer Gouldy, die het graag helemaal wil hebben om het door te verkopen aan de baron, die er al jaren op loert om het bij het landgoed te voegen. Als ze Marjan voldoende onder druk kunnen houden, lukt het wel een keer om haar de hoeve voor een appel en een ei afhandig te maken. Dan heb ik toch iets beters te bieden. Ik zou me uit de naad werken om meneer Gouldy zo vlug mogelijk zijn deel terug te betalen. Dat recht had Marinus Beerdonk zich voorbehouden.'

'Jij weet er veel van,' zei pastoor Vergroessen. Hij zat er over na te denken. Als iets indruk had gemaakt was het wel dat meneer Gouldy en de baron zouden samenspannen om het gedoe voor een schijntje uit Marjans handen te halen. Meneer Gouldy de liberale katholiek van wie verteld werd dat hij geheim lid was van de loge van vrijmetselaars in Den Bosch, was geen vriend van hem, en de baron, een oude cle-rushater, kon hij helemaal niet uitstaan.

'Ik zal er met Marjan over praten,' zei hij. 'Je hoort er wel van.'

'Kan het vlug gebeuren, meneer pastoor?'

'Ja, wat is vlug in dit geval? Het gaat over een eventueel huwelijk waarvan de partijen elkaar nog nooit van dichtbij hebben gezien. Dat is toch iets anders dan het kopen van een koe.'

'Ja, natuurlijk...'

'Heb dus geduld,' vermaande de pastoor.

'Ik zal geduld hebben. Maar als het doorgaat moeten we dan nog lang wachten eer we kunnen trouwen?'

'Wat ben jij voorbarig,' zei de pastoor op korzelige toon. 'Je kunt toch niet hals over kop gaan trouwen met een meisje, dat vanmorgen haar vader heeft begraven.'

'U kunt Marjan toch ook niet lang alleen in die hoeve laten zitten. Waar moet ze van leven?'

Het geduld van pastoor Vergroessen was op. Hij duwde zijn bezoeker zo ongeveer de spreekkamer uit. 'Je hoort er van,' gromde hij.

Een paar dagen later kreeg Marjan de boodschap dat ze bij de pastoor moest komen. Ze trok haar rouwkleren aan en liep door de beemden naar het dorp. Op de brug bleef ze even staan; al voor de vierde maal sinds haar vaders dood stond ze daar.

Het was een mooie morgen begin mei. De zon stond helder aan een lichtblauwe hemel, het gras was sappig groen, overal was het nieuwe leven al uitgebot. Naar het zuiden gewend zag ze hoe de Dommel rimpelloos tussen de weiden doorstroomde, bijna even kalm als een stilstaand water; in de verte kon ze het dak van de Dommelhoeve nog juist tussen het groen zien opduiken. Ze keerde zich om, stak de brug over en stond nu naar het noorden toegewend. Hoe anders was het daar. De rivier met witte schuimkoppen kolkte met bruisend geweld. Ze wist dat op meerdere plaatsen een dam was gemetseld om verval te krijgen, maar waarom lieten ze het water niet rustig verder stromen? Ze zag de zwerfkei waar haar vader met zijn voet achter was blijven haken. Als die kei daar niet gelegen had zou hij niet verdronken zijn; als die dam niet onder de brug was gebouwd zou hij niet in het water geraakt zijn. Het was er onrustig, het water lokte gebiedend; in het verleden waren hier meer mensen verdronken.

Ze liep weer verder. Ze had er geen vermoeden van waarvoor ze bij de pastoor moest komen, daar dacht ze ook nauwelijks over na. Een paar minuten slechts hoefde ze te

wachten in de spreekkamer, toen kwam de pastoor haar zelf halen; tot haar grote verbazing nam hij haar mee naar zijn spreekkamer. Een ruim vertrek met een groot bureau en zware leerbeklede fauteuils. Op de vloer lag een dik tapijt, honderden boeken stonden in de boekenkasten. Op de schoorsteen stond een hoog koperen kruisbeeld, aan de wand hing een schilderij van de Heilige Maagd en van de paus, en een serie portretten. Met diep ontzag keek Marjan naar al die mooie deftige dingen.

'Ga maar eens zitten,' zei de pastoor vriendelijk. 'We moeten even samen praten.' Hij vroeg hoe het met haar ging en of ze al plannen had gemaakt voor de toekomst. Toen dat niet het geval bleek te zijn, praatte hij door tot hij terecht kwam bij het huwelijk en tenslotte bij Godefriedus van Stapelen.

Toen hij uitgesproken was, werd het stil. De pastoor keek naar het tengere meisje en bespeurde niet de verrassing, die hij had verwacht. Toch was ze wel verrast, overrompeld zelfs. Het was een volkomen onverwachte ondervinding waar ze geen raad mee wist. Tot dan toe had behalve haar vader geen man in haar leven meegespeeld.

'Begrijp je het?' vroeg pastoor Vergroessen.

'Ja, meneer pastoor,' zei ze met benepen stem. Daarna werd ze iets vlotter. 'Ik heb die jongen wel eens gezien. Hij is boerenknecht bij Wout Adriaans op Zegenree. Hij heeft een hoop haar op zijn kop.'

'Ja, hij heeft een flinke krullebol,' glimlachte de pastoor.

'Hij kan hard werken. Als hij de knotwilgen snoeit hakt hij er woest op los. Hij is er zo mee klaar.'

'Wat denk je ervan, Marjan?'

'Ja, wat denk ik ervan. Ik wil hem eerst wel eens zien en ik wil weten wat hij voor een jongen is.'

'Ik heb voorzichtig naar hem geïnformeerd, Marjan. Het was allemaal goed, hij is een ordentelijke jongen.'

'Hoe oud zou hij zijn?'

'Vijfentwintig jaar.'

'Ik ben tweeëntwintig, dat past wel bij elkaar. U zegt dat hij een koe heeft en wat spaarcenten. Ik wil niet op de bonnefooi trouwen, meneer pastoor.'

'Ja, dat heeft hij gezegd. Je hebt gelijk, dat je eerst alles rustig wilt overwegen eer je een besluit neemt. Kunnen we iets afspreken?'

'Ik wil hem wel eens zien, meneer pastoor.'

'Goed, dan zal ik zorgen dat jullie elkaar kunnen ontmoeten. Ik zal je vlug laten weten waar dat kan gebeuren. Praat er voorlopig met niemand over.'

Op de avond van die dag zat Godefriedus in de spreekkamer.

'Ik heb goed nieuws voor je,' zei de pastoor. 'In principe is Marjan Beerdonk bereid kennis met jou te maken. Ze weet wat de bedoeling is.'

'Dat had ik verwacht, meneer pastoor. Ik ben blij dat u er zo vlug werk van hebt gemaakt.'

'Ik weet alleen nog niet hoe we het moeten doen,' ging de pastoor verder. 'De pastorie lijkt me niet geschikt, het Liefdehuis ook niet. Laat ik daar nog even over nadenken, Godefriedus. Je kunt ervan op aan dat ik er geen gras over zal laten groeien.'

De volgende dag toen de pastoor nog met zichzelf in beraad was of hij de koster of de schoolmeester zou inschakelen, of dat hij hen moest aanraden op een bepaalde dag samen te komen in de kapel van de Zoete Moeder in Den Bosch, vanwaar ze dan naar een melksalon konden gaan, was Godefriedus al de Dommel overgevaren om de boel op zijn manier te regelen.

Toen de pastoor dat hoorde was hij boos en ongerust. Die heetgebakerde jongeman zou wel in alle opzichten heetgebakerd zijn en wat dat voor een alleenwonend meisje kon betekenen wisten ook de pastoors in de vorige eeuw al. Hij dwong Godefriedus en Marjan de belofte af dat zij elkaar niet anders dan in het openbaar zouden ontmoeten. Als compensatie stemde hij er in toe dat ze vlug zouden trouwen.

'Dat zal een hoop deining teweeg brengen, maar dat moeten we op de koop toe nemen.'

De deining was nog erger dan hij had verwacht, heel het dorp raakte er door in opschudding. Hoe was het mogelijk dat de pastoor zo'n jong meisje nu al had verkwanseld aan een vreemde vent? Nog erger werd het toen bekend werd dat het stel begin juli zou trouwen. Dat was afschuwelijk, het lichaam van Marinus Beerdonk was nog niet eens verteerd. Zelfs als onomstotelijk bewezen was dat haar vader zich had verdaan, had ze dat niet mogen doen. Godefriedus en Marjan trokken zich er niets van aan en op tien juli luidden de klokken voor de huwelijksmis. Haar rouwklereu maakten haar nog bleker dan ze was, maar ze zag er toch heel lief en tevreden uit.

Godefriedus regelde de zaken op de Dommelhoeve vanaf de eerste dag. Het huis moest op vele plaatsen gerepareerd worden en dat wilde hij zelf doen. De vetwei waar zijn koe nu graasde zag er behoorlijk uit, de akker daarentegen was grondig verwaarloosd. Marjan kreeg de koe toegewezen om voor te zorgen en de melk te gaan slijten aan de burgers in het dorp, wat ze voor haar vader jarenlang had gedaan. Het volgend jaar zou de akker veel groente opbrengen, die ze in de stad zouden gaan verkopen. Had ze dat nooit voor haar vader hoeven doen? Ze was wel eens mee geweest, niet vaak, haar vader hield niet van akkerbouw. 'Hij was te gierig om pootgoed te kopen,' zei Godefriedus. Hij dreef zijn spade een halve meter de verkommerde aarde in, sneed de dode takken uit de fruitbomen, spitte de zure grond er omheen weg en bracht er goede grond op. Toen hield hij nog een of twee dagen per week over om bij Wout Adriaans te gaan werken op Zegenree. 'Kippen wil ik hebben en konijnen en zo gauw mogelijk nog een koe er bij. Ik wil sparen om meneer Gouldy te betalen. Het bevalt hem niet dat het hier zo gelopen is en hij blijft loeren op zijn kans. Die kans krijgt hij nooit al zou ik stenen moeten gaan lossen bij de haven in Den Bosch.'

Hoewel ze werkten vanaf het vroegste licht tot de zon onderging, konden zij zich de eerste tijd niet meer veroorloven dan aardappelen en brood met reuzel. Hun enige bron van inkomsten was de melk van hun koe en de paar centen, die hij bij Wout Adriaans verdiende. 'Het wordt beter, steeds beter,' beloofde hij telkens. 'Deze winter winnen we al boerenkool en rode kool, dan zijn er ook kippen en konijnen, misschien een varken.'

Vroeger toen hun twee koeien nog niet door het miltvuur waren vernield had Marjan het iets beter gehad, maar het kon haar niet schelen dat ze zo arm was. Ze morde er niet over dat Godefriedus zijn spaarcenten uitgaf aan hout en stenen om de hoeve te repareren. Het was allemaal goed, maar wel erg vreemd. Altijd had ze met haar vader samengewoond - haar moeder had ze nauwelijks gekend - en toch was ze weinig verbonden met hem geweest. Hij verlangde van haar dat ze haar werk deed; dat dit gebeurde in strikte gehoorzaamheid was vanzelfsprekend. Moeilijkheden waren er nooit tussen hen geweest. Verdrietig was de herinnering dat ze hem ieder jaar moest zeggen dat ze jarig was, hij zou het telkens vergeten zijn. Hij gaf haar niets, dat deed hij ook niet met sinterklaas. Wederkerig verwachtte hij wel een taai-man met sinterklaas en een buil tabak met zijn verjaardag. Bij Godefriedus had ze ook niets in de pap te brokken en het kwam ook nooit in haar gedachten op daarnaar te streven. Hij regelde alles, maar hij deed het anders dan haar vader. Hij praatte voortdurend over zijn plannen en ofschoon daar-bij geen sprake was van overleg plegen, voelde zij er zich toch bij betrokken. Ze had haar vader eenzijdig toebehoord, het was geen geven en nemen geweest; Godefriedus gaf haar het gevoel dat hij ook een beetje van haar was. Op de boerderij had ze iets van het leven geleerd. Ze wist wat het betekende als de haan de hen betrad, een paar keer had ze meegeholpen als een kalfje geboren werd. Dat het bij de mensen ook zo was, wist ze half en half; de pastoor had, toen ze haar huwelijksbiecht ging spreken er op gezinspeeld, dat

van het levende zaad niets verloren mocht gaan. Hij was er vluchtig overheen gegleden en ze had er niets van begrepen. Het was dan ook een diep aangrijpende ondervinding toen Godefriedus haar in de beddekoets voor het eerst het hemd uitdeed; ze zag hem naakt, de spieren op zijn armen en de struik blond haar op zijn borst. Het was geweldig. Ze zag zijn ogen gloeien van begeerte, een keer beet hij haar uit pure paardrift in de schouder. Ze schreeuwde het uit van pijn en daar schrok hij van. Er kwamen tranen in zijn ogen en hij mompelde hees: 'Mijn meidje, mijn lieve kleine meidje.' Van dit samenleven had ze soms het gevoel dat het niet goed was. Mocht hij haar telkens het hemd uitdoen? Moest ze de wellust biechten? Haar gedachten in dit opzicht waren zeer summier. Op de catechismusles bij de nonnen en in series donderpreken was haar ingehamerd dat de mensen afschuwelijke zondaars zijn. Dat geloofde ze onvoorwaardelijk, maar ze wist nauwelijks wat zonde was. Diefstal: ze had nog nooit iets gestolen. Laster: ze had wel eens iets onvriendelijks gezegd van anderen, maar dat was toch geen laster; ze wist niet precies wat lasteren was. Onkuisheid: daar voelde zij zich niet schuldig aan. Nadat zuster Veronica had gezegd, dat als zij zaterdagmiddags zich waste in de schoongeschuurde varkensketel, zij niet naar haar eigen lichaam mocht kijken, had ze dat ook niet meer gedaan. Het intieme samenzijn met Godefriedus in de beddekoets was iets waar ze altijd ongerust over was en waar ze toch niet mee op zou willen houden.

Als ze 's avonds nog even bij elkaar zaten voor ze naar bed gingen, zei hij telkens weer hoe goed het zou worden als de koe had gekalfd en de akker volop groente zou opbrengen. Hij praatte zo smeugig over gebraden varkensribbetjes, dat ze de geur rook en het water van verlangen haar in de mond kwam. Dan nam ze nog maar een hap van de roggemeelpap met veel water, weinig melk en één lepel stroop voor samen. Ze leefden armoedig voort met een grote illusie voor de toekomst, welke verstoord werd toen Wout Adriaans zei dat hij

Godefriedus niet meer nodig had.

‘Waarom niet?’ vroeg Godefriedus. ‘Hannes ligt nog krom in bed en jij kunt toch niet alles alleen doen.’

Het antwoord kwam uit het achterhuis waar de scherpe falsetstem van Wouts vrouw riep dat de baron niet hield van grootse boerenknechten.

Aha, waait de wind uit die hoek, dacht Godefriedus. Dan zit meneer Gouldy er achter. Hij trok er zich niets van aan; elders zouden ook wel een paar kwartjes te verdienen zijn. Niet in het dorp ondervond hij spoedig; het was een pijnlijke ondervinding, die gevoelig aankwam. Toch was het geen volkomen verrassing, het was de bevestiging van een angstig vermoeden, dat de boeren in het dorp hem niet als gelijke wilden accepteren. Hij zette zijn kop rechtop en stapte naar Den Bosch waar hij een lange dag stenen loste uit een schip. Doodmoe kwam hij 's avonds thuis met schrijnende handen en een ontvelde schouder. Maar hij had twee gulden in zijn zak, het weekloon van een boerendaggelder. Hij ging vaker en het beviel hem steeds minder. Het zware werk kon hij wel aan, maar dat sjouwersvolk – kerels uit de Bossche achterbuurten – was zo ruw in de mond. Ze lachten hem uit als hij in het schaftuur op een hoop stenen zijn roggesneden zat te eten en zij de wal opgingen om hun zuurverdiende centen naar de kastelein te brengen.

Dan kwam er wat licht. De winter viel vroeg in dat jaar, hij kon vlug naar de Bossche markt met spruitjes, boerengroen, rode kool, winterwortels en witte Sint Maartensknollen. In de vroege morgen stapten ze weg, beiden met een draagmand op de rug. Het ging goed, er waren dagen dat ze drie gulden mee naar huis brachten. Hij stopte het geld in een blikken bus en zei: ‘Nog even moeten we zuinig zijn, Marjan. In het voorjaar moet ik zaad en pootgoed kopen. Maar dan...’ Zijn blinkende ogen staarden in de richting van Zegenree alsof hij in een visioen zag, dat hij het grote landgoed weldra het zijne zou kunnen noemen. Voor de kerstdagen wijzigde hij het schaarse eentonige menu. Hij kocht

een kip om soep van te koken, een konijn om te braden en spek om balkenbrij te maken; ze hadden het wonderlijk goed.

'Zo eten wij later alle dagen,' zei hij. 'Hoe bevalt jou dat?'

'Zo niet,' zei ze met afwerende handen. 'Dan worden we te vet en te speels. We moeten ons verstand gebruiken.'

'Dat moeten we, althans ik,' lachte hij plagerig.

Toen ze na het lof terugkuierden naar de Dommelhoeve zagen ze hoe het al brekende licht een parelmoeren schijn op de kalm stromende rivier legde. 'Dat is mooi,' zei hij. 'Ik denk dat ik in het voorjaar kersebomen plant in het gras tussen de hoeve en het water.'

'Waarom wil je dat doen?'

'Kersebomen in bloesem zijn heel mooi, Marjan. Als het rode vruchtjes zijn geworden is het nog mooier. Want dan brengt het geld op.'

'Als de spreuwen ze niet wegpikken. Er zijn er hier veel in de zomer.'

'Ik schiet ze uit de bomen en we eten ze op.'

'Fantast!' riep ze blij. 'Je hebt geen geweer om te schieten.'

'Ik koop er een, Marjan.'

'Denk je dat je alles kunt kopen omdat je kip en konijn in je buik hebt zitten?'

'Ik koop er een,' herhaalde hij.

De koe moest gemolken worden, dat was alles wat ze die feestdag wilden doen. Ze gingen naar het drachtige dier in haar kleine stal. 'Ze staat warm, Marjan. Alle kieren zijn dicht.'

'Je hebt goed getimmerd,' loofde ze.

Hij krabde het dier op de ruige kop tussen de hoornen en zei glimlachend: 'Zorg voor een koebeestje, braaf beest. Aan een varkalf hebben we niks.' Toen hij zich weer oprichtte viel het rossige licht van de stallantaarn op de eiken balk boven zijn hoofd. 'Wat is dat?' vroeg hij verbaasd. 'Er is een kruis in het hout gesneden.'

'Daar is er nog een,' wees ze naar het andere einde van de balk.

Hij hief de lantaarn omhoog om het diep ingesneden kruis goed te kunnen bekijken. Het was heel primitief gedaan met een knipmes. 'Dat heb ik nog in geen enkele boerderij gezien, Marjan. Waar dient het voor?'

'Er is hier vroeger mis gelezen,' antwoordde ze. 'In de tijd toen Brabant plakkatenland was. Weet jij daar iets van, Godefriedus?' Grootmoeder Beerdonk, die een paar jaar na Marjans moeder was gestorven, had er over verteld. In die dagen waren alle pastoors weggejaagd en omdat de mensen toch mis wilden horen en biechten en trouwen en kindjes laten dopen, kwam er nu en dan een priester om dat stiekem te doen.

Voor zich uitstarend knikte hij instemmend. 'De Dommelhoeve is dus een schuilkerk geweest, Marjan. Dan is ze gezegend. Ik hoop dat Onze Lieve Heer ons vlug uit de armoede haalt,' lachte hij. De lach bleef maar even in zijn ogen. Zijn stem klonk driftig-verbeten toen hij vertelde hoe Brabant na de inneming van Den Bosch door Frederik Hendrik steeds meer achterop was gekomen. 'We werden geregeerd door protestantse heren in Den Haag met plakaten; dat waren brieven, die aangeplakt werden bij het raadhuis en bij de lindeboom op het dorpsplein. Dit mocht niet en dat mocht niet en iedere overtreding werd zwaar beboet. De mensen werden geplukt tot ze geen hemd meer aan het lijf hadden. Het enige dat ze mochten, was zwijgen en diepe armoede lijden. Pas toen Napoleon ons land is komen binnenvallen, is het anders geworden. Napoleon heeft ook de Sint Jan aan de roomse mensen teruggegeven.'

Marjan wist daar weinig van; ze had wel eens een gravure van Napoleon gezien, dat was alles. Het had haar aandacht ook niet, veel meer was ze gespannen op hetgeen Godefriedus had gezegd over zwijgen en diepe armoede lijden. Zwijgen hoefden ze niet meer, ze konden zeggen wat ze wilden, maar praten had zo weinig zin. Armoede lijden deden ze nog steeds. Nu met Kerstmis hadden ze feest gevierd; morgen kwam er weer niets anders dan aardappelen, brood en rogge-

waterpap op tafel. Later zouden ze rijk worden, zei de fantast.

De fantast was ergens anders in gedachten mee bezig. In zijn verbeelding was hij op de Bossche markt tussen de stroeve boeren uit de overmaasse dorpen. Protestantse harken met stijve klepbroeken en zilveren gespen op hun schoenen. Godefriedus had een hekel aan die rijke snorkers uit het vette kleiland.

Ruim twee jaar na de huwelijksdag, op veertien augustus achttienhonderdtweënzestig, werd een dochter geboren. Een grote teleurstelling voor Godefriedus, die op een zoon had gerekend. Dat had ook best gekund in een gezegende hoeve; hij had er voor gebeden onder beide kruisen in de stal. Het was anders uitgevallen en omdat hij daar niets aan verhelpen kon, had hij om zich tenminste enigszins schadeloos te stellen gewild dat het kindje Godefrieda zou gedoopt worden.

In de afgelopen twee jaar had hij waargemaakt wat hij zich had voorgenomen en nog meer zelfs. De hoeve had hij geheel tocht- en watervrij gemaakt, deuren en blinden waren geverfd, donkergroen en wit; ze lag er schoon en proper te blinken neven de heldere Dommel. Een zoon had de hemel hem niet willen geven, maar in ander opzicht was hij wel gezegend. De koe had inderdaad een koekalf ter wereld gebracht, dat nu bijna even groot was als haar moeder. Daarnaast had hij een derde koe kunnen bijkopen voor een prikje; een 'droog' beest waar weinig goeds van te verwachten was. Toch kocht hij ze. Als er inderdaad niets van te maken viel, zou hij er van de slager altijd hetzelfde geld voor terugkrijgen zo hij het beest gezond kon houden. De eerste maanden waren onplezierig, de koe had nukken - een kop vol kwade dampen - en ze gaf geen druppel melk. Godefriedus werd er niet ongeduldig van. Hij volgde niet de raad op van oude Kobus Verstappen, die het nerveuze beest een gat in de kop wilde boren om zo de kwade dampen te laten ontsnap-

pen; hij gaf haar een oeroude boerenmedicijn: gekookt water met kervelblad en gastampte pitten van de zonnebloem. Het lukte, het beest werd rustiger, na enige tijd spoot een dun straaltje waterige melk uit de uiers en nu was ze een beste koe. Ze graasde in de grote wei van Toon van Houtum; de Dommelhoeve had niet genoeg gras voor drie koeien.

De kersebomen had hij geplant tussen het ruige gras op de glooiing naar de waterkant. Het zou nog een paar jaar duren eer hij er gewin van zou hebben, maar hij stelde zich nu al voor hoe mooi het zou zijn in het voorjaar als de bomen in volle bloei stonden. De appelbomen hadden zoals hij had verwacht weinig opgebracht en de kwaliteit van het fruit was niet best. De bomen waren te lang verwaarloosd en de grond was te sterk verzuurd. Daarom had hij na de pluk, die hij voor een prikje had verkocht aan een banketbakker uit de stad, die de appels droogde op zijn oven en ze later verwerkte in allerlei baksels, de bomen omgehakt en er brandhout van gemaakt. Karren vol zure grond had hij weggereiden en er goede aarde voor in de plaats gebracht. Nu stonden de nieuwe gezonde bomen al weer een flink stuk boven de grond. Dat alles was mogelijk geweest door de koeien en de akker, die nu omzoomd was door bessestruiken: rode bessen, zwarte bessen, kruisbessen en frambozen. In de aldus omheinde rechthoek groeiden groenten: erwten en boontjes, kropsla, grote bonen, andijvie en nog veel meer. Nog altijd was Marjan verbaasd over de rijke oogst aan veldgewas in het eerste voorjaar. Maandenlang gingen ze iedere dag met volle manden naar de stad. Nu hadden ze veel waar ze in de eerste maanden van de trouw zelfs niet aan durfden denken. Een vet varken dat tegen Allerheiligen aan de leer zou gaan, konijnen en kippen en volop melk en boter. O, wat was het leven nu goed. Het meest verbaasde haar dat het zo vlug en gemakkelijk was gegaan; het was als vanzelf gekomen. 'Jij commandeert maar en dan gaat het wel,' zei ze tegen Godefriedus. 'Jij bent een wondere Chinees.'

'Ik ben helemaal geen Chinees,' lachte hij traag. 'Zo een-

voudig gaat het niet en te commanderen valt er niets. Ik kan evenmin als een ander kropsla winnen van de ruige hei. Dan moet ik eerst een stuk hei schoonmaken en bemesten, ik moet er lupinen opzetten en zo meer; er zouden jaren overheen gaan eer er goed gras wilde groeien. Hier was alles, maar het was verwaarloosd en verkommerd. Marinus Beerdonk was lui en hij had geen hersens in zijn hoofd.'

'Modderkluiten zoals ik.'

'Ik weet niet wat er in jouw hoofd zit,' lachte hij. 'In ieder geval ben jij wijs genoeg om niet eigenwijs te zijn. Alles was er, Marjan, maar wij hebben hard moeten werken om er weer leven in te krijgen.'

Hard werken was zo plezierig als je alles vooruit zag gaan. Ze hielp op de akker, bij het vee en ze ging mee markten in Den Bosch. Dat deed ze eigenlijk het liefste. Een mand groente op haar rug en een hengselmand met eieren en een roos zelfgekarnde boter aan haar arm. Het was zwaar sjouwen, maar ook daar zou spoedig verandering in komen. Zo gauw het kon, had hij zich voorgenomen, moest er paard en kar komen.

Marjan ging mee naar de Bossche markt tot in de achtste maand van haar zwangerschap. Ze was graag in de stad tussen het levendige vertier van al die mensen. Als ze los waren gingen ze binnen het rumoer van de herberg de Meierijsche Kar hun boterham opeten en praten over de prijzen, die ze hadden kunnen maken. Daarna een kort bezoekje aan de Zoete Moeder in de Sint Jan en dan weer op huis aan.

Godefriedus hoorde haar hijgen op de terugweg, ze kon haast niet meer voort. Daar had hij zorg over en weer vroeg hij zich af of hij in het voorjaar toch niet een hondewagen, zoals armtierige boeren en bezembinders er op nahielden, had moeten aanschaffen. Hij was er te trots voor om daaraan te beginnen, hij was geen luizeboer, een jonge flinke boer in opkomst. En Marjan deed het goed, ze was klein en tenger, maar taai en volhoudend. In verhouding tot haar postuur had ze flinke grote voeten en brede heupen, het kind kon

alle kanten uitgroeien. Bovendien was het goed dat ze tot aan de bevalling veel in beweging was. Maar in de achtste maand toen hij zag dat het niet meer ging, zei hij dat ze er mee moest ophouden.

‘Hoe moet het dan met de eieren en de boter?’ vroeg ze.

‘Weet ik nog niet. Misschien geef ik het aan een ander mee of we karnen niet meer.’ Marjan zuchtte van verlichting, het was ook niet meer te doen. Vooral als ze alleen ging met boter en eieren was het zwaar. De hengselmand moest ze wel honderd keer van haar rechterarm op haar linkerarm nemen en weer terug. Ook het zitten in de Waag beviel haar niet. Als Godefriedus bij haar was had ze nooit de minste angst; als ze alleen was viel de bedruktheid haar al op het lijf als ze het grote koele gebouw binnenging. Op haar knieën zat ze te wachten op eventuele koopsters. Ze had niet het flair om de mevrouwen van de sokken te praten, zodra ze hun lepeltje uit hun reticule pakten om de boter te proeven. Ze zei haar prijs, die nooit aan de hoge kant was en dat wekte wantrouwen. Godefriedus wilde niet dat ze kleurstof in de karnton deed, maar de romige witheid van haar boter wekte ook wantrouwen. ‘Wat doe je er in?’ vroegen de mevrouwen. ‘Witsel? Krijtpoeder?’

Met hoogrode kleur zei ze dan: ‘Niets anders dan volle rôme, mevrouw.’

Maar het ergste was als de dames naar haar zwellende buik keken en dan voorbij liepen. Ze ging op haar hurken zitten, spreidde haar schort breed voor zich uit en trok de mand zo dicht mogelijk naar zich toe. Een keer toen twee dames haar boter wilden kopen en zij opstond om bij de waagvrouw de roos te laten wegen en doorsnijden, werd ze aan haar mouw getrokken. ‘We willen toch nog even verder zien,’ zei de oudste dame met een zoetelijke glimlach. Marjan had de snelle blik op haar buik gezien, het bloed steeg naar haar hoofd, tranen kwamen in haar ogen van spijt en schaamte. ‘Mijn boter is zo zuiver als de zon,’ zei ze met bevende lippen.

‘Een volgend keertje,’ zei de dame met dezelfde zoete glimlach.

Dat was meer dan Marjan kon verdragen. ‘Niet alle zwan-gere vrouwen geven iets af,’ zei ze heftig. ‘Dat doen alleen de ongezonden en de viezeriken. Maar ik ben kernegezond en zo proper op me zelf als de witte doek van mijn mand.’

‘Neem ze van haar gerust,’ hielp de waagvrouw een handje. ‘Ze heeft altijd beste boter, er mankeert niets aan.’

De jongste van de twee dames aarzelde, met een blik vol medelijden en bewondering keek ze naar Marjan. Maar de oudste pakte haar bij de arm en trok haar mee. ‘Een volgend keertje misschien,’ zei ze bits met afgewend gezicht.

Nu was het voor haar dan een tijdje afgelopen, God zij dank. Godefriedus zou er wel iets op vinden dat ze hun boter en eieren toch kwijtraakten.

Godefriedus had al wel paard en wagen kunnen aanschaffen als hij in het vorig najaar weerstand had kunnen bieden aan een trotse zucht naar genoegdoening en vergelding. De akker had goed geld opgebracht, hij kon zich iets veroorloven en dat kon maar één ding zijn. Op een morgen trok hij zijn zwarte trouwbroek en zijn donkergrijze bonker aan, hij poetste zijn schoenen tot ze glommen als spiegels, zette zijn zijden pet op en stapte weg. ‘Goede moed,’ riep Marjan hem achterna. ‘Meneer Gouldy is geen gemakkelijke.’

‘Ik zal hem temmen, dan eet hij uit mijn hand,’ lachte hij overmoedig.

Hij ging de brug over en liep om Zegenree heen naar Wansoord, het kasteeltje van meneer Gouldy. Een tippel van meer dan een uur, die hij een flink stuk had kunnen bekorten als hij de weg over het landgoed had genomen. Maar dat wilde hij niet meer; sedert de baron hem bij Wout Adriaans had weggepest, was Zegenree bij hem uit de gratie. Kalm stapte hij voort door de stralende herfstmorgen, hij had de afstand goed geschat, om elf uur kon hij bij Wansoord zijn. Dat was de beste tijd om meneer Gouldy thuis te treffen, had hij gehoord. Na de middag ging hij naar de stad of hij ging jagen

en 's avonds zat hij met een stuk in zijn kraag bij Jagerslust te kaarten of te dobbelen met andere rijke nietsnutters.

Voor zijn verbeelding zag hij Wansoord. In de tijd dat hij nog knecht was bij Wout Adriaans, was hij er een keer geweest om een brief te brengen van de baron. Dat was hem slecht bevallen. Het was een onplezierige brief geweest of meneer Gouldy had een pestbui, in ieder geval was hij afgesnauwd op een manier, die hij niet voor mogelijk had gehouden.

Maar het huis was mooi. Een kasteeltje was het eigenlijk niet al waren rondom nog sporen te zien van een vroegere gracht. Een vierkant huis met een grote vleugel aan de rechterkant en een soort poortgebouwtje aan de linkerkant. De kleur was zo mooi, grijsig wit met donkere vlekken, die hier en daar te zien waren tussen veel klimop en blauwe druifjes. In de voorgevel stonden vuil-witte beelden in nissen. Het geheel werd omsloten door een woeste tuin.

Klokslag elf uur liet hij de gesmede klopper op de deur bonzen en moest toen vrij lang wachten eer een oude huishoudster ze kwam opendoen. 'Wat moet je hebben?' vroeg ze.

Godefriedus zei beleefd dat hij graag even met meneer Gouldy zou willen praten als dat kon.

'Wie ben jij?'

Hij noemde zijn naam.

Ze schudde haar hoofd, zijn naam scheen haar niets te zeggen. 'Wat moet je van hem hebben?'

Haar snibbige toon maakte hem driftig. Stug zei hij, dat hij dat tegen meneer Gouldy zou zeggen, hij had geen zin om het twee keer te vertellen.

Dat maakte indruk. Ze verdween achter de tochtdeuren en even later kwam meneer Gouldy zelf naar hem toe. Hij droeg een kamerjas en was nog ongeschoren, dikke slaapwallen lagen onder zijn ogen.

'En...?' vroeg hij. 'Wie ben jij?'

Terwijl Godefriedus zijn naam noemde zag hij dat hij al

herkend was; in de kwaadaardig kijkende grijze ogen kwamen schichtige lichtflitsen. Maar opeens, in een oogwenk, veranderde de man. 'Zo, Van Stapelen,' zei hij vriendelijk, 'wat kom je doen?'

'Ik zou graag even met u willen praten, meneer Gouldy.'

'Dat kan, ga maar mee.'

Godefriedus volgde Gouldy over een versleten rode loper naar een achterkamer. Overal zag hij klokken, wandborden en andere sierdingen; hij rook een viezige huislucht en vroeg zich af hoe zo'n man eigenlijk leefde. Nog meer interesseerde hem de vriendelijke ontvangst, die hij niet had verwacht. Opeens, in een flits, dacht hij het te begrijpen. Zou hij denken dat ik aan de grond zit en hulp kom vragen? Dan zal hij van een kouwe kermis thuiskomen.

De kamer waar Gouldy hem binnenleidde was overladen met antiek meubilair en allerlei sierdingen, hij kreeg er maar een vluchtige indruk van, want Gouldy wees naar een fauteuil.

'Ga zitten, Van Stapelen. Wil je een borreltje?'

'Liever niet, meneer Gouldy. Het is nog ver lopen naar huis.'

'Wacht dan even.' Hij was weer vlug terug, hij droeg nu een jagersjasje en laarzen.

'Vertel me eens, hoe marcheren de zaken op de Dommelhoeve?'

'Goed, meneer Gouldy.'

'Dat doet me genoegen.'

'Het gaat zó goed,' zei Godefriedus op een toon, die te scherp klonk voor dit moment van het gesprek – dat hoorde hij zelf heel goed – maar hij ging toch door, 'dat ik de eerste aflossing kan doen. Daar zal ik mee doorgaan tot de hoeve helemaal van Marjan en van mij is.'

Toen zag hij meneer Gouldy weer veranderen. Over het slappe vlezige gezicht trokken lachkrampen, in de ogen kwam even weer de gevaarlijke gloed. Maar hij beheerste zich snel en zei op een toon, die hij probeerde goedig te laten klinken: 'Dat heeft toch geen haast, Van Stapelen.'

'Wij willen er haast achter zetten, meneer Gouldy.'

De kleine dikzak begreep dat een vastbesloten man tegenover hem zat en alle gespeelde vriendelijkheid viel van hem af. 'Dat gaat zo maar niet,' zei hij stug.

'Dat gaat wel, meneer Gouldy,' antwoordde Godefriedus met trage spot. 'De overeenkomst tussen u en Marjans vader is op dat punt heel duidelijk. Het is een van de weinige dingen, die Marinus Beerdonk goed heeft gedaan.'

Het toneeltje dat toen volgde zou Godefriedus zijn hele leven niet vergeten. Van hetgeen Gouldy tussen series godvers te kennen gaf, kon hij alleen de laatste zin verstaan: 'Waarom kom je mij daar mee lastig vallen?'

'Ik weet,' zei Godefriedus, 'dat ik het rechtstreeks met de notaris had kunnen regelen. Maar ik ben niet vergeten hoe vriendelijk u mij hebt te woord gestaan toen ik anderhalf jaar geleden een brief moest brengen van de baron. Daar wilde ik mijnerzijds een vriendelijkheid tegenover stellen.'

Briesend van woede schreeuwde Gouldy: 'Als jullie mij nodig hebben, dan kun je wel flemen. Ik trap je eruit, smeerlap!'

Godefriedus stond op uit de fauteuil en deed een stap naar Gouldy toe. 'Als u trapt, trap ik terug,' zei hij met dreigende stem. 'Ik weet hoe u boeren in nood helpt. Als Marinus Beerdonk niet in de Dommel was verdronken, was hij bij u terechtgekomen. Dan had u hem de hoeve afgenomen en ze was voor een dikke prijs aan Zegenree gelijmd. Ik ken meer boeren, die door u zijn vernield. U vraagt geen onmatig hoge rente, u bent geen woekeraar; u speelt uw spelletjes zo geraffineerd gemeen dat zelfs de duivel niet weet hoe u het doet.'

Gouldy was nu bijna tot razernij gekomen. Hij vloekte ergerlijk en riep van alles door elkaar. Dan met overslaande stem: 'Donder op of ik laat je door mijn hond de strot doorbijten!'

'Daar heb ik aan gedacht,' zei Godefriedus 'Ik heb mijn

snoeimes bij me gestoken, het is vlijmscherp.' Nu was hij niet kalm meer, hij beefde van woede. Het liefst had hij die vadsige kerel van links naar rechts geslagen; alleen de gedachte aan eigen veiligheid weerhield hem er van. Haastig verliet hij de kamer, in de gang deed hij zijn snoeimes open en stak het in zijn mouw. Buiten stond hij nog even stil, ziedend van drift. Op dat moment zou het zijn grootste genoegen zijn geweest als Gouldy inderdaad de hond op hem had afgestuurd. Even later kon hij er om lachen. Wat zou ik er mee opgeschoten zijn als ik het beest de keel had doorsneden? Dan was ik misschien in doller woede weer het huis ingestormd om die vent bij zijn strot te grijpen. Een deuntje fluitend zette hij er een flinke pas in, hopen op die manier vlug over zijn opwinding heen te komen. Het lukte niet helemaal.

'Hoe was hij?' vroeg Marjan toen hij thuiskwam.

'Als een varken dat de kolder in de kop gekregen heeft.' Meer zei hij er niet over.

Het voorval scheen zijn eigenwaarde, die toch niet gering was, nog gesterkt te hebben. Even later ging hij op een zondagmorgen naar het dorp met de bedoeling een nieuwe overwinning te gaan vieren. Het dorp had drie herbergen. Jagerslust was het stamcafé voor notabelen met een lichtzinnig liberaal levenspatroon en vooral voor jagers uit de betere stand. De Posthoorn was de centrale herberg waar de postkoetsen stopten, de handboogdoelen was er gevestigd en er was een sjoelbaan waar met ijzeren ballen werd gespeeld. Bij De Posthoorn liep iedereen binnen, ook landbouwersknechten en eenvoudige werklieden, mits ze ordentelijk waren. Dan nog De Havik waar alleen het mindere volk kwam. Daar ging het zondagsavonds wel eens ruig toe. Als het gerstebier de boerenkoppen voldoende had geprikkeld, werd er met glazen gesmeten, soms werd het mes getrokken. De veldwachter woonde er dichtbij. Hij was allerminst een bange kerel en kon aardig met de sabel overweg. Maar iedere zondagavond liep hij te hopen dat als ze per se wilden vech-

ten, zij het met hun blote vuisten of met de klomp zouden doen.

Zondagsmiddags was het er gezellig. Het woord werd er niet gekuist, de grappen mochten lomp zijn en dikwijls was Koos Verheggen er met zijn trekharmonika. Godefriedus was er vaak geweest toen hij nog knecht was bij Wout Adriaans en hij verlangde er nog wel eens naar terug. Graag wilde hij weer een keer 'De dubbele moord van Werkendam' en 'De ellendige soldaat en de arme weduwe' horen zingen en spelen door Koos, die beide muziekwerken persoonlijk had gedicht en getoonzet. Niettemin ging hij niet naar De Havik waar ze zouden vragen wat hij, boer Godefriedus, daar kwam doen. Hij ging naar De Posthoorn waar hij een soortgelijke vraag zou kunnen lezen in wantrouwige boerenogen. Hij was geladen met strijdlust en toch ook nog een beetje bang. Hij had het nog niet aangedurfd zondags naar het dorp te gaan, maar nu de eerste aflossing voor meneer Gouldy was betaald, moest het maar gebeuren. Toch stond hij nog even door het kleine raampje te gluren eer hij binnenging. Het was er druk, een bont rumoer van boeren en burgers. Aan de grote tafel zat van alles; de notaris, de schoolmeester, de molenaar, een klerk van het stadhuis, een rentenier en een paar boeren. In een hoek bij het raam zaten een molenaarsknecht, een timmerman, een klompenmaker en Janus een knecht van Zegenree, allen ordentelijke mensen, rustig te kaarten. Aan een tafeltje bij het toneel zag hij vijf boeren. Jan Zegers, Koos van Himst, Driek Groeiboom, Frans la Haye en de oude Kobus Verstappen. Godefriedus voelde zijn hoofd gloeien van opwinding. Driek Groeiboom en Koos van Himst hadden hem het vorig jaar weggestuurd toen hij bij hen om werk kwam vragen voor een of twee dagen per week. Hij kon die mannen niet meer luchten of zien, maar hij zou er toch heengaan en dan maar afwachten wat er zou gebeuren.

Hij ging de gelagkamer binnen, keek eens rond, groette de kastelein met een vriendelijk-verlegen handgebaar en liep

bedoord naar de hoek waar de mannen zaten te smousjassen.

‘Goedemiddag,’ zei hij terwijl hij een stoel pakte en er achterstevoren op ging zitten naast de oude Kobus, die niet aan het spel deelnam. De reactie was niet beter dan hij had verwacht, even keken ze op en hij hoorde wat gebrom. Alleen oude Kobus groette vriendelijk terug. Met aandacht volgde het boertje het spel en maakte nu en dan een opmerking, waar ze geen notitie van namen, maar die hem ook niet kwalijk werd genomen.

Godefriedus wachtte op zijn kans en koos het goede moment om de aandacht te trekken. Toen oude Kobus de onderste helft van zijn bittertje naar binnen wipte, wenkte hij de kastelein.

‘Voor mij bier en voor Kobus een bittertje.’ Dat was goed. Oude Kobus, die het vrijgezellenleven had verkozen boven de vreugden van het huwelijk, zat niet zonder duiden, maar hij was nooit te beroerd om een bittertje aan te nemen, onverschillig wie hem dat aanbood. Overigens was hij een vriendelijk pienter ventje, dat geen enkele vijand had in het dorp.

‘Santé,’ zei Kobus en schoof de bovenste helft van zijn glaasje af.

‘Op jouw gezondheid, Kobus. Jij blijft er maar goed bij zitten. Ik wed dat je naar de tachtig loopt.’

‘Achtentachtig, jongen,’ lachte Kobus.

‘Zo...’ zei Godefriedus, die dat heel goed wist, met bewonderende verbazing. ‘Dan ben je toch verdomd kras.’

Nadien als Kobus een opmerking maakte over het spel, wendde hij zich tot Godefriedus om zijn inzicht bevestigd te krijgen. Dat kon hij hebben en bovendien gaf Godefriedus er zijn eigen commentaar bij. Hij kende het spel goed en had vlug door wie sterk en wie zwak speelde. Daar tussendoor vertelde hij – hij zag hoe ze hun oren spitsten al keken ze niet op van de kaarten – hoe goed het ging op de Dommelhoeve. Na een half uur hield Koos van Himst er mee op. Ge-

spannen in heel zijn wezen zag Godefriedus de drie overigen aarzelen; heel graag had hij aangeboden om in te springen, maar hij wilde niet het risico lopen dat ze zouden weigeren. Ze moesten hem vragen. Dat deden ze niet, ze stonden op en gingen weg. Maar hun goedendag klonk al minder brommerig dan toen hij zich bij hen neerzette.

Godefriedus stond voor zijn hoeve bij de jonge kersebomen, die nog een paar jaar moesten groeien eer zij zich in het voorjaar zouden tooien met die wondermooie bloesempracht. Hij stak de handen op de rug en liep stroomopwaarts langs de rivier tot hij tegenover het perceel knotwilgen was. Zijn ogen staarden voor zich uit, hij zag het ruwe wilgenveld wel, maar veel sterker was het fantasiebeeld van hem zelf zoals hij daar had gestaan met het snoeimes in de hand, kijkend naar het jonge meisje. Toen hij hoorde dat haar vader was verdronken, was in een flits de gedachte bij hem opgekomen, dat dit misschien de kans van zijn leven kon zijn. Of zij voor die tijd ook al iets van verlangen in hem had opgeroepen, wist hij niet meer. Hij was daar alleen aan het werk en zij was alleen met de koeien bezig, in geen velden of wegen was een ander mens te zien. Dat trekt, dacht hij, en daar knoopte hij de beschouwing aan vast, dat het had moeten worden zoals het was geworden.

Hij kuierde nog wat verder tot hij het dak van het achttiende-eeuwse landhuis in Franse stijl kon zien. Daar woonde de baron, die hem verscheidene keren bij Wout Adriaans had gezien, maar nooit een woord tegen hem had gezegd. Een schatrijke kerel met een kale schedel, een piepstem en een sneeuwwitte snor. Hij was heel deftig, een echte aristocraat, maar ook een man, die hem zonder scupules uit de Dommelhoeve zou donderen als hij daar de kans voor kreeg. Die kans zou hij nooit krijgen.

Toen hij terug kuierde overwoog hij wat er verder moest gebeuren. Marjan moest voor het kind zorgen, voorlopig kon ze niet meer mee naar de Bossche markt. Het beste was een

flinke werkmeid te nemen. Zo'n meid eet je niet de oren van het hoofd en de paar gulden, die ze moest hebben, konden er wel af. Dat was de oplossing, hij zou het vlug met Marjan bespreken.

Het ging allemaal goed. Dat kwam vooreerst omdat Marjan en hij niet te lui waren om te werken en omdat ze wisten hoe ze het aan moesten pakken. Als een boer in nood geraakte was het bijna altijd zijn eigen schuld. Geen goed geld over de balk gooien, maar ook niet gierig zijn. Zelf proper zijn, het huis en het land proper houden en goed zijn voor de beesten. Op de Dommelhoeve kon je van de vloer eten, op andere boerderijen werd je keel dichtgesnoerd door de stank. Daar tieren duizenden vliegen in en die drekken een huis gauw vol. Daar komen ziekten uit voort voor mens en dier en dan begint de misère.

Als hij de baron ergens in moest prijzen was het wel, dat deze niet wilde dat de hoeven van Zegenree verkommerden door vuilheid. Daar was hij goed van doordrongen geworden toen hij werkte bij Wout Adriaans.

In het dorp ging ook alles goed. Als hij nu zondags naar De Posthoorn ging zaten de smousjassers op hem te wachten. Hij speelde het spel listig-openhartig en dat kon iedereen waarderen. Hij was niet gierig om een bittertje weg te geven, want dat kwam op een of andere manier weer terug. Men moet uitkijken en niet zeuren. De centen zijn veel waard, maar toch ook niet meer dan ze waard zijn. Een boer voor wie de kous in de beddekoets meer telt dan het heilig evangelie, pest zich zelf het meest; hij leeft nooit rustig.

Het spel met de ijzeren ballen had hij vlug onder de knie gekregen en met pijl en boog kon hij zich nu al rekenen onder de goede schutters. Het was allemaal niet zo moeilijk als je ogen hebt om te zien, stevige knuisten en hersens in je hoofd.

Er was maar een onaangename zondag geweest waar hij nu nog met verdriet aan terugdacht. Koos van Himst had zich het langst gereserveerd gehouden om tenslotte toch in te zien

dat hij een knecht, die zich op eerlijke wijze heeft opgewerkt tot boer, niet altijd zijn nederige afkomst kon blijven verwijten. Koos had zich echter vermoedelijk te dikwijls laatdunkend over hem uitgelaten en dit werkte na bij zijn zoon Gradus, een bonkige domme jongen van tweeëntwintig jaar.

Gradus vond het prettig Godefriedus op grove boerenmanier te blijven plagen, hij had van alles op hem aan te merken. Godefriedus liet het enige tijd goedmoedig over zich heengaan, hij wilde vader Van Himst, die veel invloed had, niet tegen zich innemen. Maar toen de plagerijen een sarrende klank kregen, begon hij zich te verzetten, waar hij alleen mee bereikte dat het nog erger werd.

Op een zondagmiddag barstte de bom. Gradus van Himst, die op de sjoelbaan het middelpunt vormde van een groepje jonge boeren, zag hem binnenkomen en begon meteen: 'Kijk, onze sjouwboer is er vroeg vandaag.' Hij stak zijn handen tussen de band van zijn klepbroek en deed een paar stappen naar Godefriedus toe. 'Als ik jou was,' lachte hij sarrend, 'zou ik toch maar een hondekar nemen. Marjan kan er naast lopen en jij er onder.' Het luid gelach van het groepje jonge boeren hinderde Godefriedus nog meer dan de hatelijkheid. Hij voelde het bloed naar zijn hoofd stijgen, maar de lach bleef in zijn ogen toen hij doorliep tot hij vlak tegenover Gradus stond.

Daar zei hij traag: 'In mijn varkenskot zit maar één vetvreter. Er is plaats voor twee, Gradus.' De jonge Van Himst keek even vreemd op, een paar seconden gingen voorbij eer hij begreep dat hij was afgestraft. Toen boog hij zijn hoofd, zijn dikke nek werd bloedrood. Hij richtte zich weer op en keek Godefriedus aan met een woeste uitdrukking in zijn ogen. 'Vuil smerig hoerenjong!' schreeuwde hij. Tegelijk trof zijn vuist Godefriedus op de kaak. De slag kwam zo hard aan dat sterretjes voor zijn ogen dansten, hij wankelde en moest zich vastgrijpen aan een tafeltje. Toen kwam hij weer tot zichzelf. Hij gromde van razende woede en van een

verdrietsgevoel. Meer dan door de vuistslag was hij getroffen door het scheldwoord. Het was de eerste keer dat in het openbaar werd gezegd dat hij een bastaard was. Twee tellen later viel hij Gradus van Himst aan met een roffel van slaan. Het werd een afschuwelijk gevecht zoals twee jonge boeren dat kunnen voeren. Van Himst was jonger en sterker dan Godefriedus en het leek er dan ook op dat de boer van de Dommelhoeve het zwaarste pak slaag zou krijgen. Maar hij had het voordeel van een grotere lenigheid en van een beter inzicht. Hij begon de zwaaiende armen van Van Himst te ontwijken om dan zelf toe te slaan. Het gevecht nam een wending en toen opeens lag het geopende knipmes in Gradus' hand. Er ging een schreeuw door de zaal van ontzetting, maar Godefriedus had het al gezien. Met een lenige sprong was hij buiten bereik van Van Himst en dan opende ook hij zijn mes. Dat zouden de jonge boeren nooit vergeten; ze kregen een zelfde gevoel als Marjan al zo vaak had gehad als ze tegenover elkaar aan tafel zaten. Hij is een gewone jongen, dacht ze dan, en toch is er iets bijzonders aan hem te zien. Godefriedus opende het mes niet zoals een gore straatvechter dat doet, hij deed het op de manier waarop een officier de sabel uit de schede trekt. Met de linkerhand greep hij een ijzeren stoel, die hij als schild voor zich hield. Van Himst sprong op hem toe met half toegeknepen ogen, maar toen grepen de jonge boeren in; dit was te erg. Beiden werd het mes uit de vuist gewrongen, ze werden de baan uitgedreven, ieder naar een andere kant.

Een dag later kwam Koos van Himst naar de Dommelhoeve om het goed te maken. 'Jij had hem geen varken mogen noemen,' zei hij.

'Mocht hij mij wel een hond noemen?' vroeg Godefriedus.

'Nee, ook niet, ik heb hem gisteren de les gelezen. Het is een grote schande voor het dorp en het mag niet meer gebeuren.'

Het eindigde met een verzoening, Gradus en Godefriedus gaven elkaar de hand en mokten niet meer. Maar nu, bijna

een jaar later, dacht Godefriedus er nog vaak met verdriet aan terug. Hoe was het mogelijk geweest, dat twee ordentelijke jonge boeren met het blanke mes tegenover elkaar hadden gestaan?

Bijna twee jaar na de geboorte van Godefrieda lag Marjan weer in het kraambed. Op drie maart achttienhonderdvierenzestig haalde de vroedvrouw in de vroege morgen een jongen, die ze Marinus noemden. Godefriedus had het daar even moeilijk mee. Bij de geboorte van het eerste kind was hij wat voorbarig geweest door het meisje uit balorigheid omdat het geen jongen was, Godefrieda te laten dopen. Hij begreep dat hij zich belachelijk zou maken als hij de jongen nu Godefriedus zou noemen. Marjan wilde dat hij Marinus zou heten, maar kon dat wel? Zou er zegen kunnen rusten op het manneke als hij werd genoemd naar zijn grootvader, die zich had gezeftmoord? Maar dat weten we toch niet zeker. Ach, ik geloof dat we dat wel zeker weten, we praten er alleen nooit over. Ik kan Marjan, die vast gelooft dat haar vader in de Dommel is gevallen, toch niet aandoen daaraan te twijfelen.

Toen hij terugkwam uit de kerk ging hij naar Marjan.

‘En hoe heet hij nou?’ vroeg ze gespannen.

Hij breidde zijn armen wijd uit in gespeelde verbazing.

‘Wel, allemensen nog aan toe! Marinus heet hij. Marinus, zoon van Godefriedus van Stapelen en van Marjan Beerdonk. Zo staat het opgeschreven.’

De werkmeid, Dien Baks, was er na de geboorte van Godefrieda vlug gekomen. Ze was niet jong meer en evenmin mooi. Drieënveertig jaar, ze had een beetje snor en haar rug was zo rond gebogen dat het nog net precies geen bochel was. Haar voeten waren nog groter en platter dan van Marjan, die er toch ook mochten wezen. Toen ze zeven jaar was, was haar vader op een schaatstocht door het ijs gezakt en verdronken, nadien had ze met haar moeder samengeleefd tot deze hoogbejaard was gestorven. Haar gedoetje, een arm-

zalige stomp met een lapje grond, lag ver buiten het dorp aan de rand van de hei. Ze had een paar kippen en won wat schrale groente, voor de rest hield een geit haar in het leven.

Godefriedus scheen er aanleg voor te hebben om bekommerde weesmeisjes bij te staan. Toen hij hoorde dat de weduwe Baks was gestorven, wachtte hij tot na de begrafenis en stapte dan naar de pastoor. 'Dien Baks blijft alleen achter,' zei hij. 'Ik wil haar wel hebben op de Dommelhoeve.'

'Ze komt van de hei . . .' zei pastoor Vergroessen.

'Wat zou dat? Heeft ze niet genoeg hersens om te leren werken, meneer pastoor?'

'Dat zal toch wel,' dacht de pastoor. 'Ze is niet erg proper, Godefriedus.'

'Op de Dommelhoeve gaat ze iedere zaterdag in de varkensketel. Dat doen Marjan en ik ook.'

'Jij komt als geroepen,' zei de pastoor. 'Ik heb er over ingezet. Ik heb me afgevraagd wat er van Dien Baks zal terechtkomen in die eenzame stomp op de hei. Ze moet onder de mensen komen, dacht ik. Ik zal er met haar over praten. Hoe wil je het doen?'

'Hoezo doen? Gewoon. Ze eet mee wat de pot schaft. Verder krijgt ze het loon dat voor een boerenmeid gebruikelijk is.'

'Dat is mooi,' zei de pastoor. 'Toen ik over Dien zat te prakkieren heb ik de boerinnen aan mijn geest laten voorbijgaan. Iedere keer dacht ik: die doet het niet. Ik heb ook even heel vluchtig aan Marjan gedacht. Dat is fout geweest, ik had aan jou moeten denken,' plaagde hij.

Met een kleur op zijn konen legde Godefriedus zijn handen tegen elkaar en zei: 'Toen we trouwden was Marjan, een meisje van tweeëntwintig jaar, een kind van nog geen twaalf jaar. Nu, twee jaar later, nu ze zelf al een kindje heeft, is ze nog niet veel zelfstandiger geworden. Ik moet haar helemaal leiden. Ze heeft een goede eigenschap: alles wat ik haar voorhoud, slikt ze gedwee. En wat Dien betreft, het kan best

zijn dat ze stinkt, zo goed ken ik haar niet. Maar ze heeft mooie bruine hondeogen, dat zijn gewoonlijk goede mensen.'

De pastoor knikte. 'Goed, ik zal je vlug laten weten hoe ze er over denkt. Mij dunkt dat ze graag naar de Dommelhoeve zal komen. We moeten nu al iets bespreken. Ik zal haar onder handen nemen, dat ze tenminste een beetje weet hoe het bij andere mensen toegaat. Ze heeft een geit en een paar kippen. Laat ze die beesten niet meebrengen, ze kan ze wel kwijt op de Bossche markt. Haar huisje met alles wat er in zit, is geen cent waard. Giet er een kan petroleum overheen en steek er de brand in. Haar lapje grond grenst aan het land van Kees Verhoeven. Ik zal hem vragen of hij het wil overnemen, dan heeft ze een paar centen om in de kous te stoppen.'

De pastoor, die Dien Baks liever niet naar de pastorie liet komen, stapte naar de heirand en vertelde wat hij daar kwam doen. Ze vond het best. Marjan Beerdonk kende ze; of ze Godefriedus van Stapelen ooit gezien had, wist ze niet. Ze had zesendertig jaar met haar moeder zitten stoven en in al die tijd had ze geen man geroken.

Ze deed de kippen in een mand, bond de geit een touw om zijn nek en stapte naar Den Bosch. Daarna kwam Godefriedus met een kan petroleum; het laaiende vuur knetterde dat het een lust was om te horen. Kees Verhoeven stopte bij de opbrengst van haar beesten nog een paar gulden voor het lapje grond in haar kous en daarmee was de heiperiode voor Dien Baks afgesloten.

Godefriedus had er zin in, het was echt een kolfje naar zijn hand. De oude hoeve, die steunend kreunde in al haar voegen, had hij blinkend opgekalefaterd; de verkommerde akker had hij weer tot bloei gebracht; in het dorp had hij alle weerstanden overwonnen, en zou het hem nu niet lukken van zo'n heitrien een behoorlijk mens te maken?

Hij had er goed kijk op gehad, haar willigheid straalde hem tegen uit haar bruine hondeogen. Maar ze was wel ongelooflijk ver verkommerd. Waarom moest ze de deel schrobben

als die een paar dagen later toch weer vuil was? Waarom deed Marjan dat kleine ding zo dikwijls een schone luur om als het die toch subiet weer volscheet. Ze was willig voor haar stroeve meester en als de dood zo bang voor hem. Zaterdagsgeschied hij haar de varkensketel schoon te schuren, hem vol te dragen met heet water en zich te wassen met zeep. Het was de eerste keer van haar leven, maar ze deed het. Ze deed alles wat hij gebood. Ze moest voor het middagmaal haar handen wassen en een schone schort aan doen, haar klompen moest ze in de gang laten staan. Vermoedelijk was ze altijd met haar schort en haar klompen aan naar bed gegaan, maar ze gehoorzaamde zonder morren. Marjan deed haar het huishoudelijk werk voor, Godefriedus leerde haar werken op de akker en met de koeien omgaan. Heel langzaam nam ze het in zich op en als ze het te pakken had, zat het voor altijd in haar hoofd en haar handen. Toen twee jaar later Marinus van Stapelen werd geboren, was Dien Baks een ordentelijk mens geworden, meer een huisgenoot dan een werkmied. Dat vooral verbaasde pastoor Vergroessen, die nu en dan de Dommelhoeve binnenwandelde.

Toen Dien helemaal was gevormd naar het model zoals Godefriedus haar wilde hebben, was er weinig belangrijk werk meer voor hem te doen. Het enige belangrijke feit in de laatste tijd was de aanschaffing van paard en kar geweest. Daar hadden ze veel gemak van en het had hem volledig in de rij der boeren opgenomen. Verder was alles gewoon gegaan. De akker deed het prima, de oude koe had weer gekalft zodat ze nu vier beesten hadden, en nog twee keer had hij een aflossing voor meneer Gouldy bij de notaris gebracht. Van de jonge fruitbomen was voorlopig niets te verwachten, maar de kersebomen zouden in het voorjaar voor het eerst in bloei staan. Daar verlangde hij erg naar. De opvoeding van de kinderen zou veel aandacht vragen. Dat was echter een kwestie van lange duur, waar Marjan bovendien meer mee te maken zou hebben dan hij, zeker de eerste jaren. Iets belangrijks waar hij zich helemaal voor in kon zetten, was er

niet meer. De dagen waren vrij eentonig en allemaal eender. Vroeg opstaan, werken op de akker, het vee verzorgen, markten in Den Bosch, eten en drinken. 's Avonds voor de pap een beetje praten met Marjan, na de pap het rozenhoedje bidden, even lekker vrijen in de beddekoets en dan op een oor. Het gesprek met Marjan gaf naast de berichten over het werk en de ontvangsten, ook een verhandeling over Godefrieda, die al een poos door het huis wankelde op haar korte beentjes. Ze was een aardig kind, klein en tenger evenals haar moeder. Ze had veel trekken gemeen met Marjan, maar ze leek niet sprekend op haar. Godefriedus speelde ook mee in haar fysionomie; de dromerige blik en het hoge voorhoofd had ze van haar vader. Marjan kon er gezellig over praten en Godefriedus luisterde met blinkende ogen. Het was een schat van een kind en wat zou er allemaal niet inzitten?

Nu was Marinus er ook en wat zou daar van terecht komen? Natuurlijk ook een boer, misschien een heel grote. De eigenschappen van de ouders ziet men vaak in grotere vorm terug bij de kinderen, had de pastoor eens gezegd. Als dat waar was konden ze gerust zijn. Bij Marjan had hij nog geen enkele kwade eigenschap ontdekt en over zichzelf was hij ook best te spreken. Ze waren niet volmaakt, grote zondaars net als alle andere mensen, maar dat hoorde nu eenmaal bij de menselijke aard. Hij gloeide nog van trots als hij terugdacht aan de angstige periode toen mond-en-klauwzeer het vee uit heel de streek had gedecimeerd. Toen hij er van hoorde, had hij terstond zijn beesten uit de wei gehaald en op stal gezet. Hij had ze hooi gegeven van het vorig jaar en veekoeken. Dat was onzin, zeiden de boeren. De ziekte zat in de lucht, daar doet geen mens wat tegen. De duivel zat er achter en wat kun je daar tegen beginnen? Beter was het de beesten te laten overlezen door de oude Tonia Geitenbeek. 'Kletsen jullie maar,' zei Godefriedus. 'Ik zet mijn beesten middenzomer op stal. Ik voer ze oud hooi en koeken en geen vers besmet gras. Ik leg er kamferballetjes bij en sprenkel karbolwater in het ligstro. Tonia Geitenbeek komt er niet aan te

pas en de duivel durft de Dommelhoeve niet binnen te komen.' 's Avonds stak hij de stallantaarn aan en bad in de stal bij de kruisen in de eiken balk: 'Heer, Gij bent hier zelf geweest in roerige tijden. Bescherm mijn beesten in deze gezegende stal. Laat niet toe dat we weer arm worden als de mieren.'

Toen de kwaadaardige ziekte was uitgewoed, werd in vele hoeven gejammerd. Er waren boeren, die al hun vee verloren hadden, de wanhoop stond te lezen op hun grauw gezicht. Godefriedus had wat minder melk gewonnen dan wanneer de beesten in de open wei hadden kunnen grazen en wat geld uitgegeven aan veekoeken. Dat was zijn enige schade.

De geschiedenis was maandenlang besproken in alle boerderijen. Wat was Godefriedus voor een man? Zijn huis is gezegend, zeiden sommigen; hij speelt met de duivel mee, meenden anderen. Wout Adriaans, die Godefriedus' voorbeeld had gevolgd en ook weinig schade had geleden, zei: 'Hij heeft een beter inzicht gehad dan jullie. Bijgeloof houdt hij er niet op na, hij is een verstandige vent.'

Zo was het, op verstandig denken kwam het aan. Als onder de mensen een besmettelijke ziekte uitbreekt, worden de zieken geïsoleerd. Dat moet je met beesten ook doen. Dat Marjan een flinke jonge boerin was geworden kwam omdat ze zich niet had verzet tegen zijn verstandige leiding. Haar open karakter en volgzame aard waren daarbij goed te pas gekomen. En wat Dien Baks betref, de dorpelingen vroegen zich nog steeds verbaasd af hoe hij het had klaargespeeld van zo'n vieze heimeid een behoorlijk mens te maken.

Met de kinderen moest het ook zo gaan. Godefrieda zou geen moeilijkheden veroorzaken, aan haar heldere ogen was nu al te zien dat ze een schrandere meisje zou worden. Een goed verstand had ze bij de geboorte meegekregen; gehoorzaamheid, volgzzaamheid en zulk soort dingen zou hij haar wel bijbrengen. Wat er van de jongen te maken was, viel op dit moment nog op geen stukken na te zeggen. Godefriedus was er niet helemaal gerust op. Marinus was erg zwak; de vroed-

vrouw had er bij de geboorte al op gezinspeeld dat het een teer baasje was en de baakster had het ronduit gezegd: 'Je krijgt er een houwkind aan, Marjan. Hij zal lang achterop blijven.' De bevalling, die heel zwaar was geweest, had ook veel van Marjans krachten gevergd. Ze zag er slap en bleek uit, doorlopend was ze doodvermoeid. Ze zat niet evenals de eerste keer na veertien dagen weer onder de koe. Dat was zo erg niet, Godefriedus en Dien deden er een schepje bij en het werk kwam klaar. Marjan moest zich maar helemaal aan het kind wijden.

Na een jaar lag Marinus nog plat op zijn rugje in de ijzeren schommelwieg, hij was vier jaar eer hij op zijn beentjes kon staan en de eerste verstaanbare woorden zeggen. Lastig was hij niet, een heel stil kereltje met lichtblauwe dromerige ogen, die altijd staarden naar dingen die alleen voor hem te zien waren. Hij is een vreemd manneke, dacht Godefriedus. Hij kent ons wel en toch is het net of hij er niet bij hoort. Misschien wordt hij later een belangrijk man.

De dokter kwam regelmatig even langs. Hij keek naar het kind en zei: 'Ga zo maar door, Marjan.'

'Moet hij geen medicijnen hebben?' vroeg Godefriedus.

'Hij heeft hier alles wat hij nodig heeft,' antwoordde de dokter. 'Goed voedsel en een goede verzorging, zon en frisse lucht. Dat is genoeg.'

'U doet er zo weinig aan, dokter,' meende Godefriedus.

De dokter keek de jonge boer aan met koele blik. 'Ik kan er geen spieren inpompen,' zei hij bits.

'Hij schiet niet op, dokter,' zei Godefriedus feller.

De dokter gaf hem een wenk dat hij hem zou volgen. Buiten zei hij: 'Ik ben bang, Van Stapelen, dat jullie zorgen voor de jongen groter zullen worden naarmate hij ouder wordt. Ik kan niet meer doen dan ik doe. Misschien is het goed dat een andere dokter hem eens ziet.'

'Twee weten meer dan een, dokter.'

'Doe het, Godefriedus. In Den Bosch woont een dokter, die veel ervaring heeft in zulke dingen.'

‘Wat mankeert de jongen dan?’

De dokter gaf geen antwoord op die vraag. Hij schreef de naam en het adres van de Bossche dokter op een receptenbriefje en stapte in zijn koets.

De behandeling door de Bossche geneesheer kostte veel geld en alles bleef hetzelfde. Daarna ging Godefriedus naar een befaamd professor in Utrecht. Marinus werd ter observatie opgenomen in de kliniek en veertien dagen later kreeg Godefriedus bericht dat hij hem weer kon komen halen. ‘Het heeft geen zin hem langer hier te houden,’ zei de professor. ‘Bij zijn moeder thuis is hij het beste. U moet veel geduld met hem hebben, het kan wel een paar jaar duren eer hij helemaal bij is.’

Toen Marinus acht jaar was had hij de lichamelijke conditie van een jongen van vijf of zes jaar. Daarna scheen hij iets vlugger in te lopen totdat hij in zijn tiende levensjaar de eerste aanval kreeg van epilepsie. Godefriedus begreep dat dit het begin van het einde was. Daarin te berusten was heel moeilijk voor hem. Het was helemaal in strijd met zijn aard en natuur dat hij aan iets, waar hij dag aan dag mee te maken had, niets kon verbeteren of veranderen. Hier hielp geen werken, geen gezond verstand en ook bidden hielp niet. Jarenlang waren Marjan en hij iedere avond met beide kinderen naar de stal gegaan waar hij hen had opgetild om hen de holtten van de kruisen te laten betasten. Daarna zonken ze op hun knieën om te bidden. ‘Help ons toch, God in de hemel,’ vroeg Godefriedus. ‘In deze stal bent U in het diepste geheim gekomen toen de roomse mensen hun godsdienstplichten niet meer mochten vervullen. Dit huis is toch gezegend. Maak de jongen alstublieft beter dat hij mij kan helpen bij het werk en later de boerderij van mij kan overnemen.’

Marinus van Stapelen stierf in een hevige aanval van epilepsie op de dag dat hij dertien jaar werd. De laatste jaren was zijn wezen nog meer verwrongen geworden. Geestelijk was er een dualisme; zijn verstand kwam niet verder dan van een

jongen van acht of negen jaar met momenten van onbegrijpelijke wijsheid. Meestal was hij bij zijn moeder. Hij zat op haar schoot als een klein kind en zij vertelde sprookjes, die zij vroeger van zuster Veronica had geleerd. Hij ging er helemaal in op, als een kleuter speelde hij de sprookjes mee. Soms kwam hij er dan ineens toe verrassende dingen te zeggen: 'De sprookjes zijn mooi, moeder, maar ze zijn niet echt gebeurd. De hemel is echt, ik heb de hemel al zo vaak gezien. De hemel is geen sprookje van Onze Lieve Heer.' Hij hielp zijn vader ook wel eens met licht werk. Hooi in de voedergoot verdelen zodat elke koe haar eigen part kreeg, of water aandragen. Dat deed hij met een kleine gaffel en een speelgoedemmertje. Hij speelde het werk, heel zijn leven speelde hij. De laatste maanden voor zijn dood was hij vaak bij de kruisen. Onbeweeglijk stond hij er voor, soms wel een uur lang. Zijn ogen waren op de kruisen gericht, maar hij zag ze blijkbaar niet. Als Marjan er iets over vroeg, zei hij met een glimlach dat het erg mooi was geweest.

Na de begrafenis sneed Godefriedus met zijn zakmes tussen beide kruisen in een klein kruisje ter nagedachtenis van zijn zoon.

Jan Griniau en Godefrieda van Stapelen

Toen Marinus stierf was Godefrieda bijna vijftien jaar. Ze was aardig opgegroeid, een slank boerenmeisje met een geestig gezicht, lichtblond haar en sprankelende grijze ogen, waar ze veel mee staaarde naar ongekende verten. Ze had sterke hagelwitte tanden en een hoog voorhoofd waarmee zij zich onderscheidde van alle andere meisjes uit het dorp; ze was levendig en opgeruimd van aard. Godefriedus en Marjan waren erg trots op hun knappe dochter en ze werd dan ook wel een beetje verwend. Zuster Francisca had haar lezen en schrijven en rekenen geleerd, waardoor zij zich nog een keer onderscheidde van de meeste dorpsmeisjes; er waren er niet veel die dat ook konden. Dat alles had Godefrieda een bepaald niveau gegeven waar zij zich wel van bewust was. Het had haar het gevoel bijgebracht dat het boerenwerk eigenlijk niet bij haar paste. Maar ze deed het wel, wat zou ze anders hebben moeten doen? Ze was nog te jong om buitenshuis te gaan; dat zou haar vader ook niet goed gevonden hebben. Een verafgoed boerenmeisje met half stadse manieren; haar prestaties waren dienovereenkomstig, ze voelde er niets voor om zich erg in te spannen en het lukte haar ook wel om het zware en vuile werk van zich af te schuiven.

Marjan was er wel eens ongerust over. 'Als zij zo doorgaat, wordt ze nooit een goede boerin,' zei ze. 'Jij moet haar meer achter de vodden zitten, Godefriedus. Jij hebt nu al niet veel meer over haar te zeggen. Hoe moet dat gaan als ze een paar jaar ouder is?'

'Dat komt wel,' zei Godefriedus. 'Ze is veel met Marinus opgetrokken en ze is toch niet onwillig.'

Dat was ook wel zo, erkende Marjan, maar het kon beter zijn. De goede dingen: gehoorzaamheid, werkzaamheid en zo meer, waarvan Godefriedus vroeger dacht dat ze moesten worden aangeleerd, had Godefrieda niet in voldoende mate verworven. Dat wist hij zelf het beste. De omstandigheden hadden het allemaal een beetje in de hand gewerkt. Door de zieke jongen hadden ze eigenlijk nooit een normaal gezin met een normale werkverdeling gehad. En dat meisje was nu eenmaal een mooi ding, misschien kwam er nog wel eens een rijke boerenzoon op af. Ze kon het toch allemaal: melken, het vee verzorgen, op de akker helpen en mee gaan Boshen.

Na de dood van Marinus werd alles vlug anders. Marjan kreeg haar handen weer vrij en zij ging meteen aan de slag. Het was voorjaar, er was veel te doen, voorlopig liepen ze elkaar niet in de weg. Omstreeks augustus werd het moeilijker en toen was het Dien Baks, die de zaak aan de orde stelde toen ze met Godefriedus op de akker aan het werk was. Ze was nu een vrouw van bijna zestig jaar, nog erg flink en monter. Haar haren waren grijs geworden, de paar lange gekrulde haren op haar bovenlip waren zilverwit; haar rug was nog wat meer gebogen en ze was wat gekrompen in de loop der jaren.

‘Ik moet het met jou eens hebben over Godefrieda,’ zei ze.

Hij zette de schoffel naast zijn klomp en stak de steel onder zijn oksel. In zijn ogen was een uitdrukking van lichte vrees en wantrouwen toen hij vroeg: ‘Wat is er gaande met Godefrieda?’

‘Er is nog niets mee gaande, maar jij zult er toch raad voor moeten schaffen.’

‘Ik heb jou niet gevraagd om op Godefrieda te passen,’ zei hij stug.

‘Als mannen blind worden moeten anderen wel eens inspringen, Godefriedus.’

Hij boog het hoofd en keek naar zijn klompen. Hij dacht dat hij ongeveer wel wist wat ze wilde zeggen en gaf haar op

voorhand gelijk. De jaren hadden aan zijn wezen veel veranderd. Hij was nu tweeënveertig, nog lang geen versleten man, maar de zorg en het harde werken hadden al wel diepe groeven in zijn gezicht gegrift. Zijn blonde krullen zaten al vol zilveren draden, evenals zijn snor, die als een treurwilg half over zijn mond heen hing; zijn knieën stonden al wat gebogen in zijn pilose broek.

‘Het zal wel beter worden,’ zei hij traag.

‘Het kan niet beter worden, Godefriedus. Marjan is weer in de rij en op de Dommelhoeve is niet genoeg te doen voor drie grote en een halve.’

Even bleef hij voor zich uitkijken en vroeg dan: ‘Doet ze haar werk niet goed?’

‘Ze doet te weinig, Godefriedus. Ze heeft geen echt boerinnenhart. Ze houdt van opschik en tierlantijnen en ze monkelt nu al.’

‘Monkelt ze?’ vroeg hij verbaasd.

‘Ja, ze monkelt. Op de Bossche markt draaien de jongens om haar heen. Dan bloost ze of ze verlegen is, en dan lacht ze en ze lonkt naar de jongens. Ik heb gemopperd dat ik het tegen jou zou zeggen en toen schold ze me uit. Ouwe zure heitrien, zei ze.’

‘Dan moet ze op haar donder hebben,’ viel hij uit. ‘Ik zal haar mores leren. Ze mag niet meer mee naar de stad, ze gaat ook niet meer naar het dorp met de melk.’

‘Ze moet aard in haar werk krijgen,’ zei Dien. ‘Jij bent er te zacht voor geweest en dat vond ze best. Het haalt niets meer uit als je haar om de oren slaat, dan komt er de haat in. Ik weet iets veel beters, Godefriedus. Mevrouw van de dokter wil mij hebben om de hof te onderhouden en wat in de keuken te helpen.’

‘Jou . . .?’ vroeg hij in uiterste verbazing.

‘Ja, mij,’ zei ze driftig. ‘Ik ben geen jonge meid, maar ik ben toch ook geen scharminkel. En ik kan werken, dat heb jij me geleerd. De dokter heeft een grote hof met bloemen en vruchten en groente. Er is genoeg te doen.’

Even was hij stil, te beduusd om te praten. Toen viel hij uit: 'Dat heb ik je toch niet gecommandeerd, Dien!'

'Ik ben bijna zestig, Godefriedus. Ik mag toch wel eens iets doen dat ik zelf wil.'

Weer stond hij even peinzend voor zich uit te kijken en vroeg dan: 'Wat heb je tegen mevrouw van de dokter gezegd?'

'Ik heb gezegd dat ik het zal doen als jij het goedvindt. Ik ga hier nooit weg, maar het moet toch gebeuren. Wat moet er zo van Godefrieda terechtkomen? Over een paar jaar komen ze om haar vinken. Dan willen ze toch weten wat voor spek ze in de kuip hebben. Wat kan een boer beginnen met een halve boerin?'

Godefriedus ging er niet op door; hij stak de schoffel over zijn schouder en liep naar de boerderij. Hij dacht Marjan geweldig te verrassen met het nieuws, maar ze wist er al alles van.

'Wat heb je gezegd?' vroeg hij.

'Ik heb gezegd dat Dien er met jou over moet praten.'

Hij keek naar zijn kromgewerkte handen en vroeg: 'Monkelt dat meidje?'

'Ach, als die boerenlummels op de Bossche markt zijn doen ze altijd anders dan thuis. Ze drinken een glas bier of een bittertje en dan krijgen ze praats. Sommigen trekken hun zondagspak aan, dan zijn ze helemaal van de kar af. Dat weet jij zelf toch ook wel?'

Hij knikte instemmend: 'En komen ze dan om onze Godefrieda heendraaien?'

'Je moet het niet overdrijven, Godefriedus.'

'Ze lonkt naar die lummels, zegt Dien. Een meidje van vijftien jaar. Je zou ze de billen bont en blauw slaan.'

'Ik heb haar ook gezegd dat ik er met jou over zal praten.'

'Ze mag niet meer mee gaan Bosschen, Marjan. Ze gaat ook niet meer naar het dorp met de melk.'

'Wil je haar vastbinden aan een koeiepaal in de stal?'

Hij hoorde de geprikkelde klank in haar vraag en daar keek

hij verrast van op. 'Nee, ik bind haar niet vast,' zei hij. 'Van nu af aan zal ze werken dat de spanen er af vliegen. Als ze niet willig is sla ik ze de benen kapot.'

'Wat heeft ze aan kapotte benen?'

Weer hoorde hij die agressieve klank, die volkomen nieuw voor hem was. 'Wat heb je?' vroeg hij stug. 'Moeten we haar haar gang laten gaan? Dan komt er over een paar jaar nog geen boerenknecht om.'

'Toen Marinus nog leefde was ze wonderlijk lief voor hem, Godefriedus. We hebben altijd goedgevonden dat ze met hem speelde en moeten we er nu ineens met de zweep achter gaan staan?'

'Als er kwaad in steekt . . .'

'Er steekt geen kwaad in. Maar er komt geen mooier meidje op de Bossche markt. Ze weet heel goed waarom de jongens meer om haar heendraaien dan om andere meisjes. En dat lonken zit in haar aard.'

'Dat kan er uitgeslagen worden,' zei hij gram.

Even was het stil en dan zei Marjan: 'Toen ik vijftien jaar was keek geen jongen naar me om. Als dat wel gebeurd was, was ik van pure schrik onder het hooi gekropen. Nooit hebben de jongens naar me omgekeken. Toen pastoor Vergroessen me vroeg of ik met jou wilde trouwen, dacht ik dat de bliksem insloeg. Maar het is toch altijd goed gegaan tussen ons beiden.'

Er gleed een glimlach over zijn verweerd, gegroefd gezicht.

'We praten over onze Godefrieda,' zei hij.

Ze hield haar onderwerp nog even vast. 'Het is altijd goed gegaan, Godefriedus. Toen jij mij voor het eerst zag over het water heen, wat dacht je toen? Wat is dat voor een schraal spits ding? En wat heb je gedacht toen je hoorde dat mijn vader was verdronken en ik alleen achterbleef? Daar kon ik mijn gatje wel eens proberen in te draaien. Ik heb een koe en een paar centen en zij is zo arm als de mieren. Ik ben nog altijd blij dat Wout Adriaans jou met het snoeimes tussen de wilgen heeft gezet. Je hebt me nooit geslagen, nooit

heb je me afgesnauwd en altijd heb je met me gepraat; mijn vader praatte nooit.'

Godefriedus ging daar niet op in. 'Gaat Dien weg?' vroeg hij.

Marjan antwoordde niet op die vraag. Met peinzende ogen zat ze voor zich uit te kijken en vroeg dan: 'Waarom is onze Marinus altijd ziek geweest en waarom moest hij zo jong sterven? Zijn wij schuldig, Godefriedus? Hebben wij niet te veel verlangd naar geld en bezit? Hebben wij goed geleefd of hebben we de zonde nagejaagd?' Toen keek ze hem aan: 'Ja, Dien gaat weg, ik geloof ook dat dat het beste is. Het meidje mag niet lanterfant, maar je mag haar niet te stroef aanpakken en zeker niet slaan. Je moet met haar praten zoals je met mij en met Dien hebt gedaan. Ik kan het niet. Als ik zeg dat ze niet naar de jongens mag lonken omdat daarmee de zonde begint, vraagt ze giechelend of ik gek geworden ben. Kun jij met haar praten? Hebben wij wel praat voor zo'n jong ding?'

Die woorden gonsden nog in hem na toen hij de volgende dag Godefrieda onder handen nam. 'Moet ik me beteren?' vroeg ze. 'Wat heb ik dan misdaan?'

'Je hebt geen aard in het werk en je lonkt naar de jongens,' zei hij gram.

Dat het lonken haar verweten zou worden, had ze verwacht. Ze vond het zelf niet prettig dat die knullen om haar heen drementen. Sommigen had ze boos aangekeken, anderen had ze een knipoogje gegeven, maar zo dat ze best konden begrijpen dat ze werden uitgelachen. Op haar vijftiende jaar zag ze de toekomst al met zorg tegemoet. Ze had een hekel aan die boerenkinkels en toch zou ze te zijner tijd met een boerenjongen gaan trouwen. Er was immers geen andere keus. Haar ideaal was een schoolmeester of een klerk van het stadhuis, in ieder geval een jongen met manieren die een hoop geleerd had. Dan kon ze een japon dragen en een hoed in plaats van een schort en een boerenmuts. In de stad waren wel aardige jongens; als ze die wilde leren kennen zou ze

daar moeten gaan wonen. Dat kon alleen als dienstbode en dat wilde ze niet, de dochter van een vrije boer verhuurt zich niet bij een of andere mevrouw.

'Ik doe toch alles wat moeder en u mij opdragen,' zei ze een beetje stug.

'Je loopt er dikwijls neven,' gromde hij. 'Hier is geen werk genoeg voor drie grote en een halve. Dien gaat weg en dan zul je moeten aanpakken. Als je dwars wilt zijn timmer ik je wel recht.'

Tranen kwamen in haar ogen van verdriet en woede. Met bevende lippen zei ze: 'Ik ben een kleine, vader, geen halve.' Dan heftiger: 'Ik ben blij dat ik niet meer naar Den Bosch mag gaan. En als u niet wilt hebben dat ik in het dorp kom, zult u zelf met de melk moeten rondgaan. Moeder kan dat niet.'

Daar had ze hem mee te pakken. Van Marjan kon hij dat inderdaad niet vergen en zelf voelde hij er niets voor. Hij was woedend. Hoe kwam dat kind er bij zo'n brutaal antwoord te durven geven?

'En laat die klapekster maar naar de dokter gaan,' ging ze door. 'Eer we twee weken verder zijn komt ze jankend vragen of ze terug mag komen.'

Dat was de druppel te veel. De oorvijs klonk vol en luid en ze lag in het gras. 'Zo, heb je het nu begrepen?'

'Ik heb niets begrepen!' schreeuwde ze. 'Ik ben altijd bij Marinus geweest, ik heb nooit iets hoeven doen. Nu hij dood is word ik in het gras geslagen omdat die ouwe heks niet kan velen dat de jongens haar vergeten hebben. Het is wat moois. Toen ze hier kwam stonk ze drie uur boven de wind en nu speelt ze voor engelbewaarder.'

Woedend deed hij een stap naar haar toe, maar ze gaf hem geen kans meer nog eens uit te halen. Ze tilde haar rokken wat op en rende de wei in.

Toen Dien Baks drie maanden de doktershof had verzorgd was ze aan het eind van haar kunnen. Prompt iedere zondag-

middag was ze naar de Dommelhoeve gekomen om met ogen vol heimwee te vertellen hoe goed het haar ging. Haar neusvleugels begonnen steeds nerveuzer te trillen en op een keer kwamen de tranen los.

‘Gaat het niet goed?’ vroeg Marjan.

‘Nee, Marjan. Ik kom er niets te kort, maar ik kan jullie niet missen.’

‘Je ziet ons toch alle weken,’ zei Godefrieda met spottende ogen.

‘Kom maar terug,’ zei Marjan en Godefrieda knikte instemmend.

De vroegere toestand was spoedig hersteld met dit verschil dat Godefrieda zich het werk, dat ze tijdens de afwezigheid van Dien had gedaan, niet meer uit handen liet nemen. In een bepaald opzicht was de overtilde geschiedenis nuttig geweest, de oorvijg had effect gehad. Godefrieda's zelfstandigheid scheen er mee losgeslagen te zijn, ook haar ijver en inzicht. Ze moest mee aanpakken en dat deed ze uitstekend. Het verbod om mee te gaan Bosschen had maar twee weken geduurd. Ze konden haar er eenvoudig niet bij missen; ze was veel handiger dan haar moeder. Het werk op de hoeve was nu anders geregeld, met vieren hoefden ze niet zo hard te ploeteren en dat scheen hen goed te doen. Ze hadden nu zes koeien en bovendien had Godefriedus van Paul Daams een strook grond kunnen kopen tussen zijn wei en een zijtak van de Dommel in, waardoor de bezitting meer een afgerond geheel was geworden. Meer expansiemogelijkheden waren er niet, tenzij hij een stuk hei zou ontginnen en daar voelde hij niets voor. Zijn daadkracht, die niet minder was geworden, leefde hij uit zondagsmorgens in De Posthoorn waar hij vóór het smousjassen graag een poos aan de grote tafel ging zitten bij de notabelen en gezeten boeren om te praten over de dingen van de dag. Daarbij werd hij nooit geremd door sentimentele gevoeligheden, bijgeloof en andere onzin. Hij praatte overal over en als hij er naast zat bleef hij niet eigenwijs zijn mening doordrijven, maar hij zweeg en luisterde

naar anderen die het beter wisten. Daar kon hij iets van leren.

Thuis was hij niet meer de onbetwiste meester. Dat mooie meidje, waar hij stapelgek op was, speelde mee in het beleid. Ze was niet ongezeglijk en toch deed ze altijd precies wat ze zelf wilde, vaak deed ook hij wat zij wilde. Over lonken naar jongens hoorde hij niets meer en daar was hij nu wel eens ongerust over. Toen hij een keer terloops er iets plagerigs over zei, verbaasde ze hem met haar antwoord: 'Ik weet nooit welke kant ik uit moet denken, vader. Ik voel er niet veel voor boerin te worden en toch zal het daar wel op uitdraaien. Een boer, die alleen maar over varkens en koeien kan praten, wil ik niet al zat zijn kast vol goud. Is er ook een ander soort? Dat denk ik toch wel. Ik heb geen haast en ik zal goed uit mijn ogen kijken. Ik denk aan een man zoals u bent, maar dan toch nog een beetje anders. Hij moet niet willen werken van de vroege morgen tot de late avond, dag in dag uit, nooit anders, en hij zou niet de baas over me moeten spelen zoals u met moeder doet.'

Hij was te verbaasd om een woord terug te kunnen zeggen.

'Heeft moeder u wel eens ooit tegengesproken?'

Nog steeds haar aankijkend bleef hij zwijgen.

'En Dien Baks?'

Onwillig schudde hij zijn ruig hoofd. Dat was een onzinnige vraag. 'Moeder was een onnozele bloed toen we trouwden,' zei hij.

'Ik weet het, vader. U hebt de Dommelhoeve gemaakt, moeder hebt u gemaakt en aan Dien Baks hebt u zolang geschaafd tot ze overal voor bruikbaar is geworden. Alleen mij hebt u niet kunnen veranderen, ik ben nog steeds zoals ik was toen ik werd geboren.'

Toen Godefrieda achttien jaar was zag ze Jan Griniau voor het eerst op de Bossche markt. Het was kort voor Kerstmis, een straffe, ijskoude wind blies door de pijpstraat voor de Boterwaag, waar ze op haar hurken zat bij haar mand win-

terwortels en een bennetje witte Sint Maartensknollen. Er waren die morgen weinig huisvrouwen op de markt en die er kwamen wilden weer vlug achter de kachel. Ze kochten vlot en zeurden er niet over dat ze een cent meer moesten betalen dan wanneer ze volop tijd hadden kunnen nemen om te bieden.

Om tien uur waren ze los op dat beetje wortelen en knollen na. 'Ga jij maar vast naar de Kar,' zei ze tegen Dien. 'Ik blijf nog even tot ik alles kwijt ben.'

'Morgen komt er weer een dag,' zei Dien.

'Ga nou,' het klonk bevelend en Dien gehoorzaamde gedwee.

Godefrieda vouwde een lege zak tot een kussentje en ging er op zitten; ze trok haar rok tot over haar enkels en keek naar de klok van de stadhuistoren. Een half uur hoogstens zou ze nog blijven. Tien minuten later, toen ze wat warmte in haar roodkoude handen blies, kwam Jan Griniau. 'Heb je het koud?' vroeg hij.

'De wind blaast niet over het vuur heen,' lachte ze. Ze keek omhoog en nam hem nauwkeurig op. Hij was groot en stevig maar niet grof gebouwd, hij maakte een slanke indruk. Zijn zwart pak had een hooggesloten boord als bij een uniform, hij droeg zwarte laarzen en ze zag opzij van zijn knieën het voorste stiksel van de leren zolder in zijn broek. Hij was dus een ruiter, maar niet iemand van het paardenvolk. Hij was blootshoofds, hij sprak een dialect dat zij niet kende, het klonk wel Brabants. Hij was geen boer, geen veekoper en geen jager; dat soort mensen kon je op het eerste gezicht herkennen aan hun kleding en hun manier van doen. Wat was hij dan wel?

Zijn gezicht was lang en smal, geen boerenkop en ook geen stadse mens. Het meest opmerkelijk waren zijn lichtblauwe ogen, net kinderogen; ze pasten niet bij zijn zwarte snor. Er was een plagerige uitdrukking in alsof hij altijd met iedereen de gek stak.

'Is dat alles wat je hebt?' wees hij naar de mand.

'Ja, als u het koopt ben ik los.'

'Wat vraag je ervoor?'

Ze vroeg een dubbeltje meer dan ze eigenlijk wilde maken.

'Je bent duur,' lachte hij. Dan stak hij haar zijn hand toe en noemde zijn prijs. Dat verraste haar; kopen bij handslag waren ze niet gewoon op de groentemarkt. Zou hij toch een veeboer zijn? Ze tikte zijn hand aan en deed een cent van haar prijs af. Hij tikte terug en deed er een cent bij. Zo ging het door tot ze er een dubbeltje had afgedaan. Toen sloeg hij toe en hield haar hand nog even vast. 'Hoeveel had je er opgezegt? Een dubbeltje?'

Ze schaterde het uit. 'Kunt u gedachten lezen?'

Hij pakte de mand. 'Als je meeloopt naar de herberg neven het stadhuis dan zal ik je daar betalen.'

Hij scheen goed thuis te zijn in de herberg, want zonder iets te vragen schudde hij de mand en het bennetje in een hoek leeg.

'Wil je een kop koffie drinken?' vroeg hij.

'Nee, dank u wel. In "De Meierijsche Kar" zit iemand op me te wachten.'

Hij pakte een handvol kleingeld uit zijn broekzak en betaalde; het dubbeltje dat hij had afgedongen deed hij er weer bij. Dat wilde ze niet en toen ze het wilde teruggeven en hij het weigerde, werd ze boos. 'Dat is niet van mij,' snibde ze. 'We hebben toch eerlijk gehandeld.'

Ze zag zijn lichtblauwe ogen glinsteren van plezier. Hij pakte het dubbeltje aan en weer hield hij haar hand even vast. Toen hij haar de mand overreikte, zei hij: 'Ik heb al die tijd gedacht, wie jij kon zijn. Ik geloof dat ik het nu weet, jij bent de dochter van die grote wijze boer, Godefriedus van Stapelen.'

Wat was dat nu, hoon of spot of sarcasme? Met woedend glinsterende ogen beet ze hem toe: 'Bedoelt u dat mijn vader onwijs is?'

'Dat zeg ik toch niet,' verbaasde hij zich. 'Ik zeg dat hij groot en wijs is.'

'U houdt me voor de gek.'

'Wel, allemensen nog aan toe. Doe niet zo snibbig, kleine kat. Ik meen wat ik zeg, ik hou je niet voor de gek.'

Hij schoof het rood sergen gordijn, dat in een halve cirkel voor de deur hing, opzij en liet haar passeren; hij liep met haar mee en ze voelde even de druk van zijn vingers in haar lenden. Dan opende hij de deur, en was het nu opzet of kwam het door de beperkte ruimte, maar heel even gleed de rug van zijn rechterhand langs haar wang.

Er waren niet veel bezoekers in de Kar. Dien Baks zat er heel genoeglijk in heel haar breedheid met haar grote voeten plat op de grond op een Oirschotse stoel bij het open vuur. 'Kom er vlug bijzitten, het is hier lekker warm,' zei ze ziels-tevreden. 'Ik heb gewacht met het brood. Ben je alles kwijt?'

De herbergier bracht ronde kommen hete koffie en toen aten ze hun roggensneden met ham. Godefrieda vertelde opgewekt dat ze de wortelen en knollen had verkocht aan een knappe man met een zwarte snor. 'Hij was een jaar of dertig,' denk ik.

Toen zag ze de angstig verbaasde ogen van Dien, de lappen boerenham hingen uit haar mond, die niet meer maalde. 'Maar, kiendje, dat is Jan Griniau geweest,' zei Dien op een toon alsof Godefrieda haar wortelen aan de duivel had verkocht.

Godefrieda trok rimpels in haar voorhoofd. Jan Griniau, daar had ze wel eens over horen praten in het dorp. Als ze zich goed herinnerde was het niet met waardering geweest.

'Jan Griniau is een onte vent,' zei Dien met onthutste stem.

'Ik ken hem niet,' antwoordde Godefrieda een beetje kribbig. 'Hij was heel vriendelijk en hij heeft betaald met goed geld.'

Dien zei: 'Ik denk niet dat vader en moeder er blij mee zullen zijn.'

'Toch zal ik het vertellen, Dien. Dat hoef jij niet te doen.'

Nog even gingen ze naar de Sint Jan zoals ze gewoon waren.

Daar stak Dien een kaars op voor het beeld van de Zoete Moeder, de goedkoopste van een vierduitstuk. Dat was heel ongewoon; de zielenood moest wel heel hoog zitten als ze geld voor een kaars uitgaf. Opeens ging het in een flits door Godefrieda heen: zou dat voor mij zijn? Ze voelde dat die gedachte haar binnenin helemaal stil maakte.

Ze liepen naar huis over de Pettelaerse weg. Het water in de polder stond hoog. Op enkele plaatsen was de weg al overstroomd; daar moesten ze hun rokken optillen en er doorheen waden. Als het water bleef wassen zouden ze spoedig een lange omweg moeten maken om thuis te komen. Bij het landgoed Pettelaer lag de weg iets hoger, daar konden ze weer droog lopen. Godefrieda hoorde Dien hijgen van vermoeidheid. Dat mens is bekaf, dacht ze, vandaag of morgen krijgt ze wat onderweg. Ik zal vader zeggen dat we zolang het winter is met kar en paard naar de stad gaan. Dat moet hij maar zien te regelen.

De felle noordoostenwind loeide boven het water neven de smalle weg en zwiepte de kale boomtakken. Godefrieda rilde van kou, maar Dien scheen daar niets van te voelen; ze sjokte voort, diep voorovergebogen met de trage schommelende gang van een overvete gans. De adem uit haar hijgende mond werd witte wolkjes in de koude. Ze zag haar lippen bewegen in snelle cadans en boog zich voorover om het goed te kunnen zien. Ja, warempel, Dien liep te bidden. Ben ik er dan zo beroerd aan toe? vroeg Godefrieda zich af. Ze had er binnenpret om en tegelijk vond ze het een beetje vervelend. Een onte vent had Dien gezegd; ze had niets onts aan Jan Griniau ontdekt, bovendien had ze niets met die man te maken. Ze zag hem weer in gedachten. Een knappe man, die graag met jonge meisjes te doen had. Wat zou dat? Waarom zou hij niet getrouwd zijn? De wortelen en knollen waren vermoedelijk voor zijn paard bestemd, maar waarom kocht hij ze op de Bossche markt? Een buitenman kon overal voor minder geld terecht. Waar zou hij wonen en wat zou hij doen voor de kost? Opeens kwam in haar gedachten dat hij plotse-

ling had ontdekt, dat zij de dochter was van die grote wijze boer. Wat was dat voor onzin? Het kon best zijn dat hij waardering had voor haar vader, maar dat zegt men toch niet op zo'n overdreven komieke manier. Ze begreep het nu allemaal. Jan Griniau wist heel goed wie ze was; misschien was hij expres voor haar naar de markt gekomen.

De geur van de erwtensoep rook ze al onder de kersebomen en even later zaten ze aan tafel. 'Koud?' vroeg Godefriedus.

'De venijnige wind waait door alles heen, vader. We waren al vroeg los, de mensen zijn niet lastig bij zo'n guur weer. We hebben goed geld gemaakt.'

'Mooi,' prees hij.

'Zolang het winter is moeten we met de kar gaan,' zei ze op licht geprikkelde toon. 'Dien kan het niet meer aan, vandaag of morgen valt ze er bij neer. De weg staat al half onder water, met opgetrokken rokken hebben we door de plassen moeten baggeren.'

Dien maakte een afwijzend handgebaar en mompelde dat het zo erg niet was. Maar ze zat nog te beven van kou en vermoedheid.

'Dat zal niet altijd kunnen,' vreesde Godefriedus.

'Dan moet Dien maar thuisblijven. Ik ga wel alleen of u moet zelf meegaan.'

Daar had ze hem weer te pakken. Met groente markten was werk voor vrouwen en hij kon haar toch niet met twee volle manden laten sjouwen.

'Ze gaan bijna allemaal met de kar,' deed ze er nog een schepje bij.

'We zullen het zien te regelen,' probeerde hij nog een slag om de arm te houden. Daarna vertelde ze opgewekt hoe het gegaan was met het restje wortelen en knollen. 'Dien zegt dat hij Jan Griniau heet.'

'Ja, die was het,' zei Dien. 'Er loopt geen ander mens zo gekleed als hij.'

'Dien zegt dat hij een onte vent is. Daar heb ik niets van gemerkt.'

'Een onte vent...' zei Marjan op een toon alsof ze dat een te sterke uitdrukking vond. 'Ze zeggen dat hij nogal vrijerig is aangelegd. Ik heb hem nooit gezien. Ken jij hem, Godefriedus?'

'Ten naaste bij, ik heb hem nooit gesproken. Hij is geen boer en geen burger.'

'Wat doet hij voor de kost?' vroeg Godefrieda.

'Hij heeft nog nooit gewerkt. Hij handelt in vee, hij vangt hier en daar wat en zo komt hij aan de kost. Hij gaat ook jagen met de heren, maar hij is geen heer.'

'Geen boer, geen burger en geen heer, wat is hij dan vader?'

Godefriedus keek haar aan met die typisch peinzende blik waaraan je altijd kon zien dat hij met iets, dat hem wel interesseerde niet goed raad wist. 'Ik weet het niet,' zei hij met een trage glimlach. 'Hij woont met zijn zuster samen in Cromvoirt in een oud gedoetje aan de rand van een mastbos.'

'En is hij een onte vent?'

'Hij komt nogal eens in Jagerslust.'

Dat betekende, begreep Godefrieda, dat aan Jan Griniau in de ogen van haar vader wel iets zou haperen. Jagerslust was een fraaie, stijlvolle herberg, die wat teruggebouwd lag aan de grote weg. De consumpties waren er duurder dan in De Posthoorn, hetgeen voor de vaste bezoekers geen bezwaar was, want daarmee hielden ze hun stamcafé op peil. Er kwamen veel jagers, landheren en mensen uit de stad, boerenjagers zag je er nooit. Ofschoon onder deze lieden rare typen waren, kon je toch niet zeggen dat ze niet deugden. Dat gold ook voor de bezoekers uit het dorp, die Jagerslust prefereerden boven De Posthoorn. Vrijwel allen lagen met de pastoor overhoop, maar op hun levensgedrag was verder niets aan te merken. Niettemin zouden haar vader en mensen van zijn slag onder geen voorwaarde bij Jagerslust een glas bier gaan drinken, zelfs niet als ze het niet hoefden te betalen.

'Hoe komt die man erbij,' vroeg Godefriedus zich af, 'om op

de Bossche markt wortelen te kopen? Smoesjes. Hij heeft met jou willen leutereren.'

'Maakt u er zich niet zo druk over,' zei ze vinnig. 'Die man is minstens tien jaar ouder dan ik.'

'Dat zou geen ramp zijn als het een behoorlijke vent was.' Even bleef hij stil om dan opeens uit te vallen: 'Die man komt terug, daar kun je van op aan. Je laat hem links liggen, hoor je dat? Onthou dat voor eens en voor altijd.'

'Goed zo, Godefriedus,' zei Dien.

Godefrieda voelde het bloed naar haar hoofd stijgen. 'Zit jij er niet tussen te stoken, ouwe tang!' schold ze.

Het antwoord kwam prompt van de overkant van de tafel. Godefriedus' grote hand rees en daalde en ze lag met haar neus in het bord snert. Marjan sloeg van schrik de handen voor de ogen: 'Ach, vader dan toch - ze heeft toch niets misdaan!'

Godefrieda sprong woedend overeind, maar de aanzwellende vloed van woorden kreeg geen geluid toen ze door het floers snert heen de bliksemen de ogen van haar vader zag. Krijsend rende ze naar de deel waar ze haar gezicht waste aan de pomp. Dat kalmeerde haar. Zo kwaad had ze hem nog nooit gezien. Jan Griniau moest wel heel gevaarlijk zijn als hij zich daarover zo op kon winden.

Eind januari zag ze Jan Griniau terug. Het gebeurde in de namiddag van een prachtige winterdag toen ze bij de witbevroren Dommel stond. Het vroom hard, maar toch was het buiten niet erg koud; het was windstil en een stralende zon stond aan de lichtblauwe hemel. Overal rondom haar was het landschap wit berijpt, de rivier lag strak in ijs en alleen verderop bij de val onder de brug was het water nog open.

Godefrieda, die zeer gevoelig was voor deze winterse schoonheid, was graag buiten. Dat kon nu ook wel, er was niet veel te doen op de boerderij. De hele morgen had ze horen schieten op Zegenree en nu en dan de honden horen blaffen. Maar

ze had geen jager en geen hond gezien, ver weg aan de westkant van het grote landgoed was het te doen.

Opeens hoorde ze fluiten en toen ze opkeek zag ze Jan Griniau. Hij stond tussen de wilgen, misschien op dezelfde plaats waar vroeger haar vader haar moeder voor het eerst had gezien. In de afgelopen maand had ze vaak aan hem gedacht en nu ze hem plotseling zag voelde ze het bloed naar haar hoofd stijgen van schrik en vreugde. O, dat was wonderlijk.

Lachend stak hij de hand op en opeens kwam hij in beweging; als een speelse jongen gleed hij over het ijs naar de overkant.

‘Ga alstublieft weg!’ riep ze. ‘U mag hier niet komen.’

‘Waarom niet?’ vroeg hij naar haar toelopend.

‘Er is hier geen pad naar de Dommelhoeve.’

Nu stond hij voor haar. Zonder iets te zeggen pakte hij een goudfazant uit zijn weitas en bood haar die aan. Met een hoogrode kleur keek ze er naar. Dit was afschuwelijk. Ze kende de ongeschreven wet, dat men nooit mag weigeren wat de jager uit zijn weitas aanbiedt. Ze raakte in grote verwarring en snauwde hem toe: ‘Dit is onbehoorlijk! U geeft me geen kans om te weigeren.’

Daar schrok hij van en heel even zag ze een boze flikkering in zijn lichtblauwe ogen. ‘Dat spijt me,’ zei hij dan jongensachtig verlegen. ‘Daar heb ik helemaal niet aan gedacht. Waarom wil je weigeren wat ik je aanbied uit mijn weitas?’

‘Dat wil ik niet!’ zei ze heftig. ‘Ik weet dat men de jager daarmee diep beledigt. Waarom wilt u mij die fazant geven?’

‘Omdat ik je lief vind.’ In zijn ogen vonkte weer de plaaglust.

‘U vindt wel honderd meisjes lief.’

‘Er zijn veel lieve meisjes in Brabant,’ lachte hij. ‘Maar honderd is toch wel een hele hoop voor één man. Vind je zelf niet dat je lief bent?’

'Ga alstublieft weg,' vroeg ze heel wat tammer. 'Als mijn vader u ziet ...'

'Godefriedus van Stapelen is de beroerdste niet. En zeg geen u, zeg jij en jou en noem me Jan.'

'Ga nu toch ...' smeekte ze bijna.

'Wat doen we dan met die vogel?'

Aarzelend pakte ze hem aan. 'Ga je nu?'

Hij trok zijn handschoen uit en pakte haar bij de kin, strelend gleden zijn vingers over haar wang. 'Je bent mooi, Godefrieda,' fluisterde hij. 'Jij bent het mooiste meisje van heel de streek.'

Hij ging, maar na een paar passen keerde hij zich om. 'Ik zie je wel weer,' lachte hij. Dan slibberde hij over de bevroren rivier en verdween tussen de wilgen; hij keek niet meer om, om nog eens te wuiven, wat ze wel had verwacht.

Ze stopte de fazant onder haar schort en rende naar huis. Haar vader was op de akker bezig, nu moest ze nog oppassen voor Dien. Toen ze haar met emmers hoorde rammelen in de stal ging ze naar de deel waar haar moeder aan de karnton stond.

'Kom eens vlug mee,' wenkte ze haar naar de woonkamer waar ze de fazant liet zien en haastig vertelde hoe ze er aan gekomen was.

Marjan kreeg een kleur van schrik en opwinding. 'Dat mag vader niet weten,' fluisterde ze.

'Zal ik zeggen dat de vogel bij de jacht op Zegenree is aangeschoten en op onze wei dood is neergevallen?'

Marjan schudde het hoofd. 'Dan zal vader hem naar Zegenree brengen.'

'We moeten toch iets doen, moeder.'

Marjan dacht even na en zei dan: 'Doe de vogel in de karbies en breng hem bij meneer pastoor. Zeg maar de groeten van moeder en smakelijk eten.'

Daar had Godefrieda weinig zin in. 'Het is toch zonde om zo'n mooi beest weg te geven. Meneer pastoor krijgt volop wild en vlees van de slacht.'

‘Zeg dan tegen je vader dat je hem van Jan Griniau gekregen hebt. Hij slaat je de kop van de romp af.’

‘Moeder, ik kan er toch niets aan doen dat hij de Dommel is overgeleden.’

‘Kindje, je vader heeft gezegd dat die man terug zou komen. Pas er toch voor op, je loopt je ongeluk tegemoet.’

Godefrieda werd driftig. ‘Dat is onzin, moeder! Ik moet niets van hem hebben. Ik heb gezegd dat hij op moest hoepelen, maar hij ging niet.’

‘Breng het beest vlug naar meneer pastoor,’ zei Marjan. ‘Zeg er niets over, verzwijgen is geen liegen.’

Godefrieda wachtte tot het donker was en ging toen naar het dorp met lood in de schoenen. Toen ze bij de pastorie was, durfde ze niet aan te bellen. De oude, nieuwsgierige Kaat zou willen weten hoe een boer, die nooit jaagt, aan een pas geschoten fazant kwam. Ze ging het veldpad op naast de pastorie, opende het tuinpoortje en liep naar het achterhuis. Boven de gordijnen in de keuken zag ze een streep licht en toen ze luisterde aan het raam hoorde ze gerammel van pannen. Besluiteloos stond ze op de stoep en toen had ze geluk, de huisbel aan de voordeur galmde door de pastorie. Ze hoorde de keukendeur opengaan en dan sloffende voetstappen. Snel opende ze de achterdeur en gleeed naar binnen; de vogel op de aanrecht leggen kostte maar een paar tellen. Sterretjes van plezier stonden in haar ogen toen ze weer buiten was. Wat zou Kaat opkijken als ze de grote vogel zag. Ze wachtte tot ze de sloffende voetstappen weer hoorde en liep dan snel naar het tuinpoortje. Achter om de pastorietaan ging ze terug naar de Dommelhoeve waar ze haar moeder vertelde hoe ze het had gedaan. Marjan was er maar half mee tevreden; ze had liever gehad dat meneer pastoor wist van wie de goede gave afkomstig was. ‘Ze zullen hem wel soldaat maken,’ meende Godefrieda en daar was haar moeder het wel mee eens.

Jan Griniau had zich na het intermezzo met Godefrieda weer bij de jagers gevoegd.

'Waar heb jij gezeten?' vroeg de baron.

'Ik heb hem naar de wilgen zien zwenken,' grijnslachte meneer Gouldy. 'Over de Dommel woont een grietje dat hij liever ziet dan mij.'

'Dat kan ik me voorstellen,' lachte de baron.

'Hebt u me ergens voor nodig gehad, baron?' vroeg Griniau.

De baron was het grietje alweer kwijt. 'Ja, Jan, de honden kunnen de patrijs niet vinden in het riet.'

'U zult hem niet geraakt hebben, baron.'

'Ik dacht van wel, ik heb hem zien vallen. Wil jij eens kijken?'

Griniau liep naar het riet waar hij wegdook achter lage struiken. Hij pakte een patrijs uit zijn weitas en kwam er mee aandragen.

'Zie je wel,' zei de baron blij. 'Ik wist dat ik hem geraakt had. Snap jij dat de honden hem niet gevonden hebben?'

'Hij heeft nog weg kunnen kruipen onder rottend groen, baron. Ze zijn er voorbij gelopen.'

Even later zei de baron: 'Wij houden er mee op, heren. Wat doe jij, Griniau, ga je te paard naar Jagerslust?'

'Ja, dat was de bedoeling, baron.'

'Ga je straks nog mee terug naar Zegenree?'

'Nee, baron, ik moet morgen vroeg in Hedel zijn.'

'Is er in Hedel voor jou ook al iets te scharrelen?' De baron wachtte het antwoord niet af, hij gaf zijn knecht opdracht op de jachthoorn het signaal te blazen dat de jacht was afgelopen. Daarna blies de man op een scherpe fluit de honden naar zich toe.

'Geef de drijvers hun geld en laat ze iets drinken, Rienus,' zei de baron.

'Jawel, meneer de baron.'

De baron wachtte tot de honden er waren. 'Doe ze aan de lijn, Rienus. Die rekels willen altijd vechten als het afgelopen is. Ga je mee, Griniau?'

Griniau nam de weitas van de baron van de knecht over en

toen liepen ze samen naar het landhuis. 'Ik heb niet veel geschoten,' zei de baron. 'Ik word oud, ik zie het niet goed meer. Ben jij content?'

'Ik ben meer dan tevreden, baron.'

'Jij kunt het en je hebt altijd geluk.'

De baron ging naar zijn kamer en Jan Griniau bracht de weitas naar de rustieke schuur. Er zaten twee talingen in, de patrijs en een duif. Wat moet ik er mee doen, dacht hij. Als hij ontdekt dat hij een tamme duif geschoten heeft, schaamt hij zich dood. Ik zal ze maar meenemen. De patrijs zag er goed uit en hij aarzelde of hij de vogel weer in zijn eigen weitas zou doen. Nee, ik doe het niet, dan heeft de vent helemaal niks.

De overige heren kwamen nu ook de schuur binnen met hun weitas. Meneer Goully, jonker Bosch van Wierestein, meneer Bolsen de kaarsenfabrikant, de notaris Greveman, jonker Meereveld en de Bossche beroepsjager, meneer Blijdestein. Een kleine schrale man met een spitse vogelkop.

'Rienus heeft me verteld,' zei hij met een plagerige glimlach, 'dat meneer Griniau een betere neus heeft dan de honden.'

'Mijn neus is er niet aan te pas gekomen, meneer Blijdestein. De vogel was onder rottend groen weggekropen, maar een stukje stak nog buiten.'

'En dat zag u. De honden hebben het niet gezien.'

'Ik veronderstel, dat de honden de vogel gepakt zouden hebben als ze hem wel hadden gezien.'

De luide lach van Blijdestein klonk door de fraaie schuur. Was het de gulle lach van de man die het snapt en het leuk vindt, of klonk er iets in van een sater? Griniau keek naar de weitas van de beroepsjager, ze stond bol van het wild. De overige heren zouden iets van hun buit mee naar huis nemen en de rest verkopen aan meneer Blijdestein. De man had een rijke dag gemaakt.

Blijdestein was de enige van het gezelschap, die meneer Griniau zei. Deed hij dat omdat ze in een bepaald opzicht rivalen waren? Blijdestein werd vaak gevraagd voor een

grote jacht. Hij was een uitmuntend adviseur en het was prettig een man bij de hand te hebben aan wie men de buit meteen kwijt kon voor een behoorlijke prijs. Hij kende zijn plaats in het gezelschap, hij drong nooit naar voren en liet zich evenmin in een hoek drukken. Met Griniau was het heel anders. Dat hij op Zegenree mocht jagen, kwam omdat de baron erg op hem gesteld was en omdat de heren Blijdestein niet helemaal vertrouwden. Het was makkelijk nog iemand bij zich te hebben, die veel van jagen af wist. Griniau haalde nog veel minder dan Blijdestein het niveau van de heren, maar bij hem was geen sprake van nauwkeurige plaatsbepaling. Hij praatte ze niet naar de mond, ook niet de baron, die hij toch erg graag mocht. Hij was een vrij man en boog het hoofd voor niemand.

Toen de heren zich verfrist hadden, reden ze met de koets en de brik naar Jagerslust. Griniau was al wat eerder vertrokken op zijn grauwe hengst Balda. Op de smalle weg richtte hij zich op in de stijgbeugels om over de struiken heen naar de Dommelhoeve te kijken. Hij zag niets dan een donkere vlek in de duisternis, er brandde geen licht in het voorhuis. In gedachten zag hij Godefrieda toen ze aarzelend de goudfazant aannam. Een aardig, kittig ding, hij zou nog eens teruggaan als de winter voorbij was.

Bij Jagerslust gaf hij de teugels over aan de stalknecht en ging naar binnen door de achterdeur. Het huismeisje, Antje, stond al klaar om zijn bonker aan te pakken. Een klein dikkerdje met grote donkere ogen en kroezend haar; ze had hagelwitte tanden en diepe kuiltjes in haar wangen. 'Is de jacht goed geweest?' vroeg ze.

Het was altijd hetzelfde; ze kon het niet van zich verkrijgen meneer te zeggen en hem zonder meer Griniau noemen, durfde ze niet. 'Ja, best,' lachte hij. 'Wat heb je het liefst, een haas, een konijn of een vogel?'

'Daarom vroeg ik het niet,' zei ze blozend. Dat was ook ieder jaar hetzelfde.

'Zeg het maar,' drong hij aan.

‘Dan graag een konijn, liefst een klein beest. Ik ben met mijn moeder samen. We zijn geen grote eters.’

‘Wie zijn hier vanavond?’

‘Koos en Peter zoals altijd.’

‘Vraag ze vlug wat zij graag willen hebben.’

Hij wist al dat ze een haas zouden kiezen en even later liet hij Antje mee uitzoeken. Voor Koos, die veel kinderen had, een grote haas; voor Peter, die pas was getrouwd, een kleiner beest.

‘Moet hij niet wat hebben?’ wees Griniau met zijn hoofd naar de stalknecht, die achter in de stal de bedeling stond af te kijken.

‘Bert is hier in de kost,’ fluisterde Antje. Toen Griniau de weitas wilde dichtmaken, zei ze snel: ‘Twee ongetrouwde zusters wonen in Berlicum en die hebben het niet zo breed.’

‘Nou, laat hij die dan eens trakteren. Roep hem maar hier.’

De stalknecht was er hooglijk mee vereerd dat hem iets werd aangeboden uit de weitas van de jager. Hij koos een wilde eend.

‘Houden ze daar van?’ vroeg Antje, die zelf niet hield van wilde eend.

‘Ze zijn er zo gek op,’ zei Bert, ‘dat ze er allebei platvoeten van hebben gekregen.’

Antje bracht de beesten naar de bijkeuken en zei dan: ‘U heeft bijna de helft weggegeven uit de weitas. U bent eigenlijk niet goed wijs.’

‘Ik kan morgen weer gaan jagen,’ lachte hij. ‘En overmorgen, zo dikwijls als ik wil.’

Ze kwam nog iets dichterbij naar hem toe. ‘Ik heb al dikwijls een konijn van u gehad en ik heb er nog nooit iets voor teruggegeven. Dat doe ik nu wel.’ Ze moest op haar tenen gaan staan om haar armen om zijn nek te slaan. Hij voelde haar koele, weke lippen op zijn mond, ze zoende hem of ze hem op wou eten. ‘En nog eens hartelijk bedankt.’

‘Geen dank,’ lachte hij. ‘Zo’n zoen is wel een schot hagel waard.’

In de kleine eetzaal waren Koos en Peter bezig de tafel te dekken. Ze knikten hem toe en Koos zei: 'Bedankt voor de traktatie, meneer Griniau. Het was vandaag een mooie dag om te jagen. Is het goed gegaan?'

'Ja, uitstekend.'

'Zouden de heren nog lang wegblijven?'

'Ik verwacht ze ieder ogenblik, Koos.'

De eigenaar van Jagerslust, meneer Bendink, kwam de kamer binnen. Een lange, streng uitziende man met een grijze kuif. Hij zag er keurig verzorgd uit. Niet in het minst leek hij op het doorsnee type Brabantse herbergier; hij was hier dan ook pas enkele jaren. Van geboorte was hij Twentenaar, dat was nog goed aan zijn uitspraak te horen. Vroeger had hij gevaren en daarna was hij vele jaren houtvester geweest bij de koninklijke domeinen. Op een landdag voor jagers had hij de dochter van de vroegere eigenaar van Jagerslust ontmoet en hij was er mee getrouwd. Hoewel hij vrijwel niets van het vak kende, deed hij het goed. Hij was voorkomend en uiterst punctueel; zijn gasten waren zijn koningen en dat werd gewaardeerd.

'Goedenavond, meneer Griniau,' begroette hij zijn eerste gast met concrete beleefdheid. Hij wees naar de tafel; aan beide lange kanten stonden drie ruime armstoelen met hoge leuning, aan de korte zijde elk een. 'De baron heeft niets gezegd omtrent de tafelschikking, meneer Griniau. Ik heb mij voorgesteld dat de baron in het midden plaatsneemt met aan zijn rechterhand jonker Bosch van Wierestein, aan zijn linkerhand jonker Meereveld. Tegenover de baron notaris Greveman met aan zijn rechterhand meneer Gouldy, aan zijn linkerhand meneer Bolsen. U en meneer Blijdestein zitten tegenover elkaar aan de korte zijden van de tafel. Vindt u dat goed?'

Griniau knikte: 'Uitstekend, meneer Bendink.'

'U en meneer Blijdestein zijn de jongsten van het gezelschap,' zei Bendink als moest hij zich toch voor deze schikking verontschuldigen.

'Dat is zo,' erkende Griniau, 'bovendien hoeft u er geen verklaring voor te geven,' zei hij een beetje stug.

Buiten hoorden ze de wielen ratelen in het grind. Bendink ging weg om zijn gasten te begroeten en Griniau keek het zaaltje eens rond. Al vaak had hij dat gedaan en nooit kwam hij erop uitgekeken. Een rijk gestoken lambrizing van diepdonker eikehout, daarboven eeuwenoud goudleerbehang. Op de vloer een dik bordeauxrood tapijt met een goudkleurige bloemenrand. Aan het plafond een grote kristallen kroon, aan de wanden herte- en wildezwijnekoppen en fraaie blauwe borden van Delfts porselein. Een feestzaaltje voor rijke jagers, het werd dan ook vrijwel nergens anders voor gebruikt.

Koos kwam nog even naar hem toe. 'Het wordt goed, meneer Griniau. Er is zwijnevlees, tongfilet in wijn, jonge haantjes, geconfijte vruchten, taart en ijs, enzovoort. Van alles veel te veel, maar daar weten ze in het Liefdegesticht wel raad mee.'

Het gezelschap kwam binnen, de baron voorop. 'Ha, Jan,' zei hij vriendelijk, als zag hij hem nu pas voor het eerst die dag. Hij liep naar de tafel: 'Het ziet er netjes uit, Koos.'

Meneer Bendink kwam er vlug bij om te zeggen hoe hij zich de schikking had voorgesteld. 'Griniau moet tegenover mij zitten,' zei de baron. 'Rechts van de notaris, ik hoor niet goed met mijn rechteroor.' Gouddy kwam nu links van de notaris te zitten en Bolsen aan de korte zijde tegenover Blijdestein.

Al bij het eerste voorgerecht, een kreeftschotel, hief de baron zijn glas. 'Heren ik drink op jullie gezondheid. Misschien is dit de laatste keer dat ik jullie aan de jagersdis kan nodigen. Binnenkort word ik achtentachtig, dat is een goede leeftijd om dood te gaan.'

'Waarom?' vroeg jonker Bosch van Wierestein. 'U ziet er nog goed uit, baron, en u hebt toch geen kwalen.'

'Dat weet ik niet, jonker. Misschien heb ik er tien. De pastoor is bij me geweest om me er op te wijzen dat een mens niet eeuwig kan blijven leven. Hoe heet hij ook weer?'

'Pastoor van Grinsven,' zei de notaris.

'Ik vind hem veel aardiger dan pastoor Vergroessen,' zei de baron. 'Alleen zijn naam irriteerde me al.'

'Pastoor Vergroessen was een heel geschikte man,' vond de notaris.

'Hij was volkomen ongeschikt, notaris. Hij is een paar keer bij me geweest, de laatste keer heb ik hem weggestuurd. Altijd dat gezeur over zonde en hel en oordeel. En maar de baas willen spelen. Pastoor van Grinsven laat tenminste ook een ander er een eigen mening op nahouden. Ik heb me nooit veel van die lui aangetrokken, maar nu . . .'

Even was het stil en dan zei Blijdestein met een wat wrange glimlach: 'We gaan allemaal een keer, baron, en u bent achtentachtig jaar. Als u voor de laatste periode de troost van het gebed nodig heeft, kan meneer Bolsen wellicht voor bijpassende kaarsen zorgen.'

'Jij bent een onverbeterlijke spotter,' zei de baron een beetje driftig. 'Jij zoekt nu het heil bij het ritueel van de loge van vrijmetselaars, maar voor jou komt ook nog de tijd dat je anders gaat piepen.'

'Het zou niet baten,' zei Bolsen droog, 'al maakte ik kaarsen van honderd kilo.'

'Dit is niet prettig,' kwam de scherpe afgemeten stem van jonker Meereveld ertussen. 'Laten we ergens anders over praten.'

Hij was de enige protestant van het gezelschap. Erg vrijzinnig van opvatting en allerminst vroom. Maar hij hield van decorum en dit geefde hem te ver.

In andere vorm kwam de baron er even later weer op terug.

'Ik heb geen klagen gehad,' zei hij opgewekt. 'Vanaf de wieg heeft het me nooit aan iets ontbroken. Veel is me gelukt, maar niet alles. Ik had Zegenree zo graag naar het oosten iets willen uitbreiden. Het zou leuk zijn als de Dommel door het landgoed heenstroomde.'

'Dat is een aardige gedachte,' vond jonker Bosch van Wierestein.

'Misschien kan Griniau daarvoor zorgen,' zei Gouldy. 'Hij heeft contact met de knappe dochter van boer Godefriedus.'

'Dat is jouw vriend niet,' lachte de baron. 'Het gaat mij niet alleen om de Dommelhoeve,' voegde hij er aan toe.

'Als u de Dommelhoeve had kunnen kopen, zouden wellicht anderen gevolgd zijn, baron.'

'Hoe zit dat, Jan?' wendde de baron zich tot Griniau.

'Ik ken dat meisje, baron, daar is alles mee gezegd.'

'Ik bedoel het serieus,' ging de baron verder. 'Godefriedus heeft maar een kind en naar ik hoor is dat meisje er niet op gesteld boerin te worden. Ik wil een flinke prijs betalen voor de hoeve. Godefriedus zal beter af zijn dan wanneer hij haar indertijd aan Gouldy had moeten laten. Hij kan er bovendien blijven boeren als hij dat wil.'

Gouldy zei: 'De stomste streek, die ik ooit heb uitgehaald, was toen ik in de hypotheekakte de bepaling van vrije teruggave heb laten opnemen. Marinus Beerdonk stond daar op en ik maakte geen bezwaar omdat ik dacht, dat van die luie vent alleen te verwachten was dat hij steeds meer achteruit zou gaan. Toen ze hem uit de Dommel hebben opgevist, dacht ik dat de hoeve vlug van mij zou zijn.'

'Dan had je ze aan mij met een flinke winst kunnen verkopen.'

'U bent ook niet van gisteren, baron. U zou geen buitensporige prijs betaald hebben. Bovendien zou ze dan in goede handen zijn geweest. De hoeven van Zegenree worden uitstekend beheerd.'

'De Dommelhoeve wordt ook goed beheerd,' zei de notaris.

'Hij is een brutale rekel.'

'Dat is niet waar, Gouldy,' merkte de notaris op. 'Godefriedus is zeer redelijk, hij is een flinke vent.'

'Hij heeft de buit voor je neus weggekaapt,' lachte de baron.

'Een mens mag toch wel iets verdienen,' vond Gouldy. 'Ik wou,' voegde hij er aan toe met een grijnslach, die zijn pap-

perig bleek gezicht bepaald afstotend maakte, 'dat de Frans-Duitse oorlog wat langer had geduurd. Toen was er goed geld te maken.'

'Die opmerking is bijzonder onprettig,' kwam de scherpe stem van jonker Meereveld er weer tussen. 'Hoe kan men er plezier in vinden geld te verdienen aan het leed van anderen?'

'Het is toch nooit anders geweest in de wereld,' meende Goully.

'Heren, laten we niet gaan filosoferen,' zei de baron. 'Wat denk jij ervan, Jan?'

Griniau aarzelde even voor hij antwoordde: 'Als u mij zou vragen onderhandelingen over een eventuele verkoop van de Dommelhoeve in te leiden, dan zou ik daar geen bezwaar tegen hebben, mits u mij volkomen vrij zou laten. Ik zou Godefriedus niet onder druk willen zetten. Maar vindt u het niet een kinderlijke wens om de Dommel binnen uw grond te laten stromen? U kunt evengoed wens Zegenree een kilometer of tien naar het noorden uit te breiden. Dan zou de Maas door het landgoed heen stromen.'

'Dat zou leuk zijn, baron,' lachte de notaris. 'U zou tol kunnen heffen bij Hedel of Empel.'

'U zou op uw oude dag voor roofridder kunnen gaan spelen,' zei Bolsen.

Daarmee was het onderwerp van de baan. Nadien praatten ze over de jacht en nog vele andere luchtige onderwerpen. Het was heel gezellig. Griniau, die rustig en met veel smaak de heerlijke gerechten naar binnen speelde, observeerde onopvallend zijn tafelgenoten. De baron gebruikte bijna niets. De laatste tijd was hij steeds meer vergeestelijkt, de tere broosheid van hoge ouderdom. Zijn kale schedel glom als een biljartbal, zijn spierwitte snor leek gesponnen zijde. Een zeer sympathieke oude heer voor wie het leven bijna was afgelopen en die daar opgewekt in berustte. Van jonker Bosch van Wierestein had hij nooit hoogte kunnen krijgen. De man, hij schatte hem tussen zeventig en vijftenzeventig, was

het echte type van een landedelman. Lang en schraal, een tanig gegroefd gezicht met de kleur van het altijd buiten zijn in iedere weersgesteldheid. Niet bijster intelligent en volkomen zonder humor. Een weinig different eter, van sommige schotels nam hij een flinke portie, andere liet hij voorbijgaan. Jonker Meereveld, een zestigjarige rechter bij het Bossche gerechtshof, was heel geestig, maar behield altijd zijn steile allure. Griniau begreep niet hoe hij bij dit gezelschap was terechtgekomen; hij paste er niet bij. Hij was een hartstochtelijk jager met hoge principes omtrent de jachtnormen; dat zou wel de reden zijn. Hij nam van iedere schotel een heel kleine portie en hij dronk ook niet veel. De zeventigjarige notaris was zeer vrolijk en geestig, hij had de allure van een man van de wereld; met zijn boerenklanten kon hij evengoed omgaan als met zijn medeleden van de herensociëteit in de stad. Evenals Meereveld at en dronk hij matig. Gouldy was een goed eter en hij dronk onmatig veel. Telkens liet hij zijn glas vullen, om negen uur zag zijn gezicht al paarsblauw. Pas zeventig geworden, leek hij veel ouder dan de baron. Bolsen, een gelegenhedijager, had vroeger de baron eens een belangrijke dienst bewezen en was om die reden opgenomen in het gezelschap. Een gemoedelijke Brabander, een zestiger, die zijn gul-plagerige opmerkingen graag met wat dialect versierde. Hij scheen een elastieken maag te hebben, hij verstouwde ongelooflijke hoeveelheden voedsel met zoveel smaak, dat het een plezier was hem te zien eten. Blijdestein, een vijftiger, die er lang niet zo oud uitzag, was erg kieskeurig. Hij had in zijn leven al zoveel wildbraad en gevogelte gegeten, dat hij het beu was geworden. Een typisch man, hij mengde zich niet vaak in het gesprek en als dat gebeurde klonk het altijd een beetje wrang. Pas kort geleden had hij in de Achterhoek gejaagd op grof wild en toen hij daarover begon te vertellen, kwam opeens een ander mens te voorschijn. Het deed het spits, gezellig, zonder gallige opmerkingen en hij nam er de tijd voor. Omstreeks negen uur vroeg de baron of ze nu even zouden

pauzeren. Dat was sedert een paar jaar gewoonte geworden, vroeger feestte hij aan een stuk door tot in de kleine uurtjes. Het steeds attent zijn op alles en het gegons van die zware mannenstemmen kon hij blijkbaar niet lang meer verdragen.

Hij trok zich terug in de diepe stilte van een kleine, half donkere kamer. De beide jonkers lieten zich in hun pelsjas helpen en marcheerden de heldere vrieslucht in. De notaris en Bolsen gleden in een diepe rookstoel bij het open vuur met een sigaar en een borrel. Gouldy verdween naar het achterhuis; toen Griniau even later naar de stal ging om naar zijn paard te kijken, hoorde hij bij de ligusterheg op de binnenplaats een naar gorgelend geluid. Hij hoefde niet opzij te gluren om te weten dat Gouldy daar met een kippeveer in zijn keel stond te porren.

Blijdestein liet buiten even de warme damp van zich afbijten in de vrieslucht en gleed dan ook in een rookstoel om de heren te vergasten op nog een jachtverhaal.

Toen Griniau terugkeerde uit de stal, botste hij in de half-duistere achtergang bijna tegen Antje op. 'Ben jij nog hier?' vroeg hij verbaasd. 'Jij bent hier toch niet inwonend.'

'Ik moet blijven tot alles klaar is,' antwoordde ze. 'Ik ben blij dat de baron de boel een uur laat stoppen, dan hoef ik straks niet zo lang na te blijven. Ik woon hier dichtbij maar het is niet leuk om in de nacht alleen over straat te gaan. Nu brengt Koos me thuis.'

'Wat moet je hier al die tijd doen?' vroeg Griniau.

Ze nam hem mee naar de bijkeuken, die door carbidlampen helder werd verlicht. Stapels porseleinen borden en zilveren schalen stond op de brede aanrecht. 'Ziet u, als jullie weer beginnen ben ik bij.'

Hij keek haar aan met een vrolijke uitdrukking in de ogen.

'Wat kunnen acht mannen een hoop vuile boel maken,' lachte hij. 'Moet je dat allemaal alleen schoonmaken?'

'Dat is zo erg niet. Ik word er goed voor betaald.'

Hij zag de kuiltjes in haar wangen en haar half open mond.

Hij boog zich naar haar toe, maar ze gleeed bij hem weg. Met angstige ogen keek ze naar de aangrenzende keuken, ze luisterde gespannen, legde de vinger op haar mond en wenkte hem mee de gang in te gaan. Daar omhelsden ze elkaar weer; hij voelde de druk van haar dijen toen zij zich tegen hem aandrong. 'Mag ik je straks naar huis brengen?' fluisterde hij.

Ze aarzelde even en fluisterde dan terug: 'Het hek van Hemeldonck, aan het eind van de weg, staat altijd open. Ga daar in en verschuil u met uw paard achter het Waterloo-prieel. Als ik daar voorbijkom met Koos, hoeft u nog maar een paar minuten te wachten.'

Na de hervatting van het diner wilde het gesprek niet goed meer op gang komen; de baron was te veel vermoeid. Omstreeks half twaalf dronken ze koffie met cognac en een kwartier later reden de koets en de brik al voor. Jan Griniau nam buiten afscheid van zijn disgenoten, het ging vlug en weinig spontaan. Alleen de baron was erg vriendelijk toen hij hem de hand gaf. 'Bedankt, Jan, voor de goede lessen van vandaag. Ik hoop je vlug weer eens op Zegenree te zien.'

'Bedankt voor de jacht en de gezellige avond, baron. Binnenkort kunt u me verwachten.'

'Dat binnenkort mag hoogstens veertien dagen duren,' glimlachte de baron met opgestoken wijsvinger.

Het Waterloo-prieel, een merkwaardig pompeus bouwsel, lag vlak bij de weg zodat hij de oprijlaan van het landgoed Hemeldonck slechts een paar meter hoefde in te rijden. Al heel gauw werd hij ongeduldig. Het was vinnig koud vooral voor zijn grauwe hengst, die niet zoals hij wat op en neer kon lopen achter het prieel. Het zat hem niet lekker, het beviel hem niet dat hij voor die afwasmeid zo achterbaks moest doen. Toch begreep hij wel dat het niet anders kon. Toen hij haar in gedachten weer zag met haar glinsterende ogen en de diepe vrolijke kuiltjes in haar wangen, verdween de ongedurigheid voor de brandende lust van zijn bloed.

Hij hoorde doffe voetstappen en dan opeens haar heldere lach. Dat is haar sein, dacht hij. Ze was er al na een paar minuten. Over haar lange donkere mantel droeg ze een zwarte schouderdoek, die ook haar hoofd bedekte. Ze zag er bleek en moe uit, in haar grote ogen was een typische uitdrukking: een mengeling van onrust en verlangen.

'Kom maar vlug mee,' fluisterde ze.

'Het is erg koud voor mijn paard,' zei hij wat korzelig.

'We hebben een schuur en ik zal een deken over hem heen gooien.'

Zwijgend liepen ze door het diepe duister. Haar huisje was dichtbij, een half vergaan boerenbouwsel, omgeven door een schrale meidoornheg. In de schuur gooide ze een grijze deken over het paard en nam hem dan bij de hand. 'Moeder is stokdoof,' fluisterde ze, 'maar soms voelt ze het in haar slaap als er nog iemand in huis is.' Ze gingen het huisje binnen waar ze een staande petroleumlamp aanstak. Een armelijke woonkamer zoals hij er al vele in Brabant had gezien. Lang, smal en laag met een vloer van blauwe plavuizen. Twee bedsteden aan de lange kant, afgesloten met donkergebloemde sitsen gordijnen. Aan de wand een kruisbeeld, een gekleurde plaat van de Heilige Maagd, kleine afbeeldingen van andere heiligen, vrome spreuken achter bol glas; op een kastje een beeldengroep van de Heilige Familie onder een stolp. Het vertrek was doortrokken van een weëigmakende oude-mensenlucht.

De slapende moeder in de voorste bedstee werd onrustig, ze gooide zich om op haar andere zijde en mompelde onverstaanbare woorden. Ze stonden roerloos achter de tafel, Antje luisterde gespannen, nu en dan keek ze naar Griniau met een vrolijke tinteling in de ogen; het scheen haar wel te amuseren.

Het rumoer in de bedstee werd minder en even later hoorde ze alleen de diepe schorre ademhaling van de oude vrouw. Ze sloeg haar arm om hem heen en kuste hem, dan voerde de druk van haar arm hem naar de tweede bedstee.

Later vroeg hij wat hij haar mocht geven. 'Ik heb een konijn gekregen,' fluisterde ze.

'Die krijg je ieder jaar, Antje. Als je graag iets hebt zeg het dan gerust.'

Ze schudde het hoofd, maar toen hij bleef aandringen, zei ze dat ze in de stad een bontmuts had gezien, die ze heel graag wilde hebben.

Hij gaf haar geld om de muts te kopen. 'Is het zo dan goed, Antje?'

Doodverlegen pakte ze het geld aan, tranen kwamen in haar ogen toen ze fluisterde: 'Nu heb ik het gevoel dat ik voor hoer heb gespeeld. Dat is mijn bedoeling niet geweest.'

'Welnee,' zei hij driftig. 'Ik weet toch wel dat jij geen hoer bent.'

Hij pakte haar hoofd in beide handen en kuste haar op de mond, dan stopte hij haar nog een zilverstuk in de hand. 'Nu moet ik gaan, Antje, het is nog ver naar huis.'

Ze liep met hem mee tot aan de meidoornheg. 'Hou hem bij de teugel tot op de harde weg,' fluisterde ze.

Hij knikte, dat was hij zelf ook van plan. Nog een keer boog hij zich naar haar toe voor een laatste kus, dan liep hij de donkerte in. Op de harde weg sprong hij op zijn paard en zette het meteen in draf. Hij was in een vreemde stemming, verrukt en tegelijk verslagen. In de benauwende bedstee had Antje met aandoenlijke overgave gegeven al wat een man kan verlangen. Had hij haar mogen nemen? Vanaf de vroege morgen tot na middernacht had ze hard moeten werken bij Jagerslust. Ze was doodmoe en toch... Zoiets doet alleen Jan Griniau, dacht hij met grimmige woede. Die andere lui kregen de kans niet, en als ze die wel gekregen hadden, zouden ze het niet gedurfd en niet gewild hebben. De vrouwen-gek Blijdestein zou er zijn neus voor opgetrokken hebben en zelfs die smeerlap Gouldy zou er niet aan begonnen zijn. Griniau durfde wel en hij deed het ook.

De gedachte dat ze voor hoer had gespeeld was bij hem niet opgekomen; bij de hoeren in Den Bosch kwam hij niet, hij

verachtte en verfoeide ze en hij was bang voor die brutale schepsels. Wat had dat meisje dan wel bedoeld? Een vrijage met hem? Dan was ze wel erg voortvarend begonnen. Dat kan ze niet bedoeld hebben, ze begrijpt toch wel dat ik niet met haar kan trouwen. Ze is een stakker zoals er zoveel zijn. Hard werken voor haar moeder en als het mens dood is, blijft ze alleen over. Geen enkele boer wil een meid van Jagerslust en een boerenknecht wil zij niet. Vanuit haar afwaskeuken viert ze alle feesten op een afstand mee. Ze hoort de vrolijkheid door de muren heen en ze eet van alle schotels wat; in iedere fles blijft wel een slokje over waar zij een glas mee kan vullen. Dat meisje kan niet gaan dienen in de stad en ze kan geen boerenmeid worden; dit leven kan ze niet meer missen, maar aan het eind blijft er niets over dan een slons. Ze kan alleen soms een vent zoals ik ben er uit pikken om aan haar trekken te komen. Daar zal ze wel kijk op gekregen hebben. Wat een rotleven heeft zo'n meisje en wat ben ik een rotvent dat ik er aan mee doe.

Op de brug liet Griniau zijn paard even stilstaan. Onder zich hoorde hij de ruisende val, nooit werd het water daar ijs. Verderop kwam de strakbevoren Dommel, beschenen door diffuus maanlicht, betoverend mooi door de beemden naar hem toe. In de verte zag hij de nok van de Dommelhoeve, daar woonde het mooie meisje dat waard was veroverd te worden.

Hij zette zijn paard in beweging en reed in flinke draf over Halder en Vught naar zijn huisje in het mastbos in het zanddorpje Cromvoirt. En terwijl hij voortdraafde door de nacht, vol verwarrende gedachten, lag Godefrieda nog klaar wakker in bed, iets dat haar nooit overkwam. Onophoudelijk moest ze denken aan die knappe man met zijn lichtblauwe ogen en zijn zwarte snor. Die onte vent. Was hij een onte vent? Overall werd verteld dat hij niet deugde, maar zij had daar niets van ontdekt en mensen smijten graag met modder naar andere mensen. Wat deed het er allemaal ook toe, ze had niets met hem te maken. Al tien keer had ze tot honderd geteld en al drie maal een rozenhoedje afgeroefeld en ze was

er alleen maar helderder wakker door geworden. Woest werd ze op zichzelf omdat ze niet van hem af kon komen. Even kon ze hem uit haar gedachten dringen en dan was hij er weer met zijn plagerige glimlach en zijn goudfazant waar meneer pastoor lekker van zou bikkelen.

Uitgevochten lag ze te wachten, tot ze eindelijk in de vroege morgen in slaap gleed. Ze sliep door alles heen, pas toen haar vader boven haar bed stond te donderen, schrok ze wakker. Of ze eeuwig in het nest wilde blijven en of zij ze alle vijf niet meer had? Nog half suf van de slaap snibde ze, dat bij hem eerder drie op de loop zouden gaan dan bij haar een. Even was hij verbaasd, toen rees en daalde zijn hand en zij viel terug in bed, krijsend en met spartelende benen. Vijf minuten gaf hij haar om zich aan te kleden.

De dag begint goed, dacht ze vier minuten later, toen ze naar de stal rende om de koeien te melken.

Op een miezerige dag in maart kwam Jan Griniau op zijn hengst Balda door de beemden naar de Dommelhoeve gereden. Over zijn ruiterkostuum droeg hij een ruime cape waarvan hij de puntcapuchon over zijn hoofd had getrokken; hij zag er uit als een sterk uit de kluiten gegroeide donkergrijze kabouter. Hij reed om de hoeve heen, sprong van zijn paard en leidde het dier de stal in waar hij de teugels losjes om een koeiepaal bond.

Godefriedus, die ondanks de druilerige regen op de akker aan het werk was, kwam wat verbaasd naar de vreemd uitgedoste, vrijpostige ruiters toegelopen. Pas toen hij in de stal was herkende hij Jan Griniau, die inmiddels de capuchon in de nek had gelegd. Ook Dien, die op de deel bezig was, kwam aangesjokt; Marjan, die in de woonkamer de hoefslag van het paard had gehoord, wilde eveneens weten wie om de hoeve heen gereden was. Godefrieda was met de melk naar het dorp.

'Jan Griniau...?' zei Godefriedus terwijl hij de toegestoken hand even aanraakte.

‘Ja, ik ben Jan Griniau. Ik heb iets met jou te bepraten, Godefriedus. Kan dat, of kom ik ongelegen?’

Godefriedus was nog niet over zijn verbazing heen. ‘Praten...?’ zei hij de bezoeker aanstarend. ‘Waar wil jij over praten?’ vroeg hij dan op licht wantrouwe toon.

Griniau keek naar de beide vrouwen en knikte hen vriendelijk toe. ‘Misschien is het beste dat we naar de akker gaan,’ antwoordde hij.

‘Het stieft,’ zei Marjan. ‘Ga met Griniau naar de opkamer, Godefriedus. Maar doe eerst een ander jasje aan, je bent doornat.’

Godefriedus ging de stal uit om zijn werkjasje te verwisselen voor een schone blauwe kiel. Inmiddels zei Marjan: ‘Ga jij maar aan je werk, Dien.’ Ze deed een stap naar Griniau toe en fluisterde: ‘Praat niet met Godefriedus over de fazant, daar weet hij niets van.’

Griniau trok rimpels in zijn voorhoofd, dan knikte hij instemmend en zei: ‘Ik ben blij dat je me dat gezegd hebt, Marjan. Nu weet ik tenminste hoe Godefriedus over me denkt.’

De opkamer zag er uit zoals bij vele min of meer welgestelde Brabantse boeren. Notehouten stoelen met rood trijp bekleed, een rood-zwart gestreept koeharen vloerkleed, een rood-zwart gebloemd saaien tafelkleed, een fraaie petroleumlamp hing aan vergulde kettingen, vrome spreuken en beelden onder glazen stolpen. De kamer werd maar een paar keer per jaar betreden, het was er kil en er hing een muffe vocht-lucht.

Rechtop met de armen rustend op het tafelkleed, wachtte Godefriedus op hetgeen Griniau te zeggen had. Deze maakte er niet veel omslag mee, hij zei op de man af dat de baron veel belangstelling had voor de Dommelhoeve. Hij wilde er een behoorlijke prijs voor betalen en ook het vee wilde hij overnemen. Godefriedus kon zelf op de hoeve blijven boeren als hij daar prijs op stelde.

Godefriedus zat doodstil voor zich uit te kijken. Dat de bood-

schap van deze aard zou zijn, had hij het allerlaatst verwacht. Diep in zich voelde hij de woede opkomen en tegelijk het besef dat het onredelijk was zich daar nu kwaad over te maken.

‘Zit meneer Gouldy hier achter?’ vroeg hij.

‘Nee, Godefriedus, Gouldy weet hier niets van.’ Daarop vertelde Griniau dat Gouldy al een paar weken in Den Bosch in het ziekenhuis lag. Hij was er beroerd aan toe, er was niet veel kans dat hij er nog bovenop zou komen.

‘Er gaat niet veel mee verloren,’ zei Godefriedus.

Griniau ging daar niet op in en weer was het even stil. ‘Jij bent niet van deze streek,’ zei Godefriedus dan.

‘Nee, ik kom van Megen.’

‘Waar is dat?’

‘Megen ligt boven Oss, in Het Land van Ravenstein.’

Godefriedus wist er niets van. Hij was ter beevaart geweest in Uden, Handel en Boxmeer. Daarmee hielden zijn reizen op.

‘Protestantse boeren?’

‘Nee, bij ons wonen geen protestanten. Die vind je in Hedel, in Well en in Rossum. Het eigenlijke protestantse land begint pas bij Zaltbommel.’

Ook daar wist Godefriedus niet veel van. Hij keek Griniau aan en zei: ‘Jij bent niet zo jong meer en toch niet getrouwd.’

‘Dat is er nog niet van gekomen,’ lachte Griniau. ‘Deze zomer word ik dertig jaar.’

‘Jij woont in Cromvoirt met je zuster samen.’

‘Nog maar een paar maanden. Mijn zuster gaat trouwen met een aannemer uit Uden. Een weduwnaar met drie kinderen.’

‘Wat ga jij dan beginnen?’

‘Dat weet ik nog niet. Ik denk nooit aan de dag van morgen.’

‘Jij neemt het leven wel makkelijk. Je werkt nooit heb ik gehoord.’

‘Werken zoals jij doe ik inderdaad nooit, Godefriedus. Ik

handel wat in vee en ik jaag. Soms bemiddel ik bij de verkoop van een perceel land of bos, of van een hoeve.'

Godefriedus knikte en vroeg: 'Als ik de Dommelhoeve aan de baron verkoop, wat moet ik jou dan geven?'

'Niets.'

'Krijg je procenten van de baron?'

'Dat denk ik wel. Dat kan me ook niet schelen.'

'Waarom kom jij er dan hier over praten? Ben jij zo goed bevriend met de baron?'

'Ik behoor niet tot zijn vriendenkring, Godefriedus, maar we kunnen het wel goed samen vinden.' Daarop vertelde Griniau waarom de baron zo graag de Dommelhoeve en nog een paar boerderijen aan deze kant van de Dommel wilde kopen.

Dat vond Godefriedus wel grappig. 'Aha,' lachte hij, 'die man staat met een been in het graf en toch wil hij nog graag over het water heen in zijn eigen land kijken.'

'Ik vind het ook een kinderlijke wens,' zei Griniau. 'Maar zijn geld is goed, Godefriedus.'

'Hoe gaat het toe bij de verkoop van een hoeve?' wilde Godefriedus weten.

'Dat is heel eenvoudig. Je gaat naar de notaris en die stuurt taxateurs. Je kunt zelf ook door andere mensen laten schatten. Als je dan de prijzen weet, kun je nog vragen wat je wilt. Is de hoeve helemaal vrij?'

'Ja, helemaal.'

Marjan kwam de opkamer binnen met een kan koffie en een bord beboterde sneden peperkoek. 'Kom er eens bij zitten,' zei Godefriedus. 'Jan Griniau heeft een vreemde boodschap.' Daarop vertelde hij wat er was besproken. Marjan schrok er van.

'Ho ho,' zei ze, 'dat gaat zo maar niet. Marinus Beerdonk wou de Dommelhoeve niet kwijt.'

'Er is nog niets beslist,' zei Godefriedus.

'Hoe gaat dat dan?' vroeg ze met angstige ogen.

'Er zijn een paar mogelijkheden,' zei Griniau. 'Je kunt voor

het geld een andere boerderij kopen. Je kunt ook hier blijven als pachtboer. Dan heb je een goed bestaan en het geld kun je op de bank zetten.'

'Op de bank . . . ?' zei Marjan verschrikt.

'Ja, natuurlijk,' zei Godefriedus. 'Wou jij het in een kous stoppen? Ik ben geen angstige, wantrouwige boer, die zijn duiten in de bedstee verbergt. Het geld dat we nu sparen, gaat toch ook naar de notaris. We krijgen er rente van.'

'Ik zie er niks in,' zei Marjan doodzenuwachtig.

Jan Griniau zag dat Godefriedus daar kribbig van werd. Daarom zei hij snel: 'Jullie moeten hier eens goed over nadenken. Het is . . .'

'Wat dacht jij dan?' viel Godefriedus hem in de rede. 'Dacht jij dat Godefriedus van Stapelen zulke dingen in een vloek en een zucht zou beslissen? Ik zal het van alle kanten bekijken.'

Marjan schonk nog een tas koffie in en ze praatten er nog even op door. Dan vroeg ze: 'Blijf je meeëten, Griniau?'

'Als dat kan, graag Marjan.'

'We hebben bouillonsoep en zuurkoolstamp met spek en worst.'

'Dat is kostelijk eten.'

Godefrieda zat al aan tafel toen ze de woonkamer binnenkwamen, ze kreeg een kleur toen ze hem schichtig groette. Marjan wees naar de stoel naast Godefrieda wat hij niet zo leuk vond, hij had liever tegenover haar gezeten. Dat zou overigens weinig hebben uitgemaakt. Tijdens de maaltijd keek ze hem niet een keer aan en ze zei geen woord. Hij zat tegenover Marjan, die geen bijzondere notitie van hem nam, en Dien, die hem voortdurend aankeek; in haar grote bruine ogen zag hij de angst met de minuut toenemen. Daar had hij veel binnenpret over. Godefriedus zat aan de korte kant van de tafel, tussen Dien en Godefrieda in. Daar kon hem niets ontgaan.

Godefriedus sprak aan tafel heel openlijk over de kwestie, waar Griniau uit begreep dat Dien een huisgenoot was waar

niets voor verborgen hoefde blijven. Wat Godefriedus er van zei, klonk niet positief afwijzend, maar wel erg theoretisch; Griniau kreeg dan ook de indruk dat hij die morgen vergeefs naar de Dommelhoeve was gekomen.

Na de maaltijd ging hij terstond weg. Allen, met uitzondering van Godefrieda, volgden hem naar de stal waar zijn grauwe hengst met zijn neus in het hooi stond. 'Wie heeft hem getrakteerd?' vroeg Griniau met een gulle lach. Dien bleek dat gedaan te hebben. Daar stond ze, dik, klein en diep gebogen. Haar grote, bruine ogen keken hem van onderuit aan; er was nog steeds een uitdrukking in van onbehagen. 'Bedankt, Dien,' zei hij hartelijk, tegelijk gleed zijn hand in zijn broekzak om er een handjevol kleingeld uit op te vissen. Zijn leven lang zou hij niet vergeten hoe ze de zilverstukjes weigerde: alsof hij een hondsvot was. Sterretjes van plezier schoten in zijn ogen: van hem moest ze niets hebben, maar het paard had niets te kort mogen komen.

Het regende niet meer en hij stopte de cape in de zadeltas. Dan stak hij zijn hand uit. 'Godefriedus praat er over met Marjan. Binnenkort kom ik eens horen wat jullie er van denken.'

'Mooi beest,' zei Godefriedus, die de toegestoken hand even aanraakte.

'Hij wordt oud,' zei Griniau. 'Nog een paar jaar, dan zal het wel gedaan zijn. Jammer, we zijn erg aan elkaar gehecht.' Hij gaf Marjan een hand. 'Bedankt voor de koffie en het heerlijke eten.'

'Niks te bedanken, Griniau,' zei ze blozend.

Hij wilde ook Dien goedendag zeggen, maar ze was al weggesloft. Even aarzelde hij; moest hij Godefrieda laten groeten? Waarom ook niet, als hij het achterwege liet zou dat meer opvallen dan wanneer hij het deed. 'Groeten aan Godefrieda,' zei hij luchtig. Ze knikten slechts, Marjan weifelend, Godefriedus een beetje stug.

Hij sprong op zijn paard en reed weg. Aan de voorkant van de hoeve gebeurde wat hij hoopte en min of meer verwachtte.

Godefrieda stond in de opkamer voor het raam met de kleine ruitjes, het vitragegordijn had ze wat opzij geschoven. Toen hij haar groette met een brede armzwaai, zag hij even haar hand bewegen. Het ging heel vlug, maar het was voldoende om voor altijd een indruk te houden aan haar gespannen gezicht met de tintelende ogen.

Godefriedus stond nog even in de open staldeur naar de grijze lucht te staren. Marjan kwam naast hem staan. 'Je doet het toch niet . . .' zei ze.

Hij keek haar aan en zei langzaam: 'Griniau heeft eerlijk en openhartig gepraat. Ik had hem heel anders voorgesteld.' Dan levendig en gedecideerd: 'Nee, Marjan, we verkopen de Dommelhoeve niet. De baron met zijn fratsen . . . De Dommel hoeft niet door Zegenree heen te stromen.' Hij ging het huis binnen om zijn schone kiel te verwisselen voor een werkiel en hervatte zijn werk op de akker. Die middag kwam hij niet meer binnen en tijdens de avondboterham was hij heel stil; met ernstige ogen zat hij voor zich uit te staren. Later op de avond stond hij, de stallantaarn opgeheven, bij de eiken balk. Het licht gleed in de diepe kruisen en stond dan stil bij het kruisje dat hij voor Marinus had gesneden, en op het bosje gedroogde bloemen, dat aan een spijker er neven hing. Here God, bad hij, hoe moet het nu verder gaan? Bij het eten heeft ze geen woord gezegd en ze heeft hem niet aangekeken. Maar ik heb haar handen zien beven. Die man zal de kost wel bij elkaar scharrelen en ik geloof wel dat hij eerlijk is, maar hij is toch een avonturier. Hij steekt geen hand uit naar de grond waar we het brood van moeten krijgen. Ik denk niet dat ik het kan winnen al sla ik haar de benen kapot. Ik had haar zo graag aan een flinke boerenzoon gegeven. Marinus heeft hier dikwijls gestaan eer hij stierf. Ik weet niet wat hij met U besproken heeft, het zal wel goed geweest zijn. Ik kom U altijd alles vertellen, dat weet U wel. Alleen als U het niet wilt hebben, zal ik het kunnen keren. Ik zal het dus maar in Uw handen leggen. Here God, geef dat lieve meidje alstublieft wat goed voor haar is.'

Godefriedus' verwachting dat Jan Griniau spoedig zou terugkomen, werd niet bewaarheid; de man liet zich niet meer zien. De vrees dat Griniau om Godefrieda zou komen zodra zijn zuster was getrouwd, verdween daarmee ook. Toch was hij er niet helemaal gerust op. Het meisje dat nu snel groeide naar de volle rijpheid was ongedurig, humeurig en kribbig. Dat verdroeg hij moeilijk, maar hij sloeg haar niet meer om de oren; heel zuiver voelde hij aan dat hij daar nu de toren mee in brand zou steken.

In de zomer, tijdens de kermis, waar Griniau zich ook niet liet zien, ofschoon hij een trouwe gast was op vele kermissen in Brabant, dacht hij dat het nu de goede kant uit zou gaan. Ze was heel vrolijk tijdens de kermisdagen en ze werd voortdurend omzwermd door jongens waaronder flinke boerenzoons. Helaas het bleef kermisspielerei; geen enkele jongen stond ze toe haar te vergezellen naar de Dommelhoeve.

Godefrieda verkeerde in een vreemde stemming. Ze zag Jan Griniau voortdurend in gedachten, onophoudelijk was ze met hem bezig. Het bracht haar in vervoering en ze werd boos op zichzelf. Die jongen – hij was geen jongen meer, een man van dertig jaar; wat moest ze beginnen met een ouwe vent? Hij was heel knap, maar wat had ze aan een man, die te paard door Brabant reed en nog nooit een spa in de grond had gestoken? Wat was hij voor een type? Van een kennis van Bert de stalknecht van Jagerslust had ze gehoord, dat hij op dezelfde dag dat hij haar de goudfazant had gegeven, bij Jagerslust twee hazen, een konijn en een wilde eend had uitgedeeld. Welke jager geeft de helft van de jachtbuit uit de weitas? Haar had hij de goudfazant gegeven omdat hij haar lief vond. Vond hij de mensen bij Jagerslust ook lief? Dat kon zij zich alleen van Antje Verbiezen met haar grote ogen en de vrolijke kuiltjes in haar wangen, voorstellen. Nee, lief vinden kwam er niet bij te pas. Hij strooide de gaven in het rond omdat hij een goed hart had, of omdat hij een aanstellerige grootdoener was. Als ze met hem trouwde, ging ze

een raar leven tegemoet, vermoedelijk met veel armoe. Ze was wel gek als ze daar aan zou beginnen. Hij kwam van Megen, een heel oud stadje in Het Land van Ravenstein, had zuster Francisca, die ze er slinks over had uitgehoord, gezegd. In Brabant zijn meer van zulke stadjes. De mensen zijn er wat anders dan op de dorpen. Ze hoefde maar aan Jan Griniau te denken om dat aanstonds te geloven. Hij woonde in het mastbos bij het zanddorpje Cromvoirt tussen eekhoorns, wilde duiven en vossen. Geen koeien, geen varkens, geen konijnen, geen kippen; wat zou ze moeten uitvoeren in dat boshuis?

Godefrieda vocht dag aan dag met zichzelf om Jan Griniau. Ze was blij dat hij zich niet meer had laten zien en tegelijk nam ze het hem kwalijk; als een jongeman verliefd is moet hij dat nu en dan laten blijken. Ze zag hem overal, in huis, in de wei, hij stond tussen de wilgen, ze zag hem op de Bos-sche markt en hij kwam haar tegemoet rijden.

Op een droge koele dag in oktober kwam hij, even voorbij het landgoed Pettelaer, inderdaad naar haar toegereden op zijn grauwe hengst. Het was daar een mooi plekje. De weg sneed door een lage, ruigbegroeide tien eeuwen oude ringdijk heen. Daarachter stonden de peppels hoog te wuiven in de zachte bries. Toen ze hem zag, kreeg ze het gevoel dat hij kwam aangereden uit een ver verleden. Hij stak zijn arm omhoog en lachte haar vriendelijk toe. 'Hou even stil,' zei hij toen hij naast de kar was. 'Hoe is het er mee? En hoe gaat het op de Dommelhoeve?' Hij ging meteen door: 'Ik zou graag even met je willen praten, Godefrieda.' Ook nu wachtte hij geen antwoord af. Zijn grote handen pakten haar in de lendenen, zij voelde zich door de lucht zweven, even zat ze voor op het zadel en dan gleden ze naar de grond. Het ging in een vloeiende beweging, zo vlug dat ze nauwelijks tijd kreeg om zich te verbazen.

Toen ze op haar voeten stond zei ze vinnig: 'Dat is toch geen manier van doen.'

Hij pakte haar bij de arm en leidde haar naar de kant van

de weg. 'We moeten iets afspreken,' fluisterde hij. 'Dien hoeft het niet te weten.'

'Dit vertelt ze thuis,' zei ze op angstig snibbige toon.

'Doet ze dat echt?' vroeg hij verbaasd. Verder schonk hij er geen aandacht aan. Hij stelde zijn paard op tussen de kar en hen in en fluisterde: 'Ik wil met je praten. Wanneer kan dat gebeuren?'

Ze keek hem aan met grote, verschrikte ogen en antwoordde niet.

'De hele zomer heb ik gewacht,' ging hij verder. 'Het is genoeg geweest, er moet nu klaarheid komen.'

Nog steeds bleef ze hem aankijken. In zijn lichtblauwe ogen was nu geen spoor van plaaglust, hij was heel ernstig en nerveus. 'Waarom ben je niet gekomen?' vroeg ze.

'Dat zeg ik toch, ik heb gewacht. Over de hoevee' moet ik niet meer te komen praten. Ik heb toen al begrepen dat je vader ze niet wil verkopen. Dat moet hij zelf weten. Wanneer kunnen we elkaar ontmoeten?'

Ze dacht even na. 'Zondag na Allerheiligen gaan vader en moeder in de namiddag naar Schijndel. Ze komen pas laat in de avond terug. Om zeven uur kan ik wel klaar zijn met mijn werk.'

'Goed, dan zondag na Allerheiligen. Ik wacht met een dichte brik vooraan op de weg naar Zegenree. Daar komt niemand op zondagavond.'

'Ik kan niet lang van huis weg,' fluisterde ze angstig.

'Dat hoeft ook niet.' Even keek hij over de velden en trok haar dan naar zich toe. Achter het hoge paard kuste hij haar vlug op de mond. Ze rilde, en dan voelde ze dat het bloed met onstuimige drang naar haar hoofd joeg.

'Wat zeg je tegen Dien?' fluisterde hij.

'Dat weet ik nog niet. Daar moet ik over nadenken.'

Toen hij naar de kar liep schoof Dien over de zitbank naar hem toe. Haar ogen zagen donker van woede, ze gromde als een hofhond en maakte een beweging of ze hem een klap in het gezicht wilde geven. 'Pas op, Dien,' zei hij dreigend,

‘waag het niet me te slaan. Ik haal je van de kar af en span je ervoor. Denk er om dat je thuis niet zegt dat ik hier ben geweest. Godefrieda zal je onderweg wel vertellen wat we besproken hebben.’

Ze schudde haar log lijf en gromde: ‘Kwaaie vent!’

Toen Griniau Godefrieda op de kar wilde helpen ontglipte ze hem, een lenige sprong en ze zat naast Dien. Ze klakte met de tong en het paard trok aan.

Even was het stil en dan zei ze: ‘Griniau wilde weten of vader en moeder er al over hebben nagedacht waar hij toen voor is geweest. Hij wil niet graag zijn neus stoten.’

‘Moesten jullie daarvoor achter dat hoge paard gaan staan smoezen?’

Godefrieda voelde zich verslagen en daar kwam ze tegen in opstand. Vinnig sloeg ze met de teugels op de paardebillen. ‘Ik zal het thuis zelf vertellen, Dien. Zeg in ieder geval niet dat Griniau me van de kar heeft getild.’

‘Dat heb je misschien wel fijn gevonden,’ gromde Dien.

‘Het gaat je niets aan of ik dat fijn gevonden heb. Je zegt het niet. Vader slaat me de oren van mijn kop af en ik kan er niets aan doen.’

Thuis vertelde Godefrieda hetzelfde verhaal als tegen Dien. Godefriedus was heel verbaasd. ‘Wat heb je gezegd?’ vroeg hij.

‘Ik heb gezegd dat hij maar hier moet komen als hij wil weten hoe u en moeder er over denken.’

‘En doet hij dat?’

‘Dat weet ik niet. Hij zou wel eens zien, zei hij.’

De weken tot zondag na Allerheiligen leken een eeuwigheid te duren. Godefrieda was er voortdurend in gedachten mee bezig en telkens zag ze de angstig beklagende ogen van Dien op zich gericht. De oude scheen inderdaad niet gepraat te hebben, want haar vader zei er niets over. Vermoedelijk was ze gezwicht voor het argument dat ze een flink pak slaag zou krijgen. In gedachten zag ze weer hoe Griniau haar op de

openbare weg bij helder daglicht van de kar had getild. Dat doet toch geen enkel verstandig man. Hij had haar gekust, heel vluchtig, maar het was een echte kus geweest. Ook met de kermis was ze een paar keer door een jongen gekust. De eerste keer op haar oor, dat was idioot. De tweede sloeg zijn armen als een klem om haar heen en gaf haar een vochtige tabak-en-bier-flodder op haar wang; die knul had ze een flinke tik op zijn dikke neus gegeven. De kus van Jan Gri-niau was de eerste echte kus van haar leven, de kus van een minnaar. Ze begreep dat hij zou vragen om te trouwen. Wilde ze dat? Ze wilde geen blaag en dat was hij inderdaad niet; geen boerenkinkel, dat was hij ook niet; ook geen man die niets liever doet dan werken van de vroege morgen tot de late avond. Hij zou wel goedvinden dat ze een japon droeg en een hoed. Aan veel wensen kwam hij tegemoet, hij was alleen geen schoolmeester. Was hij meer of minder dan een schoolmeester? Het antwoord bonsde in haar bloed: hij was de man met wie ze wilde trouwen. Ze was niet altijd zo zeker van zich zelf, de keren dat ze twijfelde waren eigenlijk even talrijk. Zelfs op de dag van de samenkomst was ze nog besluiteloos.

Godefriedus en Marjan vertrokken in de namiddag met de opgeschilderde kar, het paard was geroskamd, het tuig ge-poetst. Godefriedus droeg zijn zwart pak met het stijve witte frontje en een zijden pet; Marjan had haar lange zwarte mantel aan en een nieuwe Brabantse muts; al haar goud had ze omgehangen. Ze gingen op erfbezoek bij oom Gradus en tante Mieke, een kinderloos echtpaar, in het Schijndelse Liefdegesticht. Tante Mieke was de oudste en de nog enig levende zuster van Marjans moeder. De familieband was al-tijd erg los geweest en na de verdrinkingsdood van Marinus Beerdonk was hij helemaal verbroken. Uit haar jeugd her-innerde Marjan zich de propere hoeve aan de rand van Schijndel, een stugge oom voor wie het woord vrijwel vol-komen was verstild en een niet onvriendelijke wat hoog-moedige tante, die er voortdurend op wees, dat mensen die

niet willen werken niets bereiken in het leven. Toen haar vader werd begraven was oom Gradus ziek, tante Mieke kon niet weg van de boerderij. Toen ze trouwde met Godefriedus hadden ze niets van zich laten horen.

Maar nu de oude dag was gekomen hadden ze de hoeve verkocht en kamers betrokken in het Liefdehuis. Alle dingen, die min of meer waren blijven steken in het leven, moesten nu geregeld worden; daarom waren Godefriedus en Marjan uitgenodigd voor een bezoek. Er zouden nog een paar nichten en neven komen uit Esch en Rosmalen.

‘Verwacht u veel te erven?’ vroeg Godefrieda.

‘Nee, kind,’ antwoordde Marjan met een verlegen glimlach. ‘Op erfbezoek worden kleine dingen gegeven als aandelen.’

‘Wij hebben hen niet nodig,’ merkte Godefriedus op.

Godefrieda zag hoe zijn ogen gloeiden van ingehouden woede. Ze begreep nu beter waarom hij een hele dag met de kar bezig was geweest en waarom haar moeder een nieuwe muts had laten maken en al haar goud droeg.

‘Blijf je thuis?’ vroeg Marjan.

‘Als ik klaar ben ga ik een uurtje buurten bij Meintje Verheggen.’

‘Ja, doe dat maar, dan heb je wat verzet. Doe ze de groeten. Het zal wel negen uur worden eer we terug zijn.’

De gedachte naar Verheggen te gaan was pas die morgen bij haar opgekomen. Meintje, een meisje van haar leeftijd, was geen hartsvriendin, maar ze kon er wel mee opschieten. Het zou goed zijn voor haar zenuwen als ze voor het samenzijn met Jan Griniau daar een poosje ging babbelen, bovendien kon ze er Dien mee aan huis binden.

Omstreeks zes uur ging ze naar Verheggen. De kermis en het markten in Den Bosch waren de onderwerpen van het kalme gesprek met Meintje en haar ouders. Tegen zeven uur ging ze er weg en toen ze buiten was, kwam de onrust weer terug.

Over een stille weg liep ze naar de brug en toen ze er was,

stond ze stil. Zou ze het wel doen? Was het niet ongepast voor de dochter van de boer van de Dommelhoeve om die avonturier te ontmoeten op een stikdonkere weg? De petroleumlamp op een paal bij de brug gaf een flinke lichtkrans en daar werd ze bang van. Besluiteloos stond ze naar het goudige licht te staren om dan toch door te zetten. Ze ging de brug over langs de rechter brugleuning waar de lichtkrans haar nauwelijks kon raken en stapte de weg op naar Zegenree.

Vlak achter het ijzeren hek stond hij te wachten. Hij pakte haar bij de arm en ze liepen samen een paar honderd meter de weg op. Daar stond een brik, een koetsachtig voertuig, half op de weg en half op de berm. De gordijntjes waren neergelaten, het was helledonker in de koets en de angst sloeg als met hamerslagen op haar in. Twee tellen slechts, toen stak hij de kaars aan in de tinnen blaker op de voorbank. Daar voelde zij zich enorm door opgelucht en opeens werd het grappig.

‘Heb je het koud?’ wees hij naar de roodkoperen voetstoof. ‘Er is houtskool in van de esdoorn, dat rookt niet en het ruikt niet. Wat doen we? Als we wat verder gaan, staan we recht tegenover de Dommelhoeve.’

‘We kunnen beter hier blijven, Jan. Dan hoef ik niet ver terug te lopen.’

‘Jammer dat er geen ijs is,’ lachte hij. ‘Dan was je met een glijbaantje thuis. Zijn je vader en moeder naar Schijndel?’

‘Ja, ze zijn vanmiddag gegaan.’

‘En die ouwe heks?’

‘Dien is thuis.’

‘Heeft ze verteld, dat ik je van de kar heb getild?’

‘Nee, althans vader en moeder hebben er niets van gezegd.’

‘Kom,’ zei hij op een toon alsof hij nu het gesprek zou beginnen. Maar hij sloeg zijn arm om haar schouder en kuste haar op de mond. Een lange, vurige mannenkus, die haar weer het bloed naar het hoofd joeg. Het was verrukkelijk.

Daarna begon hij te praten. Ze lag in zijn arm met de voeten

op de vuurstoof, de kaars brandde met een licht sidderende hoge vlam. Het was heel romantisch. Hij praatte over zijn jeugd in Megen. Zijn vader, die daar gemeentesecretaris was, had hem lezen en schrijven en zelfs een beetje Frans en Latijn geleerd. Hij vertelde vluchtig iets over zijn bezigheden en over zijn huis in Cromvoirt, dat hij enkele jaren geleden had gekocht. Toen zijn zuster was vertrokken, had een oude vrouw uit het dorp het huishouden gedaan. Ze was dom en slordig en er kwam niets van terecht. Een jonge vrouw had hij nodig, hij was zielsblij er een gevonden te hebben naar zijn zin. Geen boerentrien en geen stadse nuf; een knap, gezond meisje met karakter en met hersens in haar hoofd. Hij praatte erover alsof alleen nog maar de trouwdatum hoefde te worden vastgesteld en zij had niet de moed en niet de wil om hem tegen te spreken.

Een klein uurtje bleef ze bij hem in het merkwaardige gesprekkamertje. Toen zei hij: 'Nu moet je gaan, Godefrieda. Ik ben erg blij dat we het samen eens zijn geworden. Ik kom vlug naar de Dommelhoeve om met je vader en moeder te praten. Of zou het beter zijn eerst naar jullie pastoor te gaan? Godefriedus van Stapelen zal me niet met open armen ontvangen.'

Daar wilde ze nog even over nadenken. Ze vroeg of hij op een bepaalde dag naar de Bossche markt wilde komen en dat vond hij goed. Hij blies de kaars uit en liep met haar terug tot het ijzeren hek. Daar kusten ze elkaar. 'Tot ziens,' fluisterde hij. 'Denk er om dat ik niet lang wil wachten.'

Weer in een boog de lichtkrans passerend liep ze de brug over en nam dan de kortste weg langs de rivier. Toen ze dicht bij de Dommelhoeve was, hoorde ze over het water heen het geratel van wielen. Hij reed in de richting van Zegenree.

Dien zat in de rieten leunstoel naast de Brabantse kachel te slapen. Met een schrik werd ze wakker toen Godefrieda haar bij de schouder schudde. 'Wat ben je lang weggebleven,' zei ze.

'Het was gezellig bij Verheggen.'

‘Dan is het goed. Ze zullen er wel vlug zijn. Ik ga naar bed.’

Ze sjokte naar haar kamertje en Godefrieda nam haar plaats in bij de kachel. Maar ze kon niet rustig blijven zitten; nu het gesprek achter de rug was kwamen de emotionele spanningen pas goed los. Ze ging naar de deel, dan naar de stal; ze liep naar de akker en toen hoorde ze de kar komen aandokkeren, ze waren vroeger terug dan ze hadden gedacht. Godefrieda zag dat haar moeder er vermoeid uitzag, haar vader keek gram.

‘Hoe was het bij oom Gradus en tante Mieke?’ vroeg ze.

Godefriedus mompelde boze woorden en liep dan weg om het paard te gaan uitspannen. Marjan, die koud was geworden op de open kar, ging in de rieten stoel zitten en legde haar kleumende handen op de achterplaat van de kachel. ‘De waarde moeder en de zusters waren heel vriendelijk. We hebben koffie gedronken met witte broodjes en koeken. Alles is nu geregeld. Als oom Gradus en tante Mieke uit de tijd zijn, krijg ik het gouden horloge met de ketting, vader erft een zilveren snuifdoos en voor jou is er een paternoster. Er hangt een medaillon aan met een relikwie van de heilige Agnes, die door de paus zelf is gezegend.’

‘En verder?’

‘Die nicht uit Rosmalen is niet gekomen met haar man. Die erven dus niets. Die neef uit Esch, die er niet zo best voor zit, krijgt het linnengoed en tweehonderd gulden.’

‘Wat doen ze dan met hun geld?’

Marjan keek haar wat schichtig aan, ze aarzelde even en zei dan: ‘Oom Gradus en tante Mieke konden het goed doen, maar ze zijn niet rijk. Ze dragen het hart hoog, ze hebben zich duur ingekocht. Een mooie kamer om te wonen, met een slaapvertrek er neven. Ze hebben nieuwe kleren moeten aanschaffen, het is er allemaal even mooi en deftig. Wat er nog over is, gaat naar meneer pastoor, zei tante Mieke. Voor de uitbreiding van het geloof, hier en in de missie. Daar is het geld goed aan besteed. Meneer pastoor heeft beloofd dat hij

er voor zal zorgen dat ze na hun dood recht naar de hemel gaan.'

Godefrieda keek met grote verbaasde ogen naar haar moeder, die wat voorovergebogen naar haar blauwige handen zat te staren. Marjan zei het zo rustig en met zulk een ontroerende eenvoud, dat de tranen in haar ogen kwamen.

Godefriedus kwam binnen. 'Ik ben moe, we gaan naar bed,' gromde hij.

'We zullen eerst het rozenhoedje bidden,' zei Marjan.

Jan Griniau trouwde Godefrieda van Stapelen op twintig augustus achttienhonderdtweëntachtig, kort na haar twintigste verjaardag; een paar weken eerder, op vier augustus, was hij dertig jaar geworden.

Het huwelijk veroorzaakte nogal wat opschudding in het dorp. Iedereen had er de mond van vol, Godefriedus en Marjan werden beklaagd en er waren er ook die vonden, dat het voor Godefriedus wel eens goed was, dat hij de pin op de neus had gekregen. Overigens was het wel triest voor ze. Een jongen, die ze al vroeg naar het graf hadden moeten dragen, en een meisje waar ze alles van hoopten, dat er uit trok met een avonturier.

Ook pastoor Van Grinsven was er aan te was gekomen. In een gesprek met Godefrieda had hij gewezen op het ontbreken van solide waarborgen voor het leven. Jan Griniau had tot dan toe wel de kost bij elkaar kunnen scharrelen, maar hoe zou het gaan als er kinderen kwamen! Die man was tien jaar ouder dan zij en er waren ook enkele dingen te noemen, die wezen op lichtzinnigheid en gemis aan verantwoordelijkheidsgevoel.

Overigens moest de pastoor voorzichtig zijn. Zijn informatie bij zijn collega in Cromvoirt waren niet bijster gunstig uitgevallen, maar zij gaven geen positief bewijs van slecht gedrag. Min of meer een losbol, een kermisgast, weinig godsdienstig en een man, die het eerlijke handwerk schuwde. Maar hij had een goed karakter en was zeer vrijgevig voor

arme mensen; voor de Kerk had hij minder te missen. Cato Griniau, die nu in Uden in een groot burgerhuis woonde, zei: 'Ik heb vijf jaar voor hem gezorgd en we hebben nooit onenigheid gehad. Hij is een goede jongen, nogal eenzelveig en apart. 's Zomers gaat hij graag naar de kermessen, dat moet je hem proberen af te leren. Hij is geen drinker, maar dan wil hij wel eens uit de band springen. Hij ziet graag mooie meisjes, maar ik geloof niet dat hij ooit over de schreef is gegaan. Als je het goed doet, Godefrieda, zul je hem kunnen leiden als een kind. Hij is stapelgek op jou, dat is veel waard.'

In de week van nadenken had Godefrieda het moeilijk gehad. Ze wist niet hoe ze het aan moest pakken en pas op de avond voor de afspraak in Den Bosch vertelde ze het aan haar moeder. Ze zei alleen dat ze het met Jan Griniau eens was geworden zonder bijzonderheden te vermelden.

De verwachte schrik bleef achterwege. Marjans lippen trilden even, maar ze scheen dit verwacht te hebben. 'Dat zal vader heel erg vinden,' zei ze mat.

'Vindt u het ook erg, moeder?'

Marjan keek alle kanten uit behalve naar haar dochter. Voor haar verbeelding kwam weer dat moment, meer dan twintig jaar geleden, toen ze die jonge boerenknecht met zijn blonde krullekop driftig de wilgen zag snoeien. Geen half jaar later was ze met hem getrouwd. 'Als het echt voor jouw geluk is, vind ik het niet erg,' zei ze zachtjes. 'Wat moet er nu met de hoeve gebeuren? Jan Griniau zal hier niet willen komen boeren.'

'Nee, moeder, dat doet hij niet.'

Godefriedus was er evenmin door verrast. 'Het is verschrikkelijk,' zei hij dof. 'Waarvoor hebben we ons uit de naad gewerkt? Waar hebben we dit aan verdiend?'

'Zou het een straf van God zijn, Godefriedus? Eerst Marinus en nu Godefrieda.'

'Dat is ouwe-wijvenpraat,' stooft hij op. 'Wat hebben wij voor kwaad gedaan? Ik hou niet van dat geleuter.'

'Godefriedus . . .' zei ze smekend.

'Hou er over op, Marjan, of ik draai jou om je oren.'

Ze schrok van zijn uitval, maar ze werd er niet bang van; hij zou haar immers nooit slaan. Ze keek naar zijn gegroefd gezicht. Zevenenveertig jaar was hij nu, grijs en gebogen, een snel verouderd man. Met haarzelf was het precies eender gesteld. 'Zou het toch niet beter zijn,' zei ze weifelend, 'dat we de hoeve aan de baron verkopen. Dan konden we wat rustiger gaan leven.'

'Nee!' riep hij woedend. 'Ik ben nog geen ouwe vent en jij en Dien zijn er ook nog.'

'Dien is de zestig al voorbij.'

'Dien wordt honderd jaar. Dat soort mensen verslijt niet.'

Hij kon er zich maar heel moeilijk mee verenigen, daardoor sloeg zijn stemming om van het ene uiterste in het andere. Soms voelde hij zich verslagen, diep bedroefd. Waarom moest dat meidje van hen weggaan? Waren zij niet goed voor haar geweest? Een andere keer sloeg de woede door, dan zou hij haar het liefst het hele huis doorgeranseld hebben. Ook dat ging voorbij en hij sloeg niet. Jan Griniau kwam en hij stond hem een minuut lang te woord bij de staldeur. Hij wou niet praten met die avonturier, die rover van zijn kind. Met hem vechten wou hij wel, ofschoon hij begreep dat hij dan een enorm pak slaag zou krijgen. Griniau was jong, taai en sterk; een kerel die een beer aan kon. Godefriedus probeerde het nog door jonge boerenzoons te vragen te komen buurten. Het haalde niets uit, ze praatte met hen of het blagen waren. Een keer dacht hij geluk te hebben. Bastiaan Pulles, een jonge boer uit West-Brabant, bleef een hele dag op de Dommelhoeve. Hij was tweeëndertig jaar en schatrijk. Een schrandere man met een knap scherp gesneden gezicht, een heel ander type dan de boeren uit Midden- en Oost-Brabant. Hij had belangstelling voor Godefrieda en zij ook voor hem; ze praatten veel samen.

Toen Godefriedus 's avonds vroeg hoe ze hem vond, zei ze: 'Een flinke man, vader. Op en top een boer en toch een man

met manieren. Waarom is hij nog niet getrouwd? Ik denk omdat aan een vrouw niets te verdienen is. Hij is zo hard als een steen en zo scherp als een zeis. Hebt u gezien hoe hij ons boeltje met de ogen heeft getaxeerd, en hoe hij mij heeft bekeken? Hij vindt mij evengoed als zijn beste koe.'

Godefrieda trouwde niet in boerinnendracht, ze zag er stads uit. Jan Griniau had een nieuw grijs kostuum laten maken, weer met hoog gesloten kraag. De pantalon had smalle pijpen, er was geen leren zolder ingestikt en hij droeg geen laarzen. Hij zag er gedistingeerd uit, maar hij leek nergens meer op. Er werd geen uitbundige boerenbruiloft gehouden op de Dommelhoeve. Jan en Godefrieda stelden daar geen prijs op en ook Godefriedus en Marjan vonden het beste dat het vlug was afgelopen.

Het huis in Cromvoirt was heel anders dan Godefrieda zich had voorgesteld. Een oude hoeve, groter en veel beter onderhouden dan ze had verwacht. Ze lag op vijftig meter afstand van een mastbos en had een flinke omhegde tuin, die in het dennenhout uitliep. Er groeiden alleen bloemen, vooral pioenrozen, gladiolen en dahlia's. De tuin was de laatste tijd verwaarloosd. De oude Filomena, die na het vertrek van Cato Griniau het huishouden had gedaan, had er niet naar omgekeken en Jan Griniau had er zelf nog nooit een hand naar uitgestoken. Hier was in ieder geval iets voor haar te doen.

Het interieur zag er vreemd uit. Een mengelmoes van donkere meubelen en snuisterijen; er stond een spinnewiel en bij de open haard lag een blaasbalg met een zware gedreven koperen voorplaat. Er hingen herte- en wildezwijnekoppen, en er stonden opgezette vogels. Op de vloer van rode tegels was wit zand gestrooid zoals in vele boerderijen gebeurde. Het leek niet op een echte boerenwoning en evenmin op een burgerhuis. Het was veel eenvoudiger dan op het landhuis van Zegenree waar Godefrieda een keer was geweest, en minder rommelig dan op het kasteeltje Wansoord waar haar vader over had verteld. Alles getuigde van een zeer persoon-

lijke smaak, maar het duurde wel even eer Godefrieda dat begreep. Voor haar was alles heel vreemd, niets herinnerde aan het ouderlijk huis.

In de stal waren de voedergoten nog en de koeiepalen. In een beschotte hoek stond Balda de hengst. Zijn kleine stal werd door Jan Griniau persoonlijk verzorgd, dat was het enige werk dat hij thuis deed.

Zijn trouwgeschenk, een grote verrassing voor Godefrieda, prijkte midden in de vroegere stal. Een fonkelnieuwe brik van grenchout, met een afklapbare kap van zwart leer. 'Zie je,' zei hij, 'je kunt hem ook bij slecht weer gebruiken. Ik ben niet van plan jou in Cromvoirt te laten verkommeren. Daarvoor heb ik de brik laten maken.'

Toen begon het nieuwe leven in het zanddorpje. Ze miste de Dommel, de beemden, de geur van het hooi en de beesten. Hier waren geen dieren, zelfs geen kippen. Het zou moeilijk zijn te wennen. Soms greep ze in een automatisch gebaar naar haar schort, die ze niet meer droeg, om haar klammige handen droog te vegen. Het moeilijkste was echter dat ze vrijwel niets te doen had. De eerste dagen toen Griniau thuisbleef, werd ze daar niets van gewaar. Hij maakte haar doodmoe met zijn liefde, maar het was een verrukkelijke moeheid waar ze iedere dag opnieuw naar verlangde. Nadien ging hij wel eens een dag weg, echter niet vaak, de gehele nazomer en de herfst, tot het jachtseizoen toe, bleef hij thuis.

Op de dagen dat hij weg was, vond ze wel bezigheden. In de verwaarloosde bloementuin was veel te doen en in huis zelf. En ze verkende het zanddorpje en de omstreken. De schrale grond leverde weinig op, het land was geen groentetuin voor de stad zoals haar eigen dorp. De mensen, die nooit anders hadden gekend, leefden armoedig, maar heel rustig en tevreden in hun schamele doeningen. Ze doolde graag door het mastbos waar de wilde duiven koerden en de eekhoorns elkaar achterna zaten van tak tot tak. Achter het mastbos lag de heide, die al met een paarsige gloed was overtrokken.

Aan de grens van haar eigen dorp was ook een strook heidegrond, waar Dien Baks vele jaren had gewoond in haar stolp. Het was onvergelijkbaar met deze onafzienbare vlakke, paars en bronskleurig, met lange zomen frisgele brem. Daarboven gonsden duizenden bijen en honingwespen, overal zongen vogels, konijnen vluchtten weg in hun pijpholen in de geelwitte zandruggen, nagejaagd door fretten, hermelijnen en vossen. Hoog tegen de blauwe hemel stond de havik als een zwarte stip.

Aan de westkant van het dorp hield de begroeiing achter een eeuwenoude ringdijk plotseling op. Daar begon het open polderland. Dat zag ze graag, het was een sensatie zo ver en zo wijd te kunnen kijken; overal aan de einder zag ze de kerktorens de lucht inspitsen.

Op een van haar wandelingen kwam ze pastoor Villevoi tegen. Een korte, zware man, hij rookte een stenen pijp. Hij bleef staan en zei: 'Ik denk dat jij Godefrieda Griniau bent. Je bent nog niet bij me geweest.'

'Ik was van plan een dezer dagen naar de pastorie te komen, meneer pastoor. Ik woon hier pas en er was zoveel te doen.'

'Aha,' lachte hij. 'Doe de groeten aan Jan Griniau en zeg dat meneer pastoor gegromd heeft dat hij nooit in het lof komt.'

Dat was ook iets waar ze nog aan moest wennen. Jan maakte een slordig kruis voor het eten en hij ging zondags naar de vroegmis. Dat was alles. Samen met haar bidden deed hij niet, ook niet het rozenhoedje 's avonds. Ze vertelde wat de pastoor had gezegd en daar lachte hij om. 'Laat de pastoor maar zalig worden op zijn manier. Ik word verdrietig in het lof, ik vind het al erg genoeg dat ik 's morgens naar de mis moet.'

Veertien dagen na de trouw kwamen Marjan en Dien met de kar. Het weerzien tussen moeder en dochter was heel gevoelig.

'Gaat het goed?' vroeg Marjan.

'Het is allemaal vreemd, maar het zal wel wennen, moeder.'

Jan is erg goed voor me. Hij is veel thuis, hij is pas twee dagen weg geweest. Nu is hij naar Zegenree gereden, de baron had naar hem gevraagd.'

'De baron is zwaar ziek,' zei Marjan. 'Ze zeggen dat hij gaat hemelen. Wat moest Jan er gaan doen?'

'Dat wist hij zelf ook niet. Straks zal hij het wel vertellen.'

Marjan keek het woonvertrek eens rond, ze zuchtte diep en zei niets. Dien daarentegen moest haar gemoed luchten. 'Wat is het hier voor een boeltje? Geen boerderij en geen burgerhuis. In de stal kunnen wel tien koeien staan, je kunt kippen en konijnen houden en een varken mesten. Ik zie geen hammen en geen spek in de schoorsteen hangen. Achter het huis groeien alleen bloemen en onkruid. Rij er mest in en zet er lupinen op, dan kun je er een groentehof van maken.'

In de kelder stonden Keulse potten met zuurkool, snijbonen en breekboontjes onder pekels, daar had Cato Griniau nog voor gezorgd. Verder was er niets voor de winter. Het was heel vreemd en toch maakte Godefrieda zich daar geen zorgen over. Tot nog toe was ze niets te kort gekomen. Jan zorgde overal voor.

Lang nadat Marjan en Dien weer vertrokken waren kwam Jan Griniau thuis. Hij zag er moe en opgewonden uit. 'De baron gaat er aan,' zei hij. 'Jammer, hij was een beste man.'

'Waarvoor moest jij komen?' vroeg ze.

Hij gaf niet onmiddellijk antwoord. Met een verlegen glimlach om zijn mond zat hij haar aan te kijken en zei dan: 'De erfgenaam van Zegenree woont in Vlaanderen op een kasteel. Hij heeft landgoederen in Frankrijk, Duitsland en Italië, hier zal hij zich niet dikwijls laten zien. De baron is bang dat Zegenree verwaarloosd zal worden, daarom wil hij mij rentmeester maken van het goed.'

Rentmeester... een visioen van verrukking ging voor haar op. Dan zou ze een dame worden en dicht bij de Dommelhoeve wonen.

'Wanneer . . .?' begon ze, maar hij viel haar in de rede. 'Zover komt het niet, Godefrieda. Het zou wel mooi zijn, een groot rentmeestershuis en een vast inkomen. Ik wou de baron niet voor het hoofd stoten, daarom heb ik gezegd dat ik er over na zal denken. Maar ik doe het niet. Ik wil niet in het gareel lopen, ook niet in het rentmeesterstuig van een groot landgoed.' Toen hij de spijt in haar ogen zag, zei hij luchtig: 'Ja, lief meisje, je bent getrouwd met een vrije vogel. Daar zul je aan moeten wennen.'

Ze slikte de teleurstelling weg en vertelde dat haar moeder en Dien waren geweest. Dat verraste hem; hij vond het jammer dat hij niet thuis had kunnen zijn.

'Moeder heeft gevraagd of we met de kerstdagen naar de Dommelhoeve komen.'

'Dat doen we,' stemde hij toe. 'We zullen er wel eens eerder heen rijden, de boog kan niet te strak gespannen worden.'

Toch werd een bezoek aan de Dommelhoeve niet de eerste rit met de nieuwe brik. Eind september zei hij 's morgens dat ze haar mooiste japon aan moest doen en haar gouden ketting moest omhangen. Zelf trok hij zijn nieuw grijs kostuum aan met de smalle pijpen en zonder laarzen. Hij zag er heel knap uit.

'Waar gaan we heen?' vroeg ze blij.

Hij antwoordde niet en lachte maar. Toen ze buiten het dorp waren sloeg hij zijn arm om haar schouder en trok haar naar zich toe. 'We gaan een mooi ritje maken, meisje,' maar hij zei nog niet waar ze heen zouden gaan. Hij hield zijn arm om haar heen geslagen en mende de hengst Balda, die eigenlijk veel te fors was voor de brik, met een hand. Opeens kreeg hij de kolder. Hij kuste haar hartstochtelijk. 'Mijn heerlijkste, liefste, kleinste vrouwtje.' Dat klonk wel grappig, maar zoiets zegt men toch niet tegen een boerenmeisje. Hij bleef lief doen en in de stad moest ze hem een beetje fors van zich afduwen, anders was hij ook in de drukke straten blijven vrijen op de brik.

Op de Grote Markt in Den Bosch zag ze de boerinnen van de

Dungense markt, de Hedelse markt, uit de Langstraat en nog uit meer dorpen. Ze zaten op hun hurken achter hun manden met groente en hun korven met eieren. Hoe vaak had ze daar zelf niet gezeten en was dat nu echt helemaal voorbij? Ze wist nog precies het plekje waar Jan Griniau haar op die vrieskoude morgen had bevrijd van een rest winterwortelen en Sint Maartensknollen. Het leek een eeuwigheid geleden te zijn gebeurd. Hij reed de Hinthamerstraat in en pas voorbij het dorpje Hintham zei hij dat hij haar zijn geboortestadje wilde laten zien.

Dat vond ze prettig, ze was er heel benieuwd naar. 'Zijn we dan dicht bij Uden?'

'Tamelijk... Vanavond gaan we naar Uden. We blijven vannacht bij Cato slapen.'

Dat was weer een verrassing. Voor het eerst van haar leven zou ze buitenshuis overnachten.

Het was een mooie dag in het begin van de herfst. Het lichte briesje dat haar in het gezicht woei, zou straks milder worden als de zon hoger was geklommen. Ze kon haar pelerinejasje en haar muts achter in de brik laten liggen. Het was heerlijk rijden, de brik lag in soepele veren en Jan liet het paard voortgaan in een kalme draf. Voorbij Oss reed hij over binnenwegen en dan wees hij naar de eeuwenoude vechttoeren aan het begin van het stadje. Ze had zich niet goed kunnen voorstellen hoe een stadje, kleiner dan een flink dorp, er uit zou zien. Nu zag ze het dan. De huizen aaneengebouwd als in de straten van Den Bosch. Grote kloosters, rijkeluishuizen en een standbeeld van de graaf van Megen binnen een ijzeren hek. Hij wees haar zijn geboortehuis, een deftige woning met gebloemde statievitrages voor de hoge ramen.

'Wonen hier nog familieleden van jou?' vroeg ze.

'Nee, mijn enige broer woont in Batenburg, dat is een stadje aan de overkant van de Maas. Hij is daar gemeentesecretaris en -ontvanger, een deftige pias waar ik niets van moet hebben.'

In een herberg dronken ze een kop koffie. De vrouw deed

wat stug en Jan was ook niet vriendelijk toen hij de nik-keltjes op tafel legde.

'Kent ze jou?' vroeg ze toen ze weer buiten waren.

'Dat zal wel,' antwoordde hij luchtig. 'Ik heb hier meer dan twintig jaar gewoond.'

Toen ze verder reden zag ze dat sommige mensen hen met verbaasde blik opnamen en nakeken; in hun oogopslag was geen blij erkennen. Dat vond ze niet prettig, ze werd er onrustig van. Maar ze zei er niets over. In een stille doodlopende straat liet hij haar uitstappen. Hij pakte haar bij de hand en ze liepen het stadje rond over de half afgegraven wallen. Hij wees haar waar vroeger de stadspoorten hadden gestaan en naar de resten van de grachten. Dan nam hij haar mee naar de Maas, de brede rivier, die in de winter zo onstuimig woest kon zijn. Het was een machtig gezicht voor Godefrieda. Ze begreep nu beter dat het stadje, achter muren en hoge wallen geborgen in het open polderland, vroeger een kleine vesting was geweest voor het volk uit deze streek. Ze begreep ook dat de mensen, die in zo'n besloten gemeenschap zijn geboren en opgegroeid een andere aard hebben dan de boeren van het platteland.

Over de Maasdijk reden ze naar Ravenstein, een soortgelijk stadje als Megen; het was iets groter en had wat meer allure. In de grachten zeilden zwanen majesteitelijk over het rimpelloze water. Op een rustig pleintje in het hart van de stad reed Griniau de binnenplaats op van een uitspanning; een rijk geschilderd uithangbord met sierlijk gesmede dragers vermeldde dat ze waren aangekomen in een hertogelijk hotel.

Hij stelde het paard onder de hoede van een stalknecht en zei dan dat ze hier een stukje zouden eten. Godefrieda keek haar ogen uit toen ze de gelagkamer - een ontvangzaal - binnenkwam. Jachttaferelen uit een hoofse riddertijd langs de hoge wanden, het plafond was overdadig bezaaid met gepolychromeerde stuc-cupidootjes, vogels en druiventrossen. In het midden stond een lange tafel, daaromheen leerbeklede

zetels. Er hing een twaalfarmige koperen balkroon groot genoeg voor een kleine kerk.

Een oude dame met spierwit haar, gekleed in een lange zwarte japon met een zilveren broche op het crème kanten voorstuk, kwam hen tegemoet. Met een oogopslag zag Godefrieda dat ook zij Jan Griniau kende. Ze begroette hen met wat terughoudende beleefdheid, maar er was nu geen sprake van verbaasde laatdunkendheid wat haar in Megen had gehinderd. Toen Jan zei dat zijn vrouw en hij graag een warme maaltijd wilden gebruiken, zag ze even een glimp van verrassing in de ogen van de oude dame. Even bleef haar blik op Godefrieda rusten en dan knikte ze haar toe met een vriendelijke glimlach.

'Ik zal voor u laten dekken in de kleine kamer,' zei ze zachtjes. 'Wilt u voor het eten nog iets drinken?'

'Graag een glas lichte mousserende wijn, mevrouw. We zijn dorstig van de lange rit.'

Even later zaten ze aan tafel. Het tafellinnen had het ingeweven wapen van de hertog, in het porselein was het ingebrand, in het kristal was het geëtst. Godefrieda keek haar ogen uit.

De oude dame vulde de glazen en ging toen weg. 'Deze wijn is heerlijk fris, maar hij prikkelt een beetje,' zei Jan. 'Neem een kleine slok, dat je je niet verslikt.' Hij hief zijn glas op: 'Op jouw gezondheid, lief vrouwtje.'

Haar ogen glinsterden van vreugde en van angst. Ze nam een heel klein slokje. 'Lekker.' Dan boog ze zich naar hem toe. 'Waar heb je me toch terecht gebracht?' fluisterde ze.

Hij glimlachte. 'We hadden ook kunnen gaan eten in het posthuis of in een boerenherberg. Ik wou je dit eens laten meemaken.'

'Waar zijn al die vorken en messen voor?'

'Kijk maar hoe ik het doe,' glimlachte hij.

De maaltijd was verrukkelijk, Godefrieda verbaasde zich aldoor. 'Is het hier even mooi als bij Jagerslust?' fluisterde ze. Daar had hij haar wel eens iets over verteld.

'Het is hier even mooi, maar anders. Bij Jagerslust komen alleen rijke jagers eten, hier komen alle soorten mensen.'

Het meest verbaasde zij zich over de witte dame; ze leek een beetje op mevrouw van de notaris. Hoe kwam zo'n deftig mens er toe om zelf de soep op te doen en het vlees te snijden. Ook de gebruikte borden en het bestek nam ze zelf weg. Alleen de schotels binnenbrengen liet ze door een meisje doen. Toen ze daar iets over fluisterde zei hij: 'De mensen die hier komen eten, zijn gasten, die witte dame is de gastvrouw. Als bij ons iemand zou komen eten zou jij toch ook zelf de soep opdoen.'

Na de maaltijd bleven ze nog een kwartiertje zitten. Hij vertelde dat deze streek in de volksmond nog heette: Het Land van Mego, Bato en Ravo. Drie broers, drie graven, die lang geleden hadden geregeerd in Megen, Batenburg en Ravenstein.

'Neem maar aan dat het een legende is, Godefrieda. Nu rijden we nog naar Grave, de vierde voorpost langs de Maas van de sterke vesting Den Bosch. Meer naar het oosten liggen nog Cuyk en Boxmeer, maar daar komen we vandaag niet. Begrijp je dat die gordel van kleine vestingsteden langs de rivier er was om de mensen in het binnenland van Brabant te beveiligen?'

Ze knikte, dat had ze al eerder begrepen.

'Dat eten heeft een beurs vol geld gekost,' zei ze toen ze weer in de brik zaten.

'Je kunt in zo'n hotel niet eten voor drie duiten,' lachte hij. 'Het valt nogal mee, in de grote steden is het veel duurder.'

Grave reden ze binnen door de oude Waterpoort. Het was een imposant gezicht, het stoere bouwsel en de hoge iepenbomen op de wallen. Grave had meer een stads karakter dan Megen en Ravenstein, die ondanks hun geslotenheid toch een landelijke sfeer hadden. Een fraaie kerk, grote patriciërs-huizen in de smalle straten, en kazernes. Ze waren er juist toen de soldaten op een exercitieveld in hun mooiste unifor-

men paradeerden voor een generaal. Het was een fantastisch mooi gezicht.

Jan Grinau leidde haar over de wallen rondom het stadje en ze gingen kijken naar de veerpont, die een levendig verkeer onderhield tussen Brabant en Gelderland. Dan stapten ze in de brik. 'We gaan nu weer het binnenland in,' zei Jan. 'Uden is groter dan jouw dorp en het land is wat vlakker; overigens is er weinig verschil. Het is niet een groentetuin, de grond is bijzonder geschikt voor fruitteelt. Van oudsher is Uden het kersenland van Brabant.'

Cato stond al naar hen uit te kijken op de stoep van hun stevig stenen huis. Godefrieda ontmoette er voor het eerst haar man, Kees Brands, die niet op de bruiloft had kunnen zijn. Een robuuste veertiger, een resoluut man. En de kinderen, twee jongens, een tweeling van twaalf jaar, en een meisje van acht jaar. Even was er een vrolijk tafereeltje. Hoe moesten de kinderen haar noemen? Tante Godefrieda...? Ze was kleiner dan de snelgroeiende jongens en ze zag er piepjong uit. 'Zeg maar Godefrieda,' lachte ze. 'Ik heb echt niet het gevoel jullie tante te zijn.'

Die avond zaten ze gezellig bij elkaar in de ruime woonkamer van het burgerhuis waar niets meer herinnerde aan de boerderij, die er wel was geweest in de tijd toen Kees Brands van zijn schaarse opdrachten nog niet kon leven. Nu was hij een man in bonis; hij bouwde villa's, kerken en scholen. In het begin was het gesprek algemeen, maar al heel vlug vonden Kees en Jan hun eigen onderwerpen. Godefrieda praatte met Cato. Ze was nog niet helemaal gewend in Cromvoirt, de overgang was te groot geweest. Maar het ging steeds beter. Dan vertelde ze over die heerlijke rit langs de noordelijke rand van Brabant, over de maaltijd in het herzogelijk hotel en over de parade in Grave. Ze was enthousiast, ze kon er niet over uitgepraat komen. Cato luisterde met glimlachende ogen en vertelde dan iets over haar eigen jeugdjaren in Megen. Opeens boog ze zich naar Godefrieda toe en fluisterde: 'Je hebt Jan een weldaad bewezen dat je

met hem bent getrouwd. Hij wil leven als een vrije vogel, maar hij wil ook een veilig nest hebben waar hij iedere avond in kan vliegen.'

Na die eerste reis met de brik volgden nog vele van zulke dagen. Ook tijdens de winter gingen ze er op uit bij helder vriesweer, goed ingepakt en met de kap van de wagen omhoog. In de loop van enkele jaren liet hij haar heel Brabant zien. De steden: Eindhoven, Tilburg, Breda, Roosendaal en Bergen op Zoom en alle dorpen die daar tussen lagen. Hij nam haar mee naar West-Brabant waar hij vertelde over het stugge bijgelovige volk. Naar het Peelland waar ze de onbeschrijfelijke armoede zag van de mensen in hun stulpjes. Naar de zanddorpen in het zuiden waar het kalmste goedmoedigste volk van heel de wereld woonde. Doodarm en velen dom tot op het infantiele af. Hij reed met haar naar het 'Land van Heusden en Altena' tot aan Woudrichem toe. In het oude stadje aan de Merwede dat verscheidene keren, al naar gelang de Heeren hun muts hadden staan, bij Brabant of Holland had gehoord, vertelde hij over de reformatie, die dit land van het katholieke zuiden had afgescheurd. Hij had het niet hoeven vertellen, ze voelde het aan de sfeer, in heel het 'Land van Heusden en Altena' werd ze het gewaar. Hij nam haar mee naar het vette kleiland boven Den Bosch. De wijde open polders vond ze prachtig en ze werd ook wat onrustig in de vlakke eindeloosheid. Daar voor het eerst brak hij los om zijn gemoed te luchten. Voor haar geest stond het beeld van haar vader, die ook niets moest hebben van de protestantse boeren met hun strakke gezichten en hun zilveren gespen op hun schoenen. Zijn hekel aan de mensen was een mild gevoelen vergeleken bij de haat, die Jan Griñiau hun toedroeg. 'Dat volk heeft ons eeuwenlang uitgezogen en uitgemergeld tot we geen snee brood te eten en geen hemd meer aan het lijf hadden. Je hebt het gezien in het Peelland, in West-Brabant, in Cromvoirt en nog op zoveel andere plaatsen, hoe een volk kan verkommeren als het lang

met de knoet wordt geregeerd. Alles ter ere van de Heere God.'

'Overdrijf je nu niet?' vroeg Godefrieda, die zich herinnerde dat zuster Francisca haar had verteld, dat de reformatie ook gezien kon worden als een straf van God voor het slecht gedrag van vele katholieken.

'Moest het hele volk dan lijden door de lamlendigheid van sommigen?' vroeg hij. 'Wat konden de stumperds op de Brabantse zandgrond er aan doen dat in Rome de kardinalen niet deugden? Waarvoor was het nodig die mensen zo uit te mergelen toen ze de macht eenmaal in handen hadden? Ze hadden ook kunnen regeren als wijze diepgelovige Vaders wat ze voorgaven te zijn. Dat waren ze niet; de weinige goeden uitgezonderd waren ze alleen uit op eigen baat. Zo gaat het altijd, Godefrieda. Omwentelingen van een omvang als de reformatie worden begonnen door goedwillende lieden, die oprecht menen dat sommige dingen veranderd moeten worden. Opeens ontglipt hun de macht en dan komt het plebs in actie. Dat volk denkt niet, het wil afrekening houden en slaat er op los. Maar nu zijn we weer vrij, heel langzaam zullen we boven de ellende uitgroeien. Van de grond af aan moeten we beginnen. We hebben leiders nodig en die zullen er pas komen als we scholen bouwen om schrandere jongens op te leiden. De stem, die eeuwenlang verstikt is geweest, moet weer gaan spreken. Zover komen we wel als we geduld hebben. Dat hebben we, wij zijn goedmoedig, slaafs zelfs, maar ook vasthoudend. Als we niet zo taai waren geweest, was heel Brabant vernield door de dienaars van de Heere,' zei hij met onbeschrijfelijk sarcasme.

Hij was nog altijd de vurige minnaar van het eerste uur en zij was nog even verliefd. Duidelijk was hij niet voor haar geworden. Een vreemde man, die in zijn zucht naar vrijheid zo ver ging, dat hij ook voor haar niet geheel openstond. Soms als hij na een grote jachtpartij diep in de nacht thuis kwam, rook hij naar drank, in zijn ogen zag ze een troebele gloed. Van zijn werkzaamheden wist ze ook niet veel af. Hij

ging vaak jagen op landgoederen en met de boeren in het veld. Hij had altijd een goed gevulde weitas waar hij vreemd mee omsprong, soms gaf hij de helft weg aan arme mensen. Hij ging naar veemarkten en paardenmarkten, hij bemiddelde bij de verkoop van landerijen en boerderijen en wat deed hij nog meer? Uit zichzelf praatte hij er niet veel over en als ze er naar vroeg, antwoordde hij met een glimlach, dat hij zou zorgen dat ze nooit iets te kort kwam. Daar zorgde hij inderdaad voor, ze kon steeds behoorlijk over geld beschikken. Toch begreep ze vlug dat ze nooit een dikke buidel zouden krijgen.

Van zijn innerlijk begreep ze het minste, ofschoon hij veel praatte bleef zijn diepste wezen voor haar verborgen. Soms had ze het gevoel dat hij twee naturen had: uiterlijk een vrolijke onbezorgde man, innerlijk een vulkaan. Dat was het duidelijkst gebleken bij de dood van de baron. Nog een keer was hij bij de zieke man geroepen en de notaris had sterke aandrang op hem uitgeoefend om rentmeester te worden van Zegenree. Godefrieda kreeg de stellige indruk dat het nieuw beraad grote indruk op hem had gemaakt. Hij praatte er over op een manier of hij, na alles nog eens goed te hebben overwogen, toch maar zou accepteren. Maar hij bleef talmen en toen de baron stierf was hij erdoor opgelucht. 'Nu is dat gedonder over het rentmeesterschap voor mij tenminste afgelopen,' zei hij.

De eerste winter had ze het wel eens moeilijk, want ze had zo weinig te doen. Haar opmerking dat ze konijnen en kippen konden houden, wees hij van de hand: 'Ach nee, die beesten moeten verzorgd worden en dan kun je nooit eens weggaan. Als je eenmaal gewend bent aan dit leven wil je niet anders meer.' Dat zou ze moeten afwachten. Ze begreep al wel dat de gewenning een mate van aanpassing zou vergen, waar ze wel eens bang voor was of ze die zou kunnen opbrengen. Ze moest toegeven dat dit vrije leven een grote bekoring had. Het was fijn er met de brik op uit te gaan, telkens zag ze iets anders en ze ontmoette veel mensen; de

kennissenkring van Jan Griniau was uitgebreid en zeer gevarieerd, en met allen kon hij goed opschieten. Wel viel het haar op dat hij altijd zichzelf bleef en dat bij al die kennissen geen enkele vriend was.

Verscheidene keren die winter gingen ze naar de Dommelhoeve. Het gaf haar grote voldoening weer eens thuis te zijn om te praten met haar vader en moeder, die steeds minder begrepen van hun enige dochter; om naar de beesten te gaan kijken in de stal en de geur van het hooi op te snuiven; om door de wei te dwalen en langs de Dommel te wandelen. Na haar vertrek hadden ze het werk weer anders verdeeld en het leek spoedig of het zo altijd was geweest. Nog altijd werkten ze van de vroege morgen tot de late avond. En het ging goed, de som bij de notaris groeide gestaag.

In het voorjaar vroeg ze of ze een stuk van de tuin mocht bewerken om er groente te telen. Het was wel te regelen dat ze dan toch nu en dan een dag weg konden gaan. Hij vond het goed op voorwaarde dat de bloementuin niet verwaarloosd werd en dat de groenten alleen bestemd waren voor eigen gebruik of om weg te geven. Ze mocht er niet mee gaan markten. Dat was ook haar bedoeling niet. Het markten in Den Bosch had haar nooit tegengestaan, vaak was het erg plezierig geweest. Maar die tijd was voorbij; ze zou het nu als een vernedering hebben beschouwd als ze op haar hurken achter een mand groente moest gaan zitten. Nu kreeg ze iets te doen waar profijt aan zat. Dat was een sterke stimulans om haar eigenwaarde te behouden. Ze ging eens met haar vader praten hoe ze het moest doen. Godefriedus was er zeer mee ingenomen, alleen begreep hij niet waarom de groente uitsluitend voor eigen gebruik mocht dienen. Maar omdat hij had afgeleerd nog moeite te doen om iets van Jan Griniau en Godefrieda te begrijpen, liet hij het maar zo. Een Cromvoirtse jongen spitte een stuk van de tuin om, Godefrieda liet er mest inrijden en toen kon het beginnen. Die zomer won ze groente voor dagelijks gebruik en om de Keulse potten te vullen voor de winter.

In de voorzomer voelde ze een angstige beklemming over zich komen, die met de dag sterker werd. Vaak dacht ze aan hetgeen Cato Griniau had gezegd over de kermissen. Daar moest ze hem vanaf zien te houden. Hoe moest ze dat doen? Hij praatte er niet over en ze kon er moeilijk zelf over beginnen. Ze wachtte maar af in toenemende onrust tot die dag toen hij pas tegen middernacht thuiskwam. Hij zag er opgewonden uit, in zijn ogen was een troebele bijna woedende gloed, en hij rook naar drank en zweet. Als een blok plofte hij op bed neer en sliep onmiddellijk in. De volgende morgen vroeg ze of hij naar een of andere kermis was geweest en hij ontkende het niet. Woorden van spijt mompelend sloeg hij zijn armen om haar heen en kuste haar hartstochtelijk. De volgende dagen was hij lief en overbezorgd, maar het gebeurde weer, en weer; vele keren die zomer kwam hij in de nacht halfbeschonken thuis in een bier- en zweetstank waar ze van walgde. Ze begreep er niets van. In haar eigen dorp had ze een man gekend, een schoenmaker, een meester in zijn vak, die tijdens de wintermaanden hard werkte om zoveel mogelijk geld te verdienen. Zodra de kermissen begonnen in het voorjaar ging hij weg met een goed gevulde beurs om pas in het najaar terug te komen met grauw vertrokken gezicht, uiterst nerveus en half ziek. Zulke mannen waren er meer in Brabant, had haar vader gezegd. Ze konden de hunkering naar het lawaaierige kermisgeschetter niet weerstaan. Het waren nietsnutters, de meesten vrijgezel voor wie de kermis de compensatie voor het leven was. Was Jan Griniau ook zo'n man? Dat kon ze niet geloven. Hij was geen echte heer zoals de notaris, maar hij was wel een man met allure. Zo bont als die lieden maakte hij het niet, maar toch was ook zijn wijze van doen ergerlijk. Op de kermissen werd veel gedronken, het woord werd er niet gekuist en God wist wat er nog meer gebeurde; de troebele blik van zijn ogen verontrustte haar het meest. Ze verweet hem zijn minderwaardig gedrag, zeer heftig soms. Het maakte wel indruk, na zo'n roerige dag was hij wekenlang stil en uitermate bezorgd.

Maar het kwam terug, ze kon het niet helemaal keren. Ze zag hoe hij er zelf onder leed. Het scheen dat binnenin hem voortdurend een gevecht werd geleverd tussen zijn spijt en zijn onmacht om zich te onttrekken aan dat grove plezier. Ze hoopte maar dat de zomer, waar ze zelf zoveel van hield, vlug voorbij zou zijn. Dan kwam daar tenminste een einde aan.

Ruim drie jaar na hun huwelijk, op twaalf april achttienhonderdzesentachtig, werd een dochter geboren, die ze Frieda noemden. De tijd was voorbijgegaan met vele heerlijke tochten met de brik en diep verdrietige dagen als het ruwe kermisplezier zo hevig lokte, dat hij er onderdoor ging. Het was niet beter geworden dan het eerste jaar en hij was niet anders geworden. De ontsparingen waren niet volstrekt onverdraaglijk, al leed Godefrieda er veel onder. En ze was er wat aan gewend geraakt.

Ze was nu helemaal in Cromvoirt ingeburgerd, ze kende de mensen, en dezen kenden haar. Over haar man spraken ze zelden, soms een enkele opmerking waaruit ze begreep dat ze geen hoogte van hem konden krijgen. Onsympathiek vonden ze hem niet, hij had goede eigenschappen; hij was vrijgevig van aard en hij praatte nooit over andere mensen. Hij was erg eenzelve, hij woonde nu al jaren in het dorpje, met iedereen ging hij goed om, maar hij zou nooit een der hunnen worden. Daar streefde hij niet naar en zij waren er ook niet op gesteld. Haar mochten ze graag, dat lieten ze duidelijk blijken. Soms was er iets in hun oogopslag waar ze onrustig van werd. Ze kreeg het gevoel dat de mensen over sommige dingen niet met haar wilden praten. Ze hoefde zich niet af te vragen wat dat kon zijn, dat wist ze wel. Maar ze wilde het niet geloven; er was geen enkele positieve aanwijzing voor.

Toen Frieda werd geboren, een allerliefste baby met zwart krulhaar evenals haar vader, hoopte Godefrieda dat het met Jan nu helemaal goed zou worden. In het begin leek het daar ook op; hij was stapelgek op het kind. Het viel heel anders

uit. Het kind bond haar aan huis, met de ritten met de brik was het voorlopig afgelopen. Dat speet haar wel, maar ze kon er in berusten; met de mooie herinnering was ze tevreden. Jan Griniau kon zich er veel moeilijker in schikken. In het eerste levensjaar van Frieda ging het nog redelijk goed, al was hij ook toen al vaker weg dan voor haar geboorte. Daarna liep het helemaal mis. Voor Godefrieda volgde een ellendig verdrietige tijd. Het was afschuwelijk te moeten samenleven met een man, die haar verafgood had en die haar nu verwaarloosde omdat hij niets van zijn vrijheid kon prijsgeven. Ze leefde voortdurend in angst en onrust, altijd had ze het gevoel dat er op een keer iets verschrikkelijks zou gebeuren. Maar toen de ramp kwam en vernietigend toesloeg, gebeurde dat heel anders dan ze ooit had gedacht. Op een zwoele avond in augustus, een paar maanden na de derde verjaardag van Frieda, kwam de pastoor haar voorzichtig waarschuwen dat ze terstond naar Breda moest gaan waar Jan Griniau in het ziekenhuis lag. Bij een gevecht in een dorp in West-Brabant was hij zwaar gewond. Hij was nog niet bij kennis en ze mocht hem maar even zien. 'Uw man is er beroerd aan toe,' zei de dokter. 'U moet er rekening mee houden dat het lang zal duren eer hij genezen is.'

Later hoorde ze dat hij door een woedende jonge boer in de rug was gestoken en dat het merg was geraakt.

Op de Dommelhoeve schreide ze haar verdriet uit. Hij kon het niet laten naar de kermessen te gaan. 'Dan dronk hij veel en toen is hij aan het vechten geraakt. In West-Brabant zijn de mensen vals en fanatiek.'

Godefriedus antwoordde niet. Hij wist inmiddels dat Jan Griniau had gevochten met een jonge bietenboer, die hem en zijn knappe vrouw op heterdaad had betrapt in het hooi. Hij zei er niets over.

'Hoe moet het nu verder gaan?' vroeg Marjan.

'Ik weet het niet,' snikte Godefrieda.

'Kom met het kind naar de Dommelhoeve,' zei Marjan en Godefriedus knikte instemmend.

Toon Meerwijk en Frieda Griniau

Bijna een vol jaar werd Jan Griniau verpleegd in het ziekenhuis in Breda. Toen was hij nog niet helemaal genezen; hij zou nooit meer de oude worden. Het brede mes van de bietenboer had het ruggemerg ernstig gekwetst en daarbij was vergiftiging gekomen, die hem aan de rand van de dood bracht. Alleen aan zijn oersterk gestel was het te danken, dat hij er doorheen kwam. Toen hij zover was dat hij het ziekenhuis kon verlaten, was hij nog maar een schaduw van de vroegere vitale, levenslustige man; half invalide, zijn ruggest reng was kromgegroeid en hij was krachteloos.

Hij was zich er van bewust, dat het met zijn vrije leven was gedaan; dat was de prijs van de zonde van de overmoed. Het was helemaal met hem afgelopen. Zijn huis in Cromvoirt met de inboedel was verkocht; van de opbrengst bleef niet veel over toen alle rekeningen waren betaald. Hier had hij zelf op aangedrongen toen Godefriedus hem een keer was komen opzoeken. Godefriedus dacht dat het beter was af te wachten hoe het ziekteproces zich zou ontwikkelen, maar Jan Griniau had doorgezet. 'Ik maak me geen enkele illusie over mijn toestand, Godefriedus. Als ik erdoor kom blijf ik een halve man.'

'Je ziet het te somber in,' zei Godefriedus.

'Veronderstel een moment dat ik helemaal genees, Godefriedus. Kan ik dan weer opnieuw beginnen? Die kans mag ik me zelf toch niet geven. Maar het is dwaas zoiets te veronderstellen, ik weet zelf het beste hoe ik er voor sta. Verkoop het huis, dan kan ik tenminste mijn schulden betalen.'

Godefrieda ging hem regelmatig opzoeken, meestal nam ze het kind mee. De eerste maanden toen hij er heel naar aan

toe was, zat ze stil aan zijn bed; later toen het stervensgevaar geweken was en hij ook sterker was geworden, praatte ze over luchtige onderwerpen en vertelde guitenstreken van het kind. Een tijdlang kon ze daarmee doorgaan, maar toen wilde hij praten over het gevecht in West-Brabant. Ze legde hem de hand op de mond; daar wist ze intussen alles van. Het proces tegen de bietenboer had veel opschudding teweeggebracht, de man was zwaar gestraft.

Jan Griniau lag even stil voor zich uit te kijken en zei dan: 'Het is beter dat we er wel over praten, Godefrieda. Het is niet goed dat er iets is tussen ons waar we altijd over moeten zwijgen. Ik zal half invalide verder moeten leven en hoe zal het die man gaan als hij uit de gevangenis komt? Zijn leven is ook kapot, ik vind het voor hem even erg als voor mij. Waarom hebben ze hem opgesloten? Als een dolle is hij tekeergegaan met zijn bietenmes, maar had hij het recht niet om zich te wreken? Ik geloof dat ik in zijn geval gedood zou hebben. Nu zit hij vast omdat hij in blinde woede het recht in eigen hand heeft genomen. Zijn vrouw is in de boerderij, eenzaam en door iedereen verstoten. Straks komt hij terug, maar wordt het nog ooit goed tussen hen? Hun twee kinderen, die nu nog zonder zorg spelen, zullen ooit weten dat hun moeder zich misdragen heeft en dat hun vader wegens manslag in de gevangenis heeft gezeten. Zo zal het ook met Frieda gaan.'

Zijn woorden sneden Godefrieda door de ziel, het was afschuwelijk. Ook zij had vaak gedacht aan die stroeve bietenboer en zijn lichtzinnige vrouw. Hoe was zij er toe gekomen om zich te geven aan een ander?

'De drank . . .' zei ze zachtjes. 'Ik heb je zo dikwijls gewaar-schuw'd.'

'Het was niet de drank alleen, Godefrieda. De drank was bij-komstig. Andere mannen dronken veel meer dan ik tijdens de kermis. Ze raakten er door in opwinding, dan werden ze heel vrolijk of ze gingen aan het vechten. Als de roes was uitgeslapen schaamden zij zich dood. Bij weinigen was de lust diep ingekankerd zoals bij mij.'

'Ik heb nooit begrepen wat voor plezier je er in vond steeds opnieuw naar de kermis te gaan,' zei Godefrieda. 'In het voorjaar werd je al onrustig.'

Hij wachtte even eer hij antwoordde: 'Ik ben opgevoed als een burger tussen mensen van het land. Vanaf mijn vroege jeugd heb ik geleefd in twee werelden, dat is altijd zo gebleven. Mijn opleiding was gericht op een ambtelijke functie, gemeentesecretaris of iets dergelijks; dat was bij ons thuis normaal. Maar daar had ik geen zin in en ik heb alles gedaan om daar onder uit te komen. Mijn ouders hebben heel wat met me te stellen gehad, ik was een nare jongen, die nooit in het gareel wilde lopen. Misschien komt dat omdat ik ben opgegroeid in een oude grafelijke heerlijkheid, waar de drang naar vrijheid groter is dan op het platteland. Tot mijn twintigste jaar ben ik in Megen gebleven, ik heb er van alles gedaan, maar nooit iets geregelds. Toen was het de hoogste tijd dat ik vertrok, ik had me er onmogelijk gemaakt. Het werkt nu nog na, dat heb je zelf ondervonden toen wij er zijn geweest met de brik. Ik voelde me altijd sterk tot het boerenvolk aangetrokken, vooral om hun armoede had ik met hen te doen. Mijn hoofd zat vol plannen, waar niets van terecht is gekomen. Ik ben gaan zwerven door heel Brabant en nog verder. In het begin voerde ik niet veel uit en ik had dan ook maar een schrale boterham. Later heb ik ingezien dat het zo niet door kon gaan, toen heb ik wat meer orde in mijn leven gebracht.

Tien jaar geleden heb ik de hoeve in Cromvoirt gekocht. Het was er ongelooflijk rustig; dat had ik nodig, een rustig huis aan het eind van een rumoerige dag. Ik leefde te midden van doodarme zandboeren, ik kon er goed mee opschieten, maar ik heb me er nooit mee vereenzelvigd. Dat lag niet in mijn aard, aan niemand kon ik me binden. Je zegt dat je nooit hebt begrepen wat ik er aan vond steeds weer naar de kermis te gaan. Dat heb ik zelf ook nooit begrepen, want er is niet zoveel aan. Druk, grof plezier, veel lawaai en geschetter, drank, en een vrijer verkeer tussen mannen en vrouwen; dat

vooral zal me aangetrokken hebben. De kermis is het enige plezier van de mensen op het platteland. Altijd werken het hele jaar door met geen andere ontspanning dan zondags een uurtje kaarten of boogschieten in de herberg. Het is te begrijpen dat de mensen verlangen naar de kermis, de paar dagen ieder jaar dat ze uit de band kunnen springen. Dat is in jullie dorp toch ook zo, Godefrieda. Maar ik was niet gebonden aan een bepaald dorp, dat zou ik niet gewild hebben. Heel Brabant was mijn kermisterrein, de steden en dorpen. Aanvankelijk ging ik er heen uit verveling en omdat ik vrij was om te gaan en te staan waar ik wilde; ik deed het ook uit nieuwsgierigheid en behaagzucht. Tijdens de kermisdagen ruiken de boerenmeisjes niet naar hooi en mest en dan slaan ze de sluier van zedigheit een stukje terug. Dat was een sterke prikkel.'

Hij wachtte even en ging dan verder met zachte verdrietige stem: 'Dit is niet alles, Godefrieda. Dat leven beviel me wel en toch voelde ik dat het zo niet altijd kon blijven doorgaan. Het zou niet makkelijk zijn daar verandering in aan te brengen, ik had me nooit aan een meisje willen binden. Met veel aardige meisjes had ik gedanst. In een zwoele kermistent vol klatergoud was dat wel aardig, maar het was een romantiek die onderweg naar huis al vervluchtigde.

Toch wist ik wel wat ik wilde als het nog ooit zover zou komen. Toen ik op die koude wintermorgen op de Bossche markt wortelen en knollen bij je kocht, was dat niet de eerste keer dat ik je zag. Verscheidene keren had ik daar al gestaan, ik had je nooit durven aanspreken. Jij was een ander type dan de meisjes, die na de danstent wel een uurtje door het donker willen dwalen. En jij zag er zo piepjong uit, je was nog een kind en wat moest ik daar mee beginnen? Jij maakte wel grote indruk op me, jij was het eerste meisje in mijn leven waar ik, soms tegen wil en dank, voortdurend aan moest denken. Ik raakte van jou bezeten en ik wilde alles van je weten. Toen ik bij je kwam wist ik alles van je af en toen ik met je gepraat had, stond ik in vuur en vlam. Het was een

wonderlijke beleving, nog nooit had ik echt van een meisje gehouden. Ik zal altijd van je blijven houden, ook als je me zult verstoten, wat ik je niet kwalijk zou nemen.

Ik heb geruime tijd gewacht eer ik me weer heb laten zien, die keer toen ik de Dommel ben overgeleden. Het was eigenlijk een nare streek om je uit de weitas een fazant aan te bieden, die je niet mocht weigeren. Toen ik later naar de Dommelhoeve ben gekomen met het voorstel van de baron om de hoeve te kopen, heeft je moeder me toegefluisterd dat ik tegen je vader niet over de fazant mocht praten. Wat is er mee gebeurd?’

‘Moeder was bang dat vader er boos om zou worden. Ik heb de vogel bij de pastoor gebracht.’

Even zag ze een flauwe glimlach op zijn gezicht, dan ging hij weer verder: ‘In die nacht ben ik bij een ander meisje geweest terwijl ik hunkerde naar jou. Het was afschuwelijk, ik walgde van mezelf toen ik op de brug in de stijgbeugels ging staan om het dak van de Dommelhoeve beter te kunnen zien. Wekenlang ben ik er door van streek geweest en toen heb ik mezelf beproefd. Die zomer ben ik maar een keer naar de kermis gegaan in de stad; ik heb me niet bedronken, ik heb niet gedanst en ik heb niet naar meisjes omgekeken. Heel typisch was dat ik niets heb gemist. Was het dan niets anders dan romantische kermisspielerei geweest? Zelfbedrog? Dat dacht ik en ik dacht ook dat ik dan nergens meer bang voor hoefde zijn. Toen ben ik teruggekomen en we zijn getrouwd. Een heerlijke tijd kwam er toen met het liefste wezen dat er voor mij op aarde is. Waarom ben ik daar niet tevreden mee geweest? Waarom kon ik, evenals in dat jaar van zelfbeproeving, geen weerstand bieden aan het gelok van de kermis? Omdat de ondeugd in mij is, al vanaf mijn vroegste jaren.’

Weer wachtte hij even en zei dan met trillende stem: ‘Dit alles moest gezegd worden, Godefrieda. Ik heb mijn leven vernield en het jouwe en ook van die man en die vrouw in West-Brabant. Ik heb niet meer het gevoel, dat ik op dit bed

zal sterven, maar ik maak me ook geen illusies voor de toekomst; ik heb begrepen wat de dokter heeft bedoeld toen hij zei dat ik met enig ongemak in mijn verder leven rekening moet houden. Godefriedus en Marjan zullen ook mij wel onderdak geven in de Dommelhoeve, ze zijn goed tot in de grond. Daar zal ik dan genadebrood eten, zeker nog geruime tijd. Dat hoeft niet, Godefrieda, genadebrood kan ik overal krijgen en het smaakt overal even bitter. Jij moet beslissen of je met mij nog verder kunt leven. Ik zou het verschrikkelijk vinden als je me zou verstoten, jij bent de enige op de wereld aan wie ik me nog vast kan klampen. Maar ik heb al gezegd dat ik het je niet kwalijk zal nemen als je het zou doen.'

Hij hield op met praten en even was het aangrijpend stil. Toen boog zij zich naar hem toe, haar tranen drupten op zijn gezicht toen ze hem kuste. 'Ik zal je niet verstoten,' snikte ze schor. 'We moeten bidden, Jan. Ik dank de lieve Heer dat Hij jou het leven heeft gelaten.'

Op de Dommelhoeve moest Jan Griniau nog een paar maanden nakuren eer hij zover was dat hij zich zonder de hulp van anderen voetje voor voetje kon voortbewegen. Maar allengs ging het beter tot hij ook iets kon doen. 'Je ziet maar wat je kunt,' zei Godefriedus. 'Ik kan dat niet beoordelen.' Toen sneed hij bieten voor het vee, met de gaffel verdeelde hij het hooi in de voedergoot en hij droeg water aan. Het ging allemaal moeizaam; het was heel moeilijk voor hem te wennen aan zijn kromme rug en zijn hoge schouder. Hij leed nog veel pijn, daar praatte hij niet over, maar ze zagen het aan de verbeterde trek om zijn mond. 'Hij hoeft niets te doen als hij het niet kan,' zei Godefriedus. 'Zeg jij hem dat toch, van jou neemt hij het beter aan dan van mij.'

'Hij wil graag helpen, vader.'

'Laat hem zijn gang maar gaan,' zei Marjan. 'Als hij het niet uit kan staan, houdt hij er wel mee op.'

Het genadebrood smaakte bitter als gal. Maar hij at niet

veel, zijn hele constitutie was verstoord. Als hij klaar was met het weinige werk dat hij aan kon, zat hij vaak in de stal bij het vee. Toch hadden de beesten niet zijn aandacht, voortdurend keek hij naar de onder paardedekens half verborgen brik, het enige ding uit het huis in Cromvoirt dat Godefrieda niet had willen verkopen.

Als het goed weer was ging hij naar buiten. Daar stond hij onder de kersebomen naar Zegenree te staren, of hij liep stroomopwaarts langs de Dommel, voorbij het perceel wilgen, tot hij het zelden bewoonde landhuis kon zien. Een keer toen op het landgoed een grote drijfjacht werd gehouden, stond hij bijna de ganse dag bij de Dommel. In gedachten zag hij de oude, broze man, die hem rentmeester van het goed had willen maken. Waarom had hij dat niet geaccepteerd? Waarom had hij de vrijheid boven al het andere verkozen?

Hij was heel stil in huis en zij lieten het maar zo. Bij het afscheid nemen in Breda had de dokter Godefrieda gewaarshuwd. 'Uw man is geestelijk even erg getroffen als lichamelijk. Dat kan beter worden door de jaren. Hij moet helemaal wennen aan het nieuwe leven; zover komt hij wel als u hem zijn eigen gang laat gaan. Dring hem niets op dat hij zelf niet wil.'

Hij had weinig belangstelling voor zijn omgeving, met uitzondering van de kleine Frieda met wie hij veel praatte. Ze was aardig opgegroeid, een lief kind dat veel op haar vader leek. Ook zij was eenzellig van aard en toch heel aanhankelijk. In haar kinderwereldje betrok ze de grote mensen niet veel, ze was graag bij de koeien en het paard; de wilde eenden, die soms op de Dommel neerstreken, maakten haar wild van enthousiasme, en urenlang stond ze aan de oever van de rivier naar de voorbijschietende vissen te kijken.

'Ze lijkt op Marinus,' zei Marjan. 'Die was ook altijd met zichzelf bezig.' Ook Godefrieda zag karakterovereenkomsten met haar jong gestorven broertje, én aanmerkelijke verschillen. Marinus' ingekeerdheid, voor zover die door anderen te

beoordelen was, leek veelal van geestelijke aard. Frieda was zeer schrandere voor haar leeftijd en ze had een bijzonder goede opmerkingsgave. Ze was echt een natuurkind; de beesten, de vogels, de bomen, al het levende had haar gespannen aandacht. Een klein hevig bemind godinnetje op de Dommelhoeve, de troost en de vreugde van haar grootouders en van Dien vooral. De oude was er stapelgek op, het liefste zou ze er de hele dag mee bezig zijn geweest. Ze vond er een kindertaaltje voor uit waarvan de anderen zich afvroegen wie de kleuter was, Dien of Frieda.

Zo ging die eerste winter voorbij. Op de Dommelhoeve was men gewend geraakt aan de veranderde omstandigheden en in het dorp was de opspraak om het drama verstillend. Als Godefriedus zondagsmorgens naar De Posthoorn ging, werden hem geen vragen meer gesteld. In het begin was dat wel gebeurd, soms pijnlijke of erg vrijpostige vragen. Daar had hij zich nooit over opgewonden, zijn houding was waardig en duidelijk. Godefrieda was zijn kind, er was toch niets tegen dat hij haar in deze omstandigheden terug had laten komen naar de Dommelhoeve. Jan Griniau moest zelf het gelag betalen. Bovendien: hij die zonder zonde is werpe de eerste steen.

Godefrieda had na wat zoeken en tasten ook haar draai gevonden. Marjan had geen sterke constitutie en bij Dien, die nu zeventig jaar was, was het slijtageproces een tempo versneld. Als ze terugkwam van de Bossche markt was ze zo moe dat ze al voor het middageten in de rieten stoel in slaap viel. Godefrieda nam eerst het venten van de melk over. Daar had ze erg tegenop gezien, bang als ze was, dat het een spitsroedeloop zou worden. Het viel mee, de mensen waren vriendelijk en probeerden niet haar uit te horen. Het dorp kende nu de feiten en men had respect en waardering voor de jonge vrouw, die haar noodlot moedig had aanvaard. Als het goed weer was nam ze het kind wel eens mee; dan werd de kleine Frieda volgestopt met snoepjes en koekjes.

Daarna nam ze ook het markten gedeeltelijk over. Hier zag ze nog meer tegenop, niet omdat ze bang was dat ze op de Bossche markt onplezierige dingen zou ondervinden. Voor de boerinnen hoefde ze in dat opzicht niet bang te zijn en bij de burgers zou het nauwelijks opvallen dat ze was teruggekomen. Maar het kostte haar veel zelfoverwinning. Levendig herinnerde zij zich die dag toen ze de eerste reis hadden gemaakt met de brik. Op de markt had ze de boerinnen gezien achter hun manden en korven en gedacht dat dit voor haar voor altijd voorbij was. Ze zou het als een vernedering beschouwd hebben als ze het nog wel had moeten doen. Maar ze begreep dat het moest, dat was alleen bepalend. Toen ze het tegen Jan Griniau zei, verwachtte ze niet dat hij bezwaar zou maken. Dat deed hij dan ook niet en toch trof zijn reactie haar dieper dan het felste verweer. Hij boog het hoofd en liep snikkend bij haar weg.

In het voorjaar kwam er een aanmerkelijke verbetering in zijn toestand. De pijn ging over, lichamelijk werd hij sterker en dit had tot gevolg dat zijn trieste neerslachtige stemming veel verbeterde. Hij werd levendiger, soms zelfs vrolijk. Godefriedus, die evenals de anderen erdoor opgelucht werd, was er niet helemaal gerust op. 'Hij helpt nu goed en hij is veel handiger dan ik dacht,' zei hij tegen Marjan. 'Maar ik weet niet of het zo zal blijven. In zijn ogen is een uitdrukking, die me niet bevalt. Ik zie dat hij zich voortdurend loopt op te winden over iets.'

'Ben je bang dat hij als de kermissen beginnen er weer op uit zal gaan?'

'Waar moet hij het geld vandaan halen? Dat zou ik bovendien niet dulden, Marjan. Als hij dat wil is het hier voor hem afgelopen. Ik geloof niet dat hij dat van plan is; er is iets anders waar hij zich over opwindt. Ik zal dezer dagen eens met hem praten.'

Jan Griniau was hem voor. Op een keer toen ze samen op de akker bezig waren, hield hij plotseling op met wieden en kwam naar Godefriedus toegelopen. 'Ik moet je iets vragen,'

zei hij nerveus-driftig. 'Zou je mij geld willen lenen dat ik een paard kan kopen?'

'Wil je weer gaan paardrijden?' vroeg Godefriedus ver-rast.

'Nee, dat gaat niet meer, ik heb het geprobeerd. Ik wil er met de brik op uit, dat zal wel lukken. Het is niet de bedoeling dat ik alle dagen weg wil gaan. Een of twee keer iedere week.'

Godefriedus stak de spade in de grond en staarde voor zich uit. Wat bedoelde Griniau? Had hij het recht daarnaar te vragen?

'Heb je er met Godefrieda over gesproken?' vroeg hij.

'Dat zal ik doen als ik een paard heb.'

Weer staarde Godefriedus voor zich uit. Nu dacht hij te be-grijpen wat Griniau bedoelde; hij wilde weer naar de vee-markt gaan om zelf geld te verdienen. Daar was niets tegen als hij het aan kon. Een echte boer zou hij toch nooit worden.

'Ik zal een paard kopen,' zei hij rustig. 'Daar kun je dan over beschikken als je het nodig hebt.'

In de vroege morgen reed Griniau weg met de brik en pas laat in de avond kwam hij thuis bleek van vermoeidheid, mistroostig zat hij voor zich uit te kijken. Toen Godefrieda vroeg waar hij was geweest, haalde hij de schouders op en antwoordde niet. Nadien ging hij weer met blijkbaar telkens dezelfde trieste ondervinding, want er kwam geen woord meer uit zijn mond. Totdat hij op een avond terugkeerde, weer doodvermoeid, maar nu met een tevreden uitdrukking in zijn ogen. 'Ik heb vandaag goed verdiend,' zei hij blij.

'Heb je gehandeld in vee?'

Hij knikte bevestigend en zei dat hij blij was dat hij weer op zijn manier de kost kon verdienen. Ze was er erg door op-gelucht. Godefriedus had dus toch gelijk gehad toen hij zei dat Griniau geen andere bedoeling had dan te proberen iets te verdienen. Opeens begreep ze ook waarom hij vele avonden mistroostig was thuisgekomen, hij was nu pas weer ge-accepteerd in de kringen van veehandelaren. Hij keek haar

aan met een onrustig verlegen uitdrukking in de ogen. Zij kende dat wel, hij had nog iets te zeggen dat hem minder goed afging. 'Wat is er verder nog?' vroeg ze met een glimlach.

Hij glimlachte niet terug toen hij na enige aarzeling zei: 'Ik wil die vrouw en de kinderen helpen. Ze lijden armoe.'

Godefrieda kreeg een kleur van woede en schaamte. Ze begreep hem wel, het lag helemaal in zijn aard. Maar moest ze het verdragen dat hij van zijn eerst verdiende geld een deel wilde afstaan aan die vrouw? Omdat ze armoe had? Haar man, die achter de tralies naar de vrijheid hunkerde, verdiende medelijden. Zij niet, zij had geen beter lot verdiend. En de kinderen? Die konden het niet helpen dat hun moeder zich had misdragen, maar is de moeder niet verantwoordelijk voor het lot van haar kinderen? In haar gedachten kwam het gesprek in het ziekenhuis in Breda terug. Alles had hij verteld en haar dan de keuze gelaten: opnieuw beginnen of hem verstoten. Ze had gekozen voor een nieuw begin. Zou die vrouw in de kille cel zijn geweest om vergiffenis te vragen? Zou zij haar man ook de keuze gelaten hebben? Wat was zij voor een vrouw? Een sloerie, die voor geen cent deugde, of was zij een vrouw zoals Jan Grinau een man was, gevaarlijk, lichtzinnig, maar in de grond niet slecht.

Grinau scheen aan te voelen wat er in haar omging, want hij zei: 'Jij moet weer kiezen, Godefrieda. Als je vindt dat het niet kan, dan doen we het niet.'

'Vraag je nu niet te veel?'

'Als ik te veel vraag beschouw dan mijn vraag als niet gesteld.'

'Hoe wil je het doen? Wil je er zelf heen gaan?'

'Nee!' Hij zei het hard en driftig.

'Wil je dan dat ik er heen ga?'

Hij hoorde de angstige woede in haar stem. Hoe kon ze denken dat hij dat zou vergen? 'Ik kan het geld bij de pastoor hier brengen, die zorgt dan wel dat het ginder komt.'

'Is het de bedoeling dat ze weet dat ze het van jou krijgt?'

Die vraag scheen hij verwacht en overdacht te hebben, want hij aarzelde geen moment met zijn antwoord: 'Als ze dat weet is er veel kans dat ze weigert. Ik denk niet zozeer aan haar, zij zou zich wel redden. De kinderen zijn nog maar heel klein en ...'

'In deze kwestie moet je mij niet laten kiezen,' viel ze hem in de rede. 'Doe wat je goeddunkt. Ik heb geen bezwaar.'

Later vertelde hij dat hij het via de pastoor anoniem had geregeld, daar scheen hij erg door opgelucht te zijn. Ofschoon ze dat wel begreep, zo was hij nu eenmaal, was zij er niet gelukkig mee. Het geld kon haar niet veel schelen en dat hij die vrouw en haar kinderen, die mede door zijn schuld in ellende waren geraakt, hun armoede wat wilde verlichten, was heel menselijk. Maar het kon niet anders of zijn gedachten moesten vaak bij haar zijn. Een kennis, die het proces had meegemaakt en haar had gezien, zei dat ze knap was. Ze had gitzwart haar en donkere ogen. Een heel ander type dus dan zij zelf was. Godefrieda begreep dat als ze wilde voorkomen dat ze langzaam verbitterde, ze moest proberen haar gedachten in een andere richting te stuwen. Anders zou haar leven triest en onaangenaam worden.

Het ging steeds beter met Jan Griniau. De eerste maanden reed hij maar een of twee keer iedere week weg, later ging hij vaker en ze lieten hem zijn gang gaan. Zijn hulp op de Dommelhoeve was toch van geen betekenis; werk waar hij een halve dag voor nodig had, deed Godefriedus veel beter in een uur. Niet een keer die zomer ging hij naar een kermis, ook niet in het eigen dorp. Godefrieda had daar niets over gezegd, maar hij scheen haar vast besluit, dat ze dat nooit meer zou dulden, in haar ogen te lezen. Misschien had hij er ook geen zin meer in, of hij was bang voor zijn eigen gebrekkig weerstandsvermogen of voor zijn labiele lichamelijke toestand; in ieder geval deed hij het niet.

Toen het jachtseizoen begon, zei hij, dat hij wilde proberen

of hij nog kon jagen. Dat lukte redelijk goed; zijn reactievermogen was veel minder snel dan vroeger, zijn jagersoog had echter niets geleden. Toch ging hij niet vaak op jacht. Een drijfjacht door ruw terrein met het zware geweer in de handen en de weitas op de heup, putte hem volkomen uit.

'Dit kan niet,' zei Godefrieda. 'Ik hoop dat je dat zelf inziet.'

'Ik moet me matigen,' erkende hij. 'Aan een drijfjacht doe ik niet meer mee.' Wel ging hij nog jagen met boeren in het open veld. Steeds had hij een goed gevulde weitas, die hij op de Dommelhoeve niet kwijt kon; ze waren niet verlekkerd op klein wild en gevogelte. Hij verkocht wat van de buit aan meneer Blijdestein en verdeelde de rest onder arme mensen. Daar zei hij nooit iets over en zij vroegen er niet naar, hij moest zijn gang maar gaan. Nu hij weer ruim de kost kon verdienen, werd zijn gevoel voor eigenwaarde steeds groter. Zijn eenzellige aard, die in de jaren van neergang het karakter had gehad van schuwe angst en schaamte, werd vlug weer zoals vroeger: een man die met iedereen omging en toch altijd zichzelf bleef. Toen kostte het hem weinig zelfoverwinning meer om zondagsmorgens naar De Posthoorn te gaan. Kaartspelen deed hij niet, het spel met de zware ijzeren ballen was te moeilijk voor hem; wel boogschieten en veel praten aan de grote tafel. Praten kon hij en hij wist veel af van Brabant; ze luisterden graag als hij vurig betoogde dat de vrijheid, die ze weer hadden gekregen, maar een schim was van de vrijheid, die ze moesten hebben. Er zat geen vuur in de mensen, ze waren te laks, te slaafs en te dom. Brabant was nog een derderangs provincie, niet veel beter dan in de verfoeilijke plakkatentijd.

Overeenkomstig zijn aard kwam hij niet alleen in De Posthoorn, hij ging ook naar Jagerslust waar nog steeds geen boer een glas bier wilde drinken. Maar ook de boerenknechtenherberg liep hij wel eens binnen, wat een vrije boer evenmin zou doen. De vroegere naam De Havik was veranderd in De Specht; de nieuwe eigenaar heette Jan Specht. Maar

omdat zijn vrouw, die ijverig meehielp als het druk was, lang en schraal was, hadden de jongelui er De Spicht van gemaakt. Verder was er weinig veranderd. Nog altijd ging het er zondagsavonds rumoerig toe, er stond nog hetzelfde soort Oirschotse stoelen als vroeger, de spiegels waren wat meer verweerd en nog steeds kwam Koos Verheggen er zondagsmiddags spelen op zijn trekharmonika. Het instrument had in de loop der jaren veel geleden en hijzelf was een oud ventje geworden, kortademig en met een bibberstem. Zijn repertoire was weinig verruimd, hij hield niet van moderne muziek. Zijn grote glorie was nog altijd voor de jongelui zijn muzikale creaties: 'De dubbele moord van Werkendam' en 'De ellendige soldaat en de arme weduwe,' te mogen spelen en zingen. Zijn toehoorders waren nog gelijk aan vroeger jaren: boerenknechten en sjouwerlieden. Sommigen brulden van het lachen, anderen hadden moeite om hun tranen te bedwingen, en allen zongen of neurieden mee met de oude versleten stem.

Jan Griniau zat bij een groepje jongelui aan een tafeltje. Hij lachte of schreide niet en hij zong ook niet mee. De jongelui vonden hem een vreemde man, maar ze vroegen niet: wat kom jij hier doen, boer Griniau? Dat was hij immers niet. Wat was hij dan wel? Hij zat tussen hen in en praatte met ze alsof hij hun vriend was. Ze wisten wel dat hij dat niet was; hij stond verder van hen af dan de rijkste, stugste boer uit de streek. Als het naar zijn zin lang genoeg geduurd had, stond hij op; voor hij de herberg verliet betaalde hij een rondje voor allemaal. Dat was wel leuk, maar dat hij Koos Verheggen een zilverstuk in de hand stopte, was idioot. Dat deed alleen een dwaas.

Toen het goed met hem bleef gaan dacht Godefrieda, dat hij nu spoedig zou voorstellen om weer een eigen huis te gaan bewonen. Ze vroeg zich af of ze dat zelf ook graag zou willen. Soms wel, soms niet. Ze was graag op de Dommelhoeve, met het werk en het markten was ze weer helemaal ver-

trouwd geraakt. Het apart wonen had echter ook een eigen bekering. Met het boerenleven was het dan gedaan en wat was voor Frieda het beste, opgevoed te worden in een boerenmilieu waar ze hard en lang zou moeten werken met de zekerheid van een goed geregeld bestaan, of de konijnen achterna zitten op de paarse heide? Want als ze zouden weggaan, zou het wel weer naar Cromvoirt zijn of een ander dorpje in het zand.

Er gebeurde echter niets, Jan Griniau roerde het onderwerp zelfs niet aan. Wel zei hij een keer dat hij het prettig zou vinden als Godefrieda weer eens met hem wilde gaan rijden; het kind konden ze meenemen. Deze vraag had ze ook al veel eerder verwacht. Zelf deed ze het graag en met het werk was het wel te regelen, vooral op zondag. Maar ze was een beetje bang dat haar vader veel bezwaren zou maken. Het viel iets anders uit dan ze had verwacht. Godefriedus maakte inderdaad bezwaren omdat hij er niets van snapte. Met de kar ga je ter bedevaart, of pootgoed kopen, of welk ander doel dan ook. Hij begreep niet wat er voor plezier aan was om alleen voor je plezier in het wilde weg te gaan rijden. Ze gingen toch maar, niet vaak en geen lange tochten. Megen en Het Land van Ravenstein had ze graag terug willen zien, maar dat was te ver, zei Jan Griniau. Ze begreep dat de eigenlijke reden was, dat hij zich in zijn geboortestadje niet meer wilde laten zien met zijn kromme rug en zijn hoge schouder.

Godefrieda vroeg haar moeder of ze mee wilde gaan, het was erg gezellig en dan zag ze iets meer van Brabant; ze vroeg het ook aan Dien. 'Voor geen miljoen,' zei Dien. Marjan ging een keer mee. Met een kleur als een rode biet zat ze op de hoge brik. Van de streek, die ze doorreden zag ze niets; het zweet brak haar uit door de gedachte, dat ze te pronk was gezet op een geheel open voertuig dat geen kar was en geen koets.

Een tijd later toen ze op een zondag tegen de avond terugkeerden van een vrij lange rit naar Heusden, klaagde Jan

Griniau over pijn in de rug. De volgende morgen was de pijn niet over, echter wel veel minder geworden zodat hij toch wegreed. Tegen het middaguur was hij al terug, hij zag eruit als een dode, het koude zweet gutste hem van het gelaat, zijn gezicht vertrok van pijn toen hij heel voorzichtig van de brik afkwam. De dokter dacht dat een spier was verrekt, met een paar dagen rust zou het wel beter zijn. Toen na een week de pijn niet over, eerder verergerd was, haalde hij de dokter uit Breda, die Jan Griniau indertijd behandeld had, er bij. Beide doktoren onderzochten hem nauwkeurig, hij moest volstrekte rust houden, verder zeiden ze er niets over. Jan Griniau wist toch wat hij mankeerde. Hij had het begrepen uit hun gefluister en voelde het aan de pijn, die heel anders was als van een verrekte spier. Tegen de avond als de koorts steeg, voelde hij de woedende kracht van de oude wonde, die opnieuw ontstoken was. Als het een kwade keer nam, kon het wel eens vlug met hem gedaan zijn.

Eind november, drie maanden na zijn veertigste verjaardag, was het afgelopen. De laatste dagen moest de dokter hem dagelijks een injectie geven omdat de pijn niet te verdragen was. Toch klaagde hij niet, met doodsbleek gezicht, vermagerd tot op het gebeente, lag hij te wachten op de dood. Zoals gebruikelijk werd hij door boerenzoons naar het kerkhof gedragen, waar hij werd begraven naast Marinus van Stapelen.

Godefriedus stond 's avonds in de stal. Het licht van de lantaarn speelde in de diepe kruisen en bleef weer rusten bij het kruisje en het bosje gedroogde bloemen voor Marinus. Godefriedus stond er met gebogen hoofd, hij bad niet, hij praatte maar wat tegen God. Voor zijn geest kwamen met onweersaanbare drang beelden uit zijn jeugd in Liempde. Zijn moeder had altijd ontkend dat hij een bastaard was, maar er waren sterke aanwijzingen dat ze met de leugen op de lippen de kist was ingegaan. Als hij zelf verwekt was uit zonde, mocht hij dan Jan Griniau veroordelen? Here God, bad hij,

ik zal maar doen wat mijn hart mij ingeeft en het verder aan U overlaten. Toen pakte hij zijn knipmes en sneed naast het kruisje voor Marinus een nieuw kruisje in de eiken balk. Een tijd later toen het jachtseizoen in volle gang was, sloeg hij er een spijker neven en hing er een bosje rogge-aren, opgesierd door kleine veertjes van de goudfazant, aan op.

Godefrieda was diep onder de indruk van zijn sterven vooral omdat hij zoveel had moeten lijden eer hij heen kon gaan. Het grote verdriet sloeg echter pas door de volgende zomer. In augustus op de verjaardag van haar huwelijk kon zij zich niet langer verzetten tegen een verlangen, dat bijna de kracht had van heimwee. Met Frieda reed ze met de brik naar Cromvoirt. Het viel haar tegen. In het huis woonde nu een jong echtpaar, boerenmensen; van de fleur en de sier uit haar dagen vond ze niets terug. Van de bloemen- en groentetuin achter het huis had de man een roggeveld – de Brabantse tarwe – gemaakt. Met het kind ging ze het mastbos in en dwaalde over de heide, daarna liep ze naar de westkant van het dorp waar ze over de polders uit kon kijken. Aldoor praatte ze tegen het meisje over vader, die hier had gewoond en die nu in de hemel was.

Nog een keer ging ze, nu alleen. De eerste onvergetelijke reis wilde ze overmaken. Tranen drongen in haar ogen toen ze over de wallen liep van het oude stadje Megen, ze schokte van het schreien toen ze bij de Maas stond. Daarna ging ze naar Ravenstein. Langzaam reed ze voorbij het hertogelijke hotel – alles zag ze weer in gedachten – ze durfde er niet binnengaan. Op de brik at ze de meegenomen roggesneden met boerenworst op. Dan volgde ze weer de Maasdijk naar Grave. Het was een even mooie dag als toen, maar er was nu geen parade, het was er heel stil, een uitgestorven stadje. Ze bleef er een poos om het paard te laten rusten en reed dan naar huis. Ofschoon ze tegen de verre rit in een ruk wel een beetje opzag, wilde ze niet naar Uden gaan. Deze dag moest van haar alleen blijven, met niemand kon ze er over praten.

Het was bijna middernacht toen ze door de beemden naar de Dommelhoeve dokkerde. Tot haar verbazing en schrik – maar dat had ze eigenlijk kunnen verwachten als ze beter had nagedacht – stond Godefriedus met boos, ongerust gezicht haar op te wachten. Hij had niet de moeite genomen om zich aan te kleden. Hij stond daar in zijn borstrok en zijn lange grauwe onderbroek, met een slaapmuts scheef op zijn grijze krullen, onder de kersebomen. Het was een idioot gezicht. Hij kwam een paar passen naar haar toe toen ze van de brik sprong, ze zag zijn grote witte voeten in het gras. ‘Dat is toch geen manier van doen,’ gromde hij. ‘Moeder en ik hebben nog geen oog dichtgedaan.’

‘Het is veel later geworden dan ik had bedoeld,’ zei ze met een spijtige klank in haar stem. Hij stond nu vlak voor haar, zijn boos gezicht ontspande niet toen hij over haar heen keek. Ze verwachtte met schrik, dat de grote hand nu zou rijzen en dalen en dat zij in het gras zou kwakken zoals toen. Dat deed hij toch niet, met een gegrom waarin ze de opluchting hoorde meeklinken, sjokte hij naar binnen.

Ze leidde het paard om het huis heen, spande het uit in de stal en deed nog wat hooi in de ruif. Dan ging ze nog even naar haar moeder om haar toe te fluisteren dat ze echt niet ongerust had hoeven zijn.

Twee jaar na de wisseling der eeuwen, kreeg Godefriedus, die toen tegen de zeventig jaar liep, een ernstige zenuwontsteking aan zijn rechterarm. De eerste keer in zijn leven ondervond hij dat hij ook persoonlijk kon worden geplaagd door ziekte en tegenspoed. Geruime tijd liep hij met zijn arm in een mitella; hij kon niets uitvoeren en moest uitzien naar een tijdelijke mannelijke hulp. De vrouwen konden het zware werk niet aan.

Dien was al een paar jaar dood, ze was tachtig jaar geworden. Ze was maar heel kort ziek geweest, een verwaarloosde kou was verergerd tot vliegende tering en toen was het vlug gebeurd. Een kleine veertig jaar had ze op de Dommelhoeve

gewoond. Een vrouw voor wie het werk de dessem van haar leven was; toen ze de ganse dag liep te hoesten en haast niet kon praten door de pijn in haar keel en haar borst, wilde ze er nog niet van horen om een paar dagen onder de wol te kruipen. Dat gebeurde pas toen ze op een keer voorover in de voedergoot viel, half bewusteloos werd ze naar bed gedragen en ze kwam er niet meer vandaan. Een goede onbaatzuchtige vrouw, die voor zichzelf heel weinig verlangde; van het geringe loon had ze nog wat kunnen sparen in de kous, verborgen gehouden onder haar veren bed. Dat geld was voor Frieda, de lieveling van haar oude dag.

Na haar dood sneed Godefriedus een derde kruisje in de eiken balk. Omdat het knipmes geen rechte lijn hield in zijn bevende hand, viel het wat groter en grover uit dan de kruisjes voor Marinus en Jan Griniau. Hij hing er een gedroogde zonnebloem neven, wat hem blijkbaar toch niet beviel, want een tijd later verving hij de grote pittebloem door een klein boeketje: een paar wilde margrietten, madeliefjes, boterbloempjes en wat heidekruid.

Na de dood van Dien was er geen nieuwe meid gekomen. Godefrieda was in de bloei van haar leven, geestelijk en lichamelijk tot volle rijpheid gekomen; een mooie jonge vrouw. Verscheidene keren al had ze een nieuw huwelijksaanzoek van de hand gewezen. De herinnering aan Jan Griniau, hoe gevoelig ook, was geen volstrekt beletsel geweest en de partijen waren zeer acceptabel. Ze wilde niet meer trouwen om een reden, die ze zelf verstandelijk ook niet begreep. Haar huwelijk met Jan Griniau, hoe gehavend het ook was geworden en hoe triest het was geëindigd, kon voor haar gevoel niet herhaald worden. Ze was tevreden met haar werk op de Dommelhoeve waar ze eigenlijk de touwtjes in handen had. Marjan kon niet goed meer mee, ze werd steeds teerder en brozer en bepaalde haar werk tot het huishouden. Godefrieda had een uitstekende hulp aan Frieda. Het meisje was heel anders dan haar moeder, een donker type, vrolijk

van aard en met heel weinig hang naar avontuur en romantiek. Ze staarde en fantaseerde niet zoals haar moeder, haar aandacht was geheel gericht op de kleine dingen van iedere dag. Ze had een helder eenvoudig denkend verstand; zuster Theobalda, die haar lezen, rekenen en schrijven had geleerd, had er een prettige leerling aan gehad. Frieda hield van werken en haar was niet gauw iets te veel. Al heel jong was ze voor dag en dauw op de been om te helpen de koeien te melken en te verzorgen. Ze ging mee markten in Den Bosch wat ze vlug even handig kon als haar moeder. De burgers in het dorp zagen haar graag op de melkwagen, ze was altijd vrolijk en keek niet nauw met de maat. Bij haar grootouders kon ze geen kwaad doen, vooral Godefriedus was goed content. Zij was echt een meisje naar zijn hart: werkzaam, willig, vriendelijk en niet eigenwijs; er zou een beste boerin uit groeien. Nog belangrijker vond hij dat hij niets in haar terugvond van de aard van haar vader. Van diens ongebreidelde zucht naar vrijheid en apartheid bezat ze niets. Ze verlangde er niet naar alle einders van de horizon te doorbreken. Ze hield van de Dommelhoeve, van de kalm stromende rivier voor het huis, van de beemden, van de beesten en vooral van de mensen. Ze vergezelde haar moeder als deze er weer eens een keer met de brik op uit moest. Dat deed ze omdat Godefrieda haar graag bij zich had; de streek waar ze doorreden interesseerde haar niet erg. Het was overal ongeveer hetzelfde: huizen, bomen, grasland, koeien en bloemen. Het open grasland was anders dan de hei in bloei; als je dat een keer gezien had, had je het voor altijd gezien. Op de Maas voeren zeilschepen voorbij. Dat was leuk om te zien. Op de Dommel kon dat niet, op sommige plaatsen was ze nauwelijks breed genoeg voor een flinke roeiboot. Als je dat had gezien, wist je dat ook weer; wat was er verder nog aan te beleven? Het had geen zin er telkens heen te gaan omdat je zo verschrikkelijk graag zeilschepen voorbij zag varen. Het was altijd hetzelfde.

Godefrieda bepaalde zich meestal tot luisteren naar het ge-

snap van het snelgroeïende meisje. Wat moest ze zeggen? Frieda was heel anders dan zij zelf was en ze vond in haar, behalve een sprekende uiterlijke gelijkenis, ook weinig van haar vader terug. Naar wie had ze de aard? Met haarzelf had ze alleen gemeen een bepaalde zucht naar sier en properheid. Een zwarte muts zoals alle boerenmeisjes er een hadden, wilde ze niet dragen, en op een keer toen haar grootmoeder gekscherend iets zei over een boerenjongen, die altijd bloosde als hij haar zondagsmorgens in de kerk zag, antwoordde ze op vinnige toon dat ze niet wilde trouwen met een jongen, die zijn eigen naam niet kon schrijven en die voor het eten zijn handen niet eens waste als hij mest had gereden. Godefrieda, die soms hevig kon verlangen een poos te dwalen door het Cromvoirtse mastbos of over de hei, of naar de Maas te rijden – een verlangen dat ze vaak onderdrukte omdat men er aanstoot aan nam, zij was de enige boerin die er zulke kunsten op nahield – begreep niet dat andere mensen liever de eigen bomen en het eigen gras zien. In dat opzicht was er overeenstemming geweest tussen haar en Jan Griniau, en zeker was deze hartstocht bij haar versterkt tijdens haar samenleven met hem. Verder was zij nooit gegaan; de ongebreidelde zucht naar vrijheid, die hij zover doordreef dat hij zich had losgemaakt van alles en iedereen, paste niet bij haar aard.

Godefriedus begreep dat hij vlug maatregelen moest nemen. De zieke arm genas maar heel langzaam en het voorjaar stond voor de deur. Het beste was tijdelijk een flinke knecht te nemen; om die te krijgen was De Posthoorn een goed informatie-adres. De eerstvolgende zondag toen hij de kwestie daar besprak, zei Driek Groeiboom dat hij op de Bossche markt had gehoord, dat een jongen uit het bovenland graag naar het zuiden wilde komen om het gemengde boerenwerk te leren. Als Godefriedus er voor geïnteresseerd was kon Driek er wel achter komen waar die jongen woonde. Dat was goed en een week later kwam de sollicitant naar de Dommel-

hoeve gestapt, een tippel van vijftien kilometer. Toon Meerwijk, Bokhovenaar van geboorte en thans werkzaam bij een grasboer in Well. Een lange, schrale jongen van bijna twintig jaar met borstelig hooikleurig haar en grijze ogen; zijn gezicht zat vol grote sproeten. Hij had de typische open blik van mensen, die in de polders bij de grote rivieren zijn geboren en opgevoed.

Godefriedus bekeek hem aandachtig eer hij vroeg: 'Protestantse boeren?'

'Ja en nee,' lachte Toon Meerwijk. 'Ik ben katholiek, heel Bokhoven is katholiek. Well is helemaal protestant, de boer waar ik nu ben ook.'

Toen Godefriedus hem lichtelijk wantrouwend bleef aankijken, vertelde hij dat Bokhoven in de tijd van de reformatie een vrije heerlijkheid was gebleven waar de geuzen niets te vertellen hadden. Iedereen die schrik had, vluchtte naar Bokhoven. Op een keer waren er twee bisschoppen en wel twintig priesters. Van heinde en verre kwamen ze om te trouwen en kindjes te laten dopen. Vroeger stond in Bokhoven een kasteel, dat door de Franse republikeinse troepen was kapot geschoten omdat er een Franse graaf in woonde. Nu was de heerlijkheid eigendom van de hertog de Mirepoix, die in Parijs woonde. In augustus negentienhonderd was de hertogin met haar zoontje in Bokhoven geweest. Toen had hij, Toon Meerwijk, met andere Bokhovense mannen en jongens Garde d'Honneur mogen rijden. Bokhoven was de enige plaats waar 's zomers, als de bedevaartgangers naar de heilige Cornelius in processie door het dorp trokken, Ons Heer nog werd meege dragen.

Godefriedus, die met bijna eerbiedige aandacht had geluisterd, tuitte de lippen en zei: 'Zo zo, dat is mooi. Is Bokhoven een groot dorp?'

'Nee, het is maar heel klein. Er wonen maar een paar honderd mensen.'

'Zo zo,' zei Godefriedus weer. Blijkbaar wilde hij tegenover deze jonge boerenknecht uit een heerlijkheid niet met lege

handen staan, want hij zei: 'Jullie dorp is dus in zijn geheel schuuldorp geweest voor de roomse mensen. De Dommelhoeve is een schuilkerk geweest in de plakkatentijd. In de stal werd in het geheim mis gelezen. De eiken balk waar ze toen kruisen in gesneden hebben, is er nog.'

'Zo zo,' zei Toon Meerwijk. 'Dat is ook niet mis.'

Godefriedus was nog niet helemaal tevreden. 'Als bij jullie de mensen allemaal rooms zijn waarom ga jij dan werken bij een protestantse boer?'

Toon Meerwijk haalde de schouders op. 'Waarom? Nergens om. Hier leer je wat en daar leer je wat. Bram Belvert is een beste man voor zijn mensen. Het eten en de ligging zijn goed en je hoeft nooit te wachten op je centen.' Opeens scheen hij te begrijpen waarom die vraag was gesteld, want hij voegde er met een glimlach aan toe: 'Bij ons liggen katholieke en protestantse dorpen vlak bij elkaar. Wij kijken niet zo nauw als hier.'

Godefriedus ging daar niet op in. 'Altijd bij een veeboer gewerkt?' vroeg hij.

'Ja, hoofdzakelijk wel. Wij verbouwen ook rode tarwe, daar is ons dorp beroemd om. En aardappelen en bieten, winterwortelen, prei en knolselderij...'

'Ik snap het,' brak Godefriedus de reeks af. 'Geen echte groentehof.'

'Nee, dat heb ik nooit gedaan. Daarom wil ik graag een tijdje in een gemengd bedrijf op gemengde grond werken. Later wil ik ook nog in het zand gaan, of in veengrond.'

Godefriedus knikte goedkeurend. 'Jij wilt dus alles leren. Ik weet niet hoe lang het hier zal duren. Tenminste een voorjaar, dacht ik.'

'Dat is heel mooi,' vond Toon Meerwijk. 'Later zien we wel weer.'

'Wanneer kun je komen?'

'Dat moet ik met Bram Belvert bespreken. Het zal wel vlug kunnen, denk ik. Bij ons is jong volk genoeg. Heb je je arm gebroken?' wees hij naar de mitella.

‘Zo erg is het niet,’ zei Godefriedus. ‘Een zenuwontsteking, zegt de dokter. Het doet alleen veel zeer.’

Ze spraken af dat Toon Meerwijk zo vlug mogelijk naar de Dommelhoeve zou komen en twee dagen later kwam hij al aangestapt met een rieten mand op zijn rug.

‘Dat is een heel karwei geweest,’ wees Godefriedus naar de mand.

‘Tot Den Bosch heb ik mee kunnen rijden. Verder ging het wel. Zo heel veel spullen heb ik niet,’ lachte Toon Meerwijk. Zijn schamel bezit omvatte een redelijk goed pak en een paar schoenen. Een pilose broek, twee halfsleetse blauwe werkielen, klompen, wat ondergoed en twee bontgestreepte Duitse flanellen hemden, een dracht in het vlakke grasland voor polderwerkers en loonmaaiers. En nog een paar bijna nieuwe lieslaarzen.

‘Die had je niet mee hoeven brengen,’ zei Godefriedus.

‘Als ik ze thuis had gelaten, waren ze zo door de kraaien opgevreten,’ lachte Toon Meerwijk. Hij moest er nog een paar woorden aan toevoegen eer Godefriedus begreep dat dit een Bokhovense uitdrukking was voor ‘ongevraagd lenen’.

Zo begon dan de periode, die een paar jaar later haar bekroning vond in een huwelijk van Toon Meerwijk en Frieda Griniau. Er was nogal wat verschil in aard en werkgewoonte tussen hem en Godefriedus. Toon, die altijd in zware klei had gewerkt, kende de kracht en de zwakte niet van gemengde teelaarde. Hij kon veel werk verzetten, maar het ging er allemaal nogal ruw bij toe. Het kostte hem enorm veel aan inspanning en geduld om op zijn knieën uit een bed jonge spinazie de minder goede plantjes met de hand weg te plukken, of de ranke slaboontjes met touwtjes op te binden. En dat moest toch, zei Godefriedus, als je tenminste kwaliteitsgroente op de markt wilde brengen.

Het botste nogal eens tussen boer en knecht, waarbij Godefriedus, die zich stond op te vreten van woede, uiterlijk kalm bleef en nooit begon uit te varen. Wel maakte hij Toon

Meerwijk goed duidelijk dat deze zijn werk moest doen zoals hem werd opgedragen, of moest ophoepelen. Later ging het beter, Toon Meerwijk was ondanks zijn wat ruwe onbeholpenheid een zeer fatsoenlijke, inschikkelijke jongen. Maar hij kwam uit een dorp met een roemrijk verleden; die mensen hebben nu eenmaal een andere aard, daar kon vooral Godefrieda over meepraten.

Toen Toon Meerwijk helemaal was gewend aan de nieuwe omgeving en het nieuwe werk ging het best. Naast de waardering, die hij Godefriedus van begin af aan toedroeg, begon hij van hem te houden. Hij was een fijne vent, verstandig, kalm, secuur, nooit onredelijk en niet kleinzerig. De ganse dag liep hij *postzegels* te trekken om de nare stekende pijn in zijn arm, die maar niet wilde genezen, zonder ooit echt te klagen. Wel grommen om zijn onmacht zelf iets te kunnen verhelpen aan de venijnige ontsteking.

Ook in het dorp had Toon Meerwijk zijn draai gevonden. Het tekende hem dat hij na oriënterende bezoeken aan De Spicht en De Posthoorn de laatste had gekozen. Ofschoon hij eigenlijk te jong was om daar geregeld te mogen komen, werd het hem toegestaan omdat hij een vreemdeling was en maar tijdelijk gehuurd door Godefriedus van Stapelen. Hij kwam er niet iedere zondag. Graag ging hij nu en dan naar zijn moeder, een weduwe, die hij een deel van zijn loon gaf; het goede mens kon onmogelijk rondkomen van hetgeen ze zelf verdiende met allerlei karweitjes. Het zat er precies in. Als hij zaterdagsavonds om acht uur de tippel begon, kon hij nog voor middernacht in zijn eigen bed liggen. De volgende dag stapte hij omstreeks dezelfde tijd weer door de beemden naar de Dommelhoeve.

‘Laat hem met de kar gaan,’ zei Marjan. ‘Die heb je zondags toch niet nodig.’

‘Met de kar...?’ herhaalde Godefriedus op een toon of ze wel goed wist wat ze zei. Dan ging hij er over nadenken. Het was geen gebruik dat een boer paard en kar leende aan zijn knecht om er mee naar huis te gaan. Waarom was dat geen

gewoonte? En waarom zou hij daar niet van afwijken? Het was inderdaad beter de jongen de kar te geven, die zondags toch voor evenveel in de stal stond, dan hem twee keer vijftien kilometer te laten lopen. Toen hij het aanbood met een genereus gebaar en weinig woorden, keek Toon Meerwijk hem heel verbaasd aan en weigerde dan. 'Nee, Godefriedus, dat kan ik niet doen. Er zou wat over te doen zijn als ik in Bokhoven kwam aanzetten met de kar van de boer. Ze zouden denken...'

'Wat zouden ze denken?'

'Ze zouden misschien denken dat ik er stiekem tussenuit was gegaan.'

'Ik zal Godefrieda een briefje laten schrijven dat ik het goed heb gevonden,' zei Godefriedus met een speels spotlachje. 'Dat kun je dan laten zien als ze vragen hoe het in elkaar zit.'

Toon Meerwijk kreeg een kleur, hij snapte de plagerij niet direct. Toen begon hij hard te lachen: 'Dan sta ik helemaal voor aap. 't Is mooi aangeboden, Godefriedus, bij ons zou geen een boer dat doen. Toch zal ik er voor bedanken. Over zeven jaar ben ik zelf wel zo ver dat ik paard en kar kan kopen.'

Het ging nu prima met Toon Merwijk. Hij had een innemend gezicht ondanks de sproeten en zijn dor hooikleurig haar. Hij kon leuk vertellen over de oude heerlijkheid Bokhoven en hij kon ontzaglijk hard fluiten op zijn vingers. Hij at niet schrokkerig, de soep slurpte hij niet naar binnen, hij liet geen boeren of winden vliegen en hij vloekte niet. Zondags dronk hij een paar glazen bier, door de week kwam hij nooit in een herberg, iets wat de laatste tijd onder boerenknechten meer en meer een kwade gewoonte was geworden. Marjan kon bijzonder goed met hem opschieten, ze stopte hem zoveel lekkere dingen toe dat hij er verlegen van werd. Over een ding was ze niet helemaal gerust. Als hij zondags niet naar Bokhoven ging, stapte hij na de vieruurs boterham wel eens naar Den Bosch. Wat deed zo'n jonge snuiter alleen

in de stad? Op een keer vroeg ze het, dan was ze daar tenminste over gerustgesteld, of ze zou hem anders moeten gaan bekijken.

‘Wat ik daar doe, Marjan? Niets bijzonders. Ik loop er maar wat te lopen. Soms ga ik een glas bier drinken bij De Pater-noster of De Meierijsche Kar. Is daar iets op tegen?’

‘Nee, Toon,’ haastte Marjan zich te zeggen. ‘Ik vroeg het zo maar. Vind je het niet verdrietig om alleen door de stad te dwalen? Of ben je dan bij kornuiten?’

‘Nee, Marjan, ik heb geen kornuiten in Den Bosch, daar taal ik ook niet naar. Ik vind het plezierig om op mijn dooie gemak te lopen prakkizeren.’ Even staaarde hij voor zich uit en zei dan opgewekt: ‘Er is een groot verschil tussen de mensen hier en bij ons. Hier klitten ze altijd bij elkaar, bij ons zijn ze veel liever alleen. Misschien komt dat omdat het zo open en wijd is. Als Godefriedus en ik op de akker aan het werk zijn, staan we maar een paar meter van elkaar af; als Godefriedus op de akker bezig is en ik in de wei, is dat nog maar een roep afstand. Als je bij ons een perceel gras gaat maaïen, moet je eerst een half uur lopen en dan zie je de hele voor-middag niets anders dan je zeis en soms een grashaas.’

‘Ik begrijp het,’ zei Marjan. ‘Bij jullie is alles vlak, daarom kijken jullie ook veel verder dan wij.’

Even was het stil en dan begon hij levendig over Den Bosch te praten. De wallen waren afgegraven, de poorten afgebroken. Ze waren er heel wat van plan.

‘Ik heb het gezien,’ zei Marjan. ‘Het gaat er wild aan toe. Waar is het allemaal goed voor?’

‘Het zal wel ergens toe dienen, Marjan. Die dingen zie ik graag, me dunkt dat daar vooruitgang in zit. Ik ga kijken en dan zie ik hoever ze zijn; twee weken later ga ik weer, dan zijn ze weer een stukje verder.’

Marjan kon het nut van die vooruitgang niet inzien, daarom vroeg ze: ‘Ben je hier graag, Toon?’

‘Ja, Marjan, mirakels graag. Ik kan hier veel leren; het eten, de ligging en het loon zijn wonderlijk goed, en jullie zijn

beste mensen. Godefriedus' arm begint nu goed te beteren. Daar ben ik blij om voor hem, maar wat mij betreft mag hij nog wat nakuren,' zei hij met een verlegen-plagerige glimlach.

'Dat zal ook wel,' dacht Marjan. 'Ik denk dat je het volgend jaar de hele zomer nog wel hier kunt blijven. Daar zal ik het wel op aansturen.'

De verstandhouding tussen Toon Meerwijk en Godefrieda was ook goed, hoewel heel anders dan met Marjan. Godefrieda had hem vanaf het eerste moment gezien als een vreemdeling waar ze nog niets van af wist. Ze was wel vriendelijk, maar wat gereserveerd. Sterk sprak tot haar verbeelding dat hij uit Bokhoven kwam; niet ver daarachter begon het Land van Heusden en Altena, dat haar hevig had geboeid toen ze daar was met Jan Griniau. Ze was ook met hem in Bokhoven geweest, een vriendelijk, dromerig dorpje met de brokstukken van het vroegere kasteel en een eeuwenoud kerkje waar alles, altaren, beelden en balkronen uitgevoerd was in de miniatuurmaat van het kerkje zelf, en waar een magnifiek door de beroemde Antwerpse beeldhouwer Aert Quellinus gekapt grafmonument te zien was van een heer van Bokhoven, graaf Engelbert van Immerzele en zijn gemalin Héléne uit het Franse geslacht De Montmorency. Ze waren naar de pastorie gegaan waar de pastoor, een norbertijn, een kennis van Jan Griniau, hen heel vriendelijk had ontvangen en hen daarna had rondgeleid door zijn klein domein. Hij had hen gewezen op een fraai huis met gotische ramen waar vroeger rechtspraak werd gehouden, en het lakzegel van de 'President der rechtbank van Bouckhoven', een gekroond schild met vier kwartieren, laten zien. Een stukje van de dorpsweg met hoge, statige iepenbomen, eens de oprijlaan naar het kasteel, noemden de dorpelingen Singel. Welk ander dorpje van tweehonderd zielen heeft een Singel? Meer was er niet over van de vroegere glorie. Het dorpje lag er rustig te dromen langs de Maas; het had in tegenstelling

tot andere dichtbij gelegen dorpen als Ammerzoden en Hedel, een uitgesproken Brabants karakter. Er was niets Gelders aan, noch in de bouwtrant van de boerderijen, noch in de aard van de bevolking. Hèt was een van de dingen waar Godefrieda graag aan terugdacht en nu was een jongen uit de streek op de Dommelhoeve gekomen. Hij leek in geen enkel opzicht op Jan Griniau en toch werd door hem de herinnering aan die charmante avonturier met zijn grote, warme liefde en zijn brutale vrijpostigheden veel sterker dan eerst. Alles kwam terug en werd weer levend; in haar hart groeide het heimwee-verlangen naar die gelukkig-verdrietige jaren.

Soms als ze Toon Meerwijk naar Frieda zag kijken tijdens de middagmaaltijd, kroop de onrust in haar keel. Waarom eigenlijk? Het meisje dat pas zestien jaar was geworden sloeg geen acht op hem en wat was er op hem aan te merken? Niets! Een fatsoenlijke, ijverige jongen, hij kon wat lezen en schrijven en hij had een goed verstand; hij snapte het direct als Godefriedus hem iets wilde uitleggen over het werk op de groenteakker.

Toon Meerwijk was om vele redenen graag op de Dommelhoeve, maar het meest boeide hem Frieda toch. Hij zag het meisje niet veel, de meeste dagen alleen tijdens het middageten en 's avonds als ze gezamenlijk het rozenhoedje baden. Zij had haar eigen werk waar hij niet bij te pas kwam. Voor dag en dauw ging ze met haar moeder naar de Bossche markt en ze ventte de melk uit in het dorp; de overige tijd hielp ze haar grootmoeder het huishouden doen. Zijn houding tegenover haar was verlegen-teruggetrokken en zij nam weinig notitie van hem. Als dat een keer gebeurde, keek ze hem aan met ongeveinsde verbazing, alsof zij zich altijd afvroeg hoe hij aan die grote sproeten en die vreemdkleurige haardos kwam. Ze plaagde hem niet om zijn hooihaar wat anderen wel eens deden, ze keek maar vol verbazing en zonder tegenzin. Maar juist dat kijken bracht hem in verwarring. Als ze tegen hem lachte met haar mond vol kleine, roomwitte tan-

den half open, raakte hij helemaal van de kook. Hij vond haar ontzaglijk lief, bijna mirakels lief. Haar haar was zwart als van een zigeunerin en ze had de huid van een volrijpe perzik. Een heel ander meisje dan de stijve boerentrienen uit het dorp.

Begin september werd het plotseling heel anders. Godefrieda kreeg een lichte ontsteking aan het rechteroog waar ze veel hinder van had doordat het oog erg traande. Ze legde er in leswater gedrenkte watten op en deed een oogdoek voor. Dit was erg vermoeiend vooral bij het markten waar ze van het goede oog te veel moest vergen. Besloten werd dat Toon Meerwijk een paar dagen mee zou gaan. Dat beviel de jongen niet. Markten en met melk venten waren geen bezigheden voor een jongeman. Toen hij nogal stug tegenpruttelde, maakte Godefriedus daar vlug een eind aan. 'Het moet,' zei hij kortaf.

Het beviel hem veel beter dan hij had verwacht. Het was gezellig tussen al die mensen te zijn, de uren vlogen voorbij in het marktruoer. Op de woensdagse grote markt amuseerde hij zich kostelijk met de kooplieden; de humoristische manier waarop zij de raarste dingen probeerden te slijten aan de boeren, burgers en buitenlui, was een volkomen nieuw evenement voor de jongen uit het kleiland.

Het ontstoken oog bleef pijn doen en tranen, daarom besloot Godefrieda naar de oogarts te gaan. Deze hield alleen spreekuur in het middaguur en daar konden Frieda en Toon niet op wachten, anders liep thuis de hele boel in het honderd.

'Jij moet terugkomen om me te halen, Toon,' zei Godefrieda. 'Het is geen doen om met een ziek oog zover te lopen. We wachten op elkaar bij De Meierijsche Kar.'

Eindelijk was dan toch het moment gekomen waar hij lang op gehoopt had, met Frieda alleen te zijn. Hij zat naast haar te gloeien op de kar.

Toen hij bij het begin van de Pettelaerse weg het paard in

een lichte draf zette, wat Godefrieda ook altijd deed, zei Frieda: 'Laat hem niet zo hard lopen. We hebben tijd genoeg.'

Hij liet het paard weer stapvoets gaan en keek haar aan. Haar volle gezicht was naar hem toegewend, in haar ogen was een speels-plagerige uitdrukking; ze lachte hem toe met haar mooi bekje met de witte tandjes half open. Het vuur schoot in zijn bloed, hij voelde de klop van zijn hart in zijn polsen, zijn slapen en zijn enkels. Hij wist met zichzelf geen raad en toen zei hij: 'Jij bent mirakels knap en lief, Frieda.'

'Dat kan ik van jou niet zeggen,' antwoordde ze zonder blozen.

Daar maakte ze hem doodverlegen mee, maar om zich een houding te geven bleef hij doorgaan: 'In heel het bovenland is niet zo'n mooi meisje als jij.'

'Ik kom niet uit het bovenland,' zei ze nuchter.

'Bij ons zijn de meisjes lang en schraal. Ze hebben lichtblonde strakgekamde haren en grote grijze ogen.'

Die mededeling nam ze voor kennisgeving aan.

'Een man hoeft niet knap en lief te zijn!' riep hij over de paardebillen heen.

'Een man hoeft ook niet lelijk en zuur te zijn,' was haar mening.

'Kijk ik dan zuur?' vroeg hij geprikkeld. 'En ben ik dan zo lelijk?'

Toen vond ze dat ze lang genoeg geplaagd had. Ze legde haar hand op de mouw van zijn bont gestreept Duits hemd en hij voelde hoe zijn bloed verdunde en steeds sneller begon te stromen.

'Nee, Toon, jij kijkt niet zuur, soms een beetje ernstig. Dat je niet knap bent weet je wel, maar ik vind je toch wel lief. Jij zet alle dagen de melkbussen voor me op de wagen.'

'Ze zijn nogal zwaar voor een meisje,' vond hij.

'Als we naar de markt gaan hoef ik nooit met manden te sjouwen. Jij doet dat allemaal voor moeder en mij.'

‘Ik denk dat jouw moeder niet anders verwacht. Daar ga ik toch voor mee.’

Daar ging ze niet op in en even was het stil. Dan vroeg hij: ‘Hoe oud ben jij precies, Frieda?’

‘Zestien-en-een-half jaar.’

‘Ik ben in juli twintig geworden.’

‘Dat ben ik nog niet vergeten. Op je verjaardag ben je naar Bokhoven gegaan. Daags daarna heb je mogen kiezen wat we zouden eten. Toen heb je spekpannekoeken gekozen. Grootmoeder heeft ze gebakken, maar we hebben er allemaal om gelachen. Het is ook raar eten in juli.’

Toen waren ze weer even uitgepraat, een tijdje hoorden ze alleen het ruisen van de wind in de boomkruinen en het stappen van het paard op de harde weg. Opeens begon hij over de Dommelhoeve te praten. Voor Godefriedus had hij veel respect en ontzag. Hij was niet gierig of schriel; hij zat niet aan het geld vastgebakken als hij maar wist dat het goed besteed werd, vermorsen deed hij geen cent. In de zomer hadden ze samen een perceel grasland gemaaid. Ze hadden gewed wie het meest kon doen in een uur en hij, Toon Meerwijk, een echte grasmaaier van huis uit, had het loodje moeten leggen. Maaien als de beste loonmaaier en even later zat hij op zijn knieën op de akker met engelengeduld sprietjes onkruid tussen de groene plantjes uit de plukken. Van zo'n man kon je een massa leren. Met Marjan was hij vlug klaar. Een vrouw, die alleen maar goed was. Zijn eigen moeder kon zeker niet beter voor hem zorgen dan zij dat deed.

Godefrieda kon hij moeilijker in woorden vangen. Ze was heel vriendelijk en toch was er een kloof tussen hen waar hij nooit overheen zou kunnen stappen. Hij had het gevoel dat ze in de verkeerde wieg was terecht gekomen. Ze deed wel al het boerenwerk, maar ze hoorde niet thuis op een boerderij. Op alle mogelijke manieren probeerde hij uit te leggen wat hij precies bedoelde. Het lukte niet, hij kreeg het er niet uit. Frieda begreep wel wat hij bedoelde. Haar indruk van haar

moeder kwam veel met de zijne overeen; zij zag het iets anders, minder geïdealiseerd. Ze vertelde dat Godefrieda in het begin van haar huwelijk op een dorpje had gewoond in een huis dat geen boerderij was en geen burgerwoning. Dat kwam omdat ze was getrouwd met een man, die geen boer en geen burger was. Een vrije vogel, die nooit een spa in de grond had gestoken en toch altijd rijk de kost had verdiend. Een ruiter, die op zijn grauwe hengst door heel Brabant had gedraafd. Een jager, die altijd thuis kwam met een volle weitas waar hij de helft van weggaf. Bij een ongeluk was hij zwaar gewond en daar was hij tenslotte aan gestorven. Frieda ging door met praten over haar vader. Herinneringen van haarzelf, wat ze van haar moeder en haar grootouders had gehoord, en fantasieën mengde ze door elkaar. Het werd een onsamenhangend verhaal. En wat even te voren Toon Meerwijk was overkomen in betrekking tot Godefrieda, gebeurde nu met Frieda en haar vader; wat het meisje ook probeerde, ze kon de figuur van Jan Griniau niet levend maken zoals zij het zelf voelde. Maar op die dag begon op een kar op de Pettelaerse weg de legende van Jan Griniau, die vijftig jaar later, aangedikt, verwrongen, geïdealiseerd en geromantiseerd, nog tot de verbeelding sprak.

Toen ze het dorp dicht genaderd waren zei Frieda: 'Laat hem nu maar draven, Toon. Anders denken ze dat we lui zijn.'

Thuis vertelde ze hoe het was gegaan in de stad en dat Toon in de namiddag terug moest om Godefrieda te halen.

Godefriedus knikte instemmend. 'Ga met de brik,' zei hij.

Marjan zei: 'Trek je pak aan, Toon, en een schone boezeroen.'

Daarmee was de situatie getekend zoals Toon dat voelde. Het was normaal dat Godefrieda met de kar ging markten; als ze 's middags expres gehaald moest worden in de stad, diende dat te geschieden met de brik en door een koetsier, die er netjes uitzag.

Toen Godefrieda's oog genezen was kon Toon weer thuisblijven. Dat speet hem, hij was er op verlekkerd geraakt.

Vooral vond hij het fijn op de kar dicht naast Frieda te zitten en haar dijen tegen de zijne te voelen. Hij hoefde er niet lang spijt van te hebben. Heel vlug ondervond hij dat die eerste rit samen een indruk op Frieda had gemaakt, die heel prettig voor hem was. Zij wist de plekjes wel te kiezen waar ze hem naar toe kon lokken en nog die winter beloofden ze elkaar met hartstochtelijke zoenen eeuwige trouw. Het ging allemaal heel verdoken en stiekem, dat dachten ze tenminste. Godefrieda ontdekte er het eerst iets van, daarna ook Marjan en Godefriedus.

'Hij moet weg,' zei Godefriedus.

'Misschien is het maar kinderspel,' dacht Marjan.

Godefrieda zei tegen Frieda, dat ze niet flauw moest doen met die jongen. Het zou toch heel erg voor hem zijn als grootvader hem moest wegsturen. Veel indruk maakte het niet. Na een poos van stilstand werd het spel voorzichtiger verder gespeeld tot Godefrieda ontdekte, dat ze na het bidden van het rozenhoedje niet naar bed gingen, of beter gezegd dat deden ze wel, maar als alles sliep kwamen ze er weer uit en slopen naar de hooizolder.

Frieda kreeg een flink pak rammel, en Toon Meerwijk moest op staande voet weg. Een harde maatregel, die verzacht werd door de bemoeienissen van Godefrieda; zij zorgde dat hij terecht kwam op een boerderij in het zand tussen Helvoirt en Cromvoirt. Daar kon hij rustig nadenken over de boosheid en beginnen aan een nieuwe fase in zijn vakkundige ontwikkeling.

Het spel was er niet mee afgelopen; de trouwbelofte onder de eiken balk, later op de hooizolder vurig herhaald, scheen zeer solied te zijn. Toon Meerwijk kwam naar de Dommelhoeve om te vertellen hoe het met hem ging in het zand. Dat was niet al te best. Boer Lauwerse was een man van de oude stempel, die het niet nodig vond dat zijn knecht alle dagen een stukje vlees of spek bij zijn glazige aardappels kreeg. Maar hij zou het er wel een jaar uithouden; als hij er vier seizoenen was geweest, was er niet veel meer te leren.

‘Ga je dan terug naar het kleiland?’ vroeg Godefriedus.

‘Nee, dat ben ik niet van plan,’ antwoordde Toon op eigenaardige toon. Waarom hij dat niet zou doen zei hij niet, maar ze wisten het toch wel. Hij kwam nogal eens in het dorp en als hij gesignaleerd werd, was Frieda een paar uur nergens te vinden.

‘Ik geloof niet dat we het kunnen keren,’ zei Godefriedus.

‘Moet dat?’ vroeg Marjan. ‘Wat zeg jij ervan, Godefrieda?’

‘Ik heb niets op de jongen tegen, moeder. Maar Frieda is nog zo piepjong.’

‘Ik kon amper in mijn eigen klompen staan toen vader kwam, en jij hebt er ook geen gras over laten groeien,’ zei Marjan.

‘De jongen moet van de paar centen die hij verdient ook nog wat aan zijn moeder geven,’ gromde Godefriedus. ‘Hij heeft geen rooie duit.’

‘Ik geef hem een koe en wat duiten in de beurs,’ zei Marjan.

‘Meer had jij ook niet toen je mij kwam vrijen.’

Toen was het gauw beklonken. Als ze dan toch voor elkaar bestemd waren moesten ze maar niet te lang wachten met trouwen. Dan hoefden zij ook niet altijd in onrust te zitten. Toch duurde het nog even. Frieda wilde niet trouwen voor ze negentien jaar was. Dat was eigenlijk ook nog veel te jong, maar blijven lopen was ook al zo iets.

Toon Meerwijk en Frieda Griniau trouwden veertien november negentienhonderdvijf; Frieda was toen negentien-eneen-half jaar, Toon drieëntwintig. Godefriedus dacht dat dit wel de laatste bruiloft zou zijn, die hij op de Dommelhoeve zou meemaken. Daarom wilde hij dat het een echte ouderwetse boerenbruiloft zou worden waar het halve dorp aan te pas kwam en waar men jaren later nog over zou praten. Zo gebeurde het.

Een jaar na het huwelijk werd het eerste kind geboren; een meisje, Godefrieda. Daarna een trits zonen: Marinus, Toon, Willem zo genoemd naar de vroeg gestorven vader van Toon Meerwijk, Jan en Karel. De bevalling was altijd erg goed gegaan, behalve de laatste keer toen zich ernstige moeilijk-

heden voordeden, wat tot gevolg had dat Karel de rij definitief sloot.

'Als Frieda er maar doorkomt is het mij allemaal goed,' zei Toon. 'We hebben er nu zes, dat is genoeg. Ik vraag me toch al af waar we er mee moeten blijven als ze groot geworden zijn.'

Ook Godefriedus, die heel gelukkig was met het rijke kroost van zijn kleindochter, vroeg zich wel eens af wat ze later met al die jongens moesten aanvangen. Hij was in goede doen, hetgeen niet betekende dat hij voor vijf jongens en een meisje ieder een hoeve kon kopen. Daar had hij wel eens zorg over. Verder was hij er best mee tevreden. De Dommelhoeve had nu eindelijk een bezetting gekregen, die hij van Marjan en hemzelf had gehoopt. Dat was niet gelukt, en Godefrieda met Jan Griniau waren ook niet verder gekomen dan een dochter.

Het was een hele sensatie voor hem toen het eerste kind werd geboren; een achterkleindochter was heel iets anders dan een kleindochter. Hijzelf was de zeventig pas even gepasseerd, oud, grijs en gebogen, maar nog lang niet versleten. Dat het een meisje was, was goed en spijtig. Goed omdat als zij even vlug zou trouwen als haar grootmoeder en moeder, hij, Godefriedus, ook de volgende generatie wellicht nog kon meemaken. Spijtig omdat de opvolger van Toon Meerwijk weer geen boer van eigen bloed zou zijn op de Dommelhoeve. Toen een jaar later een zoon werd geboren, kon hij ook daarover gerust zijn. Hij schoor zich niet voor de doop. Toen Marjan wees op zijn stoppelbaard en lachend zei dat hij al een beetje dutselig begon te worden, antwoordde hij dat hij zich nooit meer zou scheren. Hij vond een baard een goed uiterlijk teken van overgrootvaderschap. Het duurde maanden eer de baard er toonbaar uitzag. Aanvankelijk wilde hij niet door de halfgelooide huid heenkomen, hij groeide met woeste struiken en met open plekken.

Godefriedus was geduldig; hij smeerde zijn gezicht in met sap van de kalmoeswortel en dat hielp. De baard werd in-

schikkelijk, de woeste bosjes haar kregen een normaal fatsoen en de open plekken vulden zich; hij schoot uit de huid in een fraaie grijze kleur met daarover een zweem van een rossige gloed. Het werd een zeer mooie baard, die de drager zou sieren tot in hoge ouderdom. Ook innerlijk had Godefriedus zich aangepast bij de baard, of beter gezegd de baard was ontstaan uit zijn innerlijke gesteltenis. Hij was de enige overgrootvader uit het dorp, die nog flink mee aan kon; de tweede en daarmee was het op, was Kobus Hakkevoort, een kwijlventje dat aan de heirand woonde in de buurt waar vroeger de stulp van Dien Baks had gestaan, en dat het alle dagen maar liet lopen waar het liep. In het begin had hij wel eens plagerige opmerkingen te verduren over de onordelijke baard, waar hij geen hoofd voor had, zei Marjan. Daarom zei hij niet dat hij innerlijk het gevoel had een aartsvader te zijn, stamvader van drie generaties en daar kwam er nog een bij als het God de Heer beliefd. Dat gevoel was geen inbeelding, geen kruimel zelfspot kwam er bij te pas. De aartsvaders in vroeger tijden, geloofde hij zeker, waren bedaagde sterke mannen geweest zoals hij nu was. Ook in Godefrieda's ogen vonkte wel eens een spotlichtje als ze naar de baard keek, maar ze zei er niets over. In haar herinnering stond duidelijk hetgeen Jan Griniau had gezegd die eerste wintermorgen op de Bossche markt: jij bent de dochter van die grote wijze boer. Het klonk idioot, maar zij kon zich toch wel voorstellen dat hij zo had gedacht. Haar vader was een goede verstandige man en hij had aardig wat bereikt in het leven. Toch lag daar niet zijn eigenlijke betekenis. Deze lag in zijn plichtsbesef, zijn gezond verstand en zijn redelijkheid. Het best had hij zich gehouden in de dagen toen Jan Griniau haar had gevraagd. Dat moest hem veel verdriet gedaan hebben, maar hij had zich niet verzet, althans niet op een beslissende manier, die haar leven in een andere richting zou hebben gestuwd. Even wijs en redelijk was zijn houding geweest na het debâcle van haar huwelijk. Als zij toen met Jan Griniau had willen breken, zou hij dat goedgevon-

den hebben, hij vond het ook goed dat ze opnieuw wilde beginnen. In de stal stond Godefrieda wel eens bij de eiken balk. Niet om te bidden, zelfs niet om de dingen bewust te overdenken. Ze liet haar geest maar wat wiegen op haar indrukken. Hier was mis gelezen in het geheim. In haar verbeelding zag ze de priester voor het altaar staan, dat hij inderhaast had opgeslagen, met om hem heen een drom angstige zachtjes biddende mensen. Zij kon zich dat wel voorstellen, maar het resoneerde niet in haar eigen wezen tot een gevoel van vrees of afkeer. Veel meer gingen haar gedachten uit naar de kruisjes, die Godefriedus in de balk had gesneden. Hoe lang was het al niet geleden dat Marinus leefde op de Dommelhoeve en hier stond met starende ogen opkijkend naar de kruisen uit vroeger dagen? Ze zag hem zo duidelijk als was het gisteren geweest. Godefrieda wist niet wat haar vader precies had bedoeld toen hij de kruisjes sneed en er kleine boeketjes neven hing. Waarschijnlijk had hij geen andere bedoeling gehad dan een zichtbare herinnering te hebben aan de doden, die hem dierbaar waren geweest. Marinus, Jan Griniau en Dien Baks zouden altijd blijven in de Dommelhoeve. Zij hoorden er evenzeer thuis als de levenden.

Kort na de geboorte van het derde kind stierf Marjan. Ze was eenenzeventig jaar geworden, wonderlijk oud voor iemand met zo'n broos gestel. Ze had het goed gehad de laatste jaren en ze was taai, zeiden de boerinnen. Ze was het tegendeel van taai, haar hart was niet sterk en ze kwam niet voort uit een geslacht met hoge leeftijden. Maar ze had het leven lief, haar man had ze lief en Godefrieda en Frieda en de achterkleinkinderen; ze kon niet bij hen weggaan. De laatste jaren was ze niet meer dan een broodmagere schim. De dood stond getekend in heel haar wezen, behalve in haar ogen, die nog gezond keken. Ze hoefde niets meer te doen, ze kon ook niet veel meer, maar vrijwel tot de laatste dag was ze bezig. Ze was bang om naar bed te gaan, want dan

zou ze ongemerkt voorgoed kunnen inslapen. Zij konden haar wel missen, maar zij kon niet van hen af. Godefriedus met zijn aartsvadersbaard, die nog iedere dag op de akker werkte alsof hij pas dertig jaar was. Zijn schouders waren diep afgezakt, zijn ogen stonden flauw in zijn hoofd. Soms hijgde hij van vermoeidheid, diepe zuchten die van onder uit zijn buik schenen te komen. Dan at hij traag zijn brood en gleed even in de rieten stoel naast de Brabantse kachel, met zijn hoofd geleund tegen de pottenkast, om een zwaar ronkend dutje te doen van tien minuten. Dan was hij weer klaar om naar de akker te gaan.

Godefrieda, dat wonderlijke kind dat ze nooit helemaal zou begrijpen. Ofschoon zij geen bevelen uitdeelde, was zij het toch die de leiding had van het werk op de Dommelhoeve; Godefriedus kon het niet allemaal meer overzien. Dat deed ze erg rustig met een vriendelijk woord en goede raad. Frieda vond alles goed als men haar maar haar gang liet gaan. Voor dat meisje bestonden geen moeilijkheden. Haar enige echte zorg was, dat haar klompen niet te klein waren. Daarom nam ze ze een maat te groot, op tien meter afstand hoorde je haar al aan komen klossen. Ook Toon schikte zich gewillig naar Godefrieda's wensen. Hij had voor haar een verering die Marjan wel eens verbaasde. Moeder noemde hij haar, maar hij zag haar niet als een moeder. Dat was ze ook niet; haar jeugdig uiterlijk hield ze aldoor, in een jaar werd ze geen dag ouder. Als kind al had ze een zekere driftige statigheid; die had ze behouden, dat was zelfs nog toegenomen.

'Waarom doe je het niet?' vroeg Marjan als ze weer een aanzoek had afgewezen. 'Het is een knappe, nette man en hij heeft een rijke stal met vee.'

'Ik wil niet trouwen met een boer, moeder.'

'Je bent zelf een boerin.'

'Ik wil geen boer,' herhaalde Godefrieda. 'Een veehandelaar dan, zult u zeggen. Ik ken geen griezeliger mannen. Als ze terugkomen van de veemarkt zitten ze tot hun nek onder de

koeiendrek. Jan had dat nooit. Zijn laarzen waren vuil, dat was alles.'

De achterkleinkinderen waren Marjans grote troost. Godefrieda was nu al ruim twee jaar, ze stapte al door het huis, kraaiend van plezier. Dan klom ze op oma's schoot en ze keken door de kleine raampjes in de opkamer naar de kerse-bomen.

De laatste dagen van haar leven was Marjan nog stiller dan gewoonlijk. De roze koontjes in haar bleek gezicht duiden er op dat ze nerveus was, gespannen. Ze scheen met zichzelf geen raad te weten. Onrustig liep ze heen en weer. Dan ging ze naar de akker om even met Godefriedus en Toon te praten, dan naar de lege stal waar ze minutenlang stond te starren naar de kruisjes. In gedachten zag ze die lieve jongen, die geestelijk niet volwaardig en toch soms zo wijs was. Jan Griniau die vreemde man; hij maakte haar onrustig. Ze had nooit een hekel aan hem gehad, ook niet toen hij de boel zo deerlijk begaaid had.

Toch kon ze niet aan hem denken met de genegenheid die ze voor Dien Baks gevoelde al de jaren dat ze op de Dommelhoeve had gewoond. Over Dien was ze heel gerust, ze had goed geleefd en ze was goed gestorven. Daarna liep ze door de lange blauw plavuizen gang naar buiten tot onder de kerse-bomen. Ze blikte om zich heen en keek naar Zegenree, ze hief haar gezicht op naar de blauwe lucht waar witte schapewolkjes voorbij dreven. Een eindje volgde ze de rivieroever en ging dan de beemd in. Een tiental meters slechts, toen stond ze stil, het gezicht naar het dorp toegewend. In gedachten zag ze het pleintje met de lindeboom, de oude brokkelige toren en de kerk. Haar voeten gingen als automatisch vooruit, een paar meter en dan stond ze weer stil. Het was vreemd dat ze nu opeens verlangde naar het dorp te gaan, ze wist heel goed dat ze dat niet meer kon. Het verlangen bleef leven en toen dacht ze dat ze Godefrieda kon vragen haar met de brik naar het dorp te rijden. Ze ging terug en liep weer langs de rivier tot dichtbij de brug. Ze

kon het ruisen van de val horen, ze zag de grote zwerfkei waar Marinus Beerdonk met zijn voet achter was blijven haken. Toen was hij verdronken.

Ze stond daar maar te kijken en te luisteren. Een lange stoet van herinneringsbeelden ging aan haar geest voorbij. Er was geen orde in, het was verwarrend. Waarom gebeurde dat en waarom stond ze hier? Dat deed ze op andere dagen toch ook niet. Ze schrok toen ze plotseling geruis achter zich hoorde en dan zag ze haar dochter. Godefrieda had haar gadegeslagen die dag. Wat doet ze vreemd, dacht ze. Toen ze haar de beemd in zag gaan, bleef ze haar onder de kersebomen in het oog houden; toen ze langs de rivieroever naar de brug liep, werd ze bang. Zou er iets niet goed met haar zijn? Angstig liep ze naar haar toe, maar toen ze in de oude nevelige ogen keek, zag ze dat ze niet bang had hoeven zijn. Opeens begreep ze het: moeder was afscheid aan het nemen. Dan kon het wel eens vlug afgelopen zijn.

‘Bent u aan de wandel gegaan?’ vroeg ze.

‘Het is mooi weer,’ glimlachte Marjan. ‘In de zon is het lekker warm.’

Godefrieda gaf haar een arm en ze kuierden terug naar de Dommelhoeve. Marjan praatte over de groentekker en de wei, die er best uitzagen. Het zou weer een goed jaar worden, dat was ook wel nodig nu er al drie kindjes waren. Godefrieda luisterde verbaasd toe; deze zorgelijke belangstelling voor het werk en de opbrengst was ze de laatste jaren van haar moeder niet meer gewoon. Telkens zag ze haar opzij uitkijken naar het dorp. Zou ze daar ook nog naar toe willen? Dat kunnen we morgen wel eens doen. Marjan was het al half kwijt; door haar hoofd speelde nog wel de gedachte dat ze Godefrieda iets moest vragen, maar ze wist niet meer wat het was. Toen ze door de voordeur het huis binnengingen, hoorden ze in het achterhuis afgrijselijke kreten van de kleine Marinus, die door zijn zusje werd geplaagd. Opeens schoot er meer vaart in haar oude benen; wat ze Godefrieda had willen vragen was ze nu helemaal kwijt.

Godefrieda dacht dat ze haar vader in moest lichten, ze deed het terstond. Hij zat op zijn knieën een bed jonge spinazie te zuiveren en kwam moeizaam overeind.

'Waarom denk je dat?' vroeg hij toen ze zei dat ze bang was dat er met moeder iets niet goed was. Een trage glimlach kwam in zijn ogen toen ze vertelde wat ze die dag had gezien. Hij kende het verhaal wel dat sommige mensen vlak voor hun dood afscheid willen nemen van al hetgeen waar ze mee geleefd hebben. Ook bij de beesten werd je soms iets in die zin gewaar. Was het waar of was het inbeelding?

'Wil je de dokter waarschuwen?' vroeg hij.

'Moeder klaagt nergens over en de dokter komt regelmatig.'

'Dan moeten we het maar afzien, Godefrieda.' Hij gleed weer op zijn knieën op de rulle aarde, ze zag de heftige ruk van zijn hoofd toen hij de ontroering met geweld van zich af wilde zetten.

Twee dagen later hield Marjan tijdens het voorbidden van het rozenhoedje, wat ze nog altijd zelf wilde doen, plotseling op. Haar gezicht werd doodsbleek, ze gleed opzij uit en zou van haar stoel gevallen zijn als Toon haar niet had gegrepen.

Half bewusteloos lag ze in bed toen de dokter zich over haar heenboog. 'Roep de pastoor,' fluisterde hij tegen Godefriedus.

'Er moet een andere dokter bij komen,' antwoordde Godefriedus met hard geluid.

Met een ongeduldig gebaar wenkte de dokter hem mee de gang in te gaan. Daar zei hij: 'Marjan is helemaal op. Berust er in dat je haar af moet geven. Menselijkerwijs gesproken had ze al vijf, zes jaar geleden dood moeten gaan. Ze kon hier niet weg, maar ze kan zich niet blijven verzetten. Laat haar rustig gaan, maak het voor haar niet moeilijk.'

De kalme doodsstrijd duurde twee dagen. Er was eigenlijk geen sprake van doodsstrijd, heel rustig lag ze te wachten op het einde. Meestal was ze half bewusteloos, met daartussen

korte momenten van helderheid. Toen kon ze afscheid nemen van al die haar dierbaar waren. Heel stil lag ze op het witte kussen, alleen in de laatste zucht was nog enige kracht en spanning. Dan werd het stil.

Heel het dorp kwam er bij te pas toen ze werd begraven. Godefriedus hield zich erg goed, tijdens het begrafenismaal praatte hij druk met de mensen. Te druk, dacht Godefrieda, de reactie zou nog wel komen. Dat gebeurde inderdaad dezelfde middag al. Hij scheen geen lust te hebben om aan het werk te gaan, hij liep wat rond in zijn zwart pak. In de namiddag verliet hij de hoeve door de voordeur wat hij zelden deed. Een paar minuten stond hij onder de kersebomen voor zich uit te kijken en liep dan langs de rivier naar de brug. Wat is hij van plan? vroeg Godefrieda zich af. Niet in het minst was zij ongerust dat hij zichzelf iets zou aandoen; dat zou hij nooit doen tenzij hij de kolder kreeg. Hij klom tegen de dijk op en zij zag hem de brug opgaan, daarna liep hij de weg op naar Zegenree. Dat was opmerkelijk. Hoeveel jaren was het niet geleden dat hij op het landgoed was geweest. Ze ging terug in huis. Door een klein raampje op de hooizolder zag ze hem voortgaan over de smalle weg met trage doelbewuste stappen. Opeens dacht ze het te begrijpen. De wilgen? Even later zag ze hem afzwenken naar het wilgenveld. Daar stond hij vlakbij de rivier, op dezelfde plaats waar hij Marjan het eerst had gezien. Bijna vijftig jaar was dat geleden. Meer dan een uur lang stond hij daar roerloos als een standbeeld tussen het groene hout. Wil hij daar en op die manier zijn verdriet met zichzelf uitvechten? dacht Godefrieda. Dat zal hem wel lukken. Het heeft hem hard aangepakt, maar hij is sterk en flink.

Een paar uur later was hij terug. Godefrieda hoorde hem zijn knipmes aanzetten op de wetplank. Toen ze tegen de avond ging kijken in de stal zag ze het grote hart met een kruisje in de hartinkeping boven de andere kruisjes, de hout-splinters lagen nog op de grond. Rondom het hart had hij

een krans gelegd van halfwilde rode roosjes. Van moeders eigen struik, die ze eens had gekregen van een boer op de Bossche markt en die ze zelf had geplant tegen de muur van het kippenhok. Dat was de laatste keer dat in de eiken balk een herinnering werd gesneden. Toon Meerwijk gaf niet om zulke dingen en ook zijn zonen vonden het maar een sentimenteel gedoe. Maar voor Godefrieda bleef het ontroerend leven tot haar laatste dagen.

In het begin van het huwelijk van Toon en Frieda had Godefrieda er wel eens over nagedacht of het niet beter was dat zij zich terugtrok om ergens alleen te gaan wonen. Wat het werk betrof zou dat wel gaan. Toon, die de kneepjes van de fijne groenteteelt nu wel alle kende, was bijzonder flink en Frieda kon enorm veel werk verzetten. Haar geldmiddelen waren schaars, hetgeen geen beletsel hoefde te zijn; Godefriedus zou haar zeker willen helpen om hier of daar in het zand een huisje te kopen en het eenvoudig in te richten. Met een lapje grond om groente te telen, een toom kippen en wat konijnen zou ze de kost wel bij elkaar scharrelen. Ze wist eigenlijk zelf niet of ze het graag wilde. Soms verlangde ze er heel erg naar, vooral in het voorjaar toen de lente was begonnen. In gedachten zag ze zich dwalen door het mastbos en over de heide. Met de brik kon ze heengaan waar ze wilde; ze zou helemaal vrij zijn. Deze idyllische gedachten werden getemperd door haar nuchter verstand, dat ook de keerzijde van de romantische medaille zag. Zou ze de eenzaamheid aankunnen? Haar natuur was anders dan van Jan Griniau. Jan was eenzelvig van aard, de mensen interesseerden hem niet, al verkeerde hij er altijd tussen. Met haar zou het anders gaan, zij zou de mensen eerder ontvluchten dan hen opzoeken om er handel mee te drijven of wat dan ook. Ik geloof dat ik het een tijdlang goed naar mijn zin zou hebben, daarna zal de eenzaamheid me gaan drukken en dan word ik misschien excentriek en mensenschuw.

Op een keer sprak ze er over met haar vader. Zijn reactie

was iets anders dan ze had gedacht. Als ze haar plan wilde doorzetten, zou hij haar niets in de weg leggen en zelfs helpen om het uit te voeren; niet echter had ze verwacht dat hij het zich erg aan zou trekken. Dat was toch wel het geval; ze zag zijn mond beven en hij rukte nijdig met het hoofd.

‘Dat zal moeder niet graag hebben,’ zei hij op doffe toon.

Dat was het tweede bezwaar, Godefrieda wist het wel. Marjan zou zich evenmin verzetten. ‘Als jij dat graag doet,’ zou ze bedeesd zeggen. Nog iets anders had ze gehoord in zijn stem: zijn eigen verlangen om haar bij zich te houden. Nooit had hij duidelijker gezegd dat hij van haar hield dan in zijn dorre vraag.

‘Hoe zullen de kinderen daarover denken?’ zei hij.

Hij vroeg het, maar het was voor hem geen vraag, voor haar evenmin. De kinderen, Frieda vooral, zouden vragen of ze van lotje gētikt was. Had ze het dan niet goed op de Dommelhoeve? Liepen zij haar in de weg? Was ze bang dat ze uitgerangeerd zou worden als Toon over een paar jaar de doening zou gaan beheren? Kon ze zich niet schikken in de omstandigheid dat ze dan terug zou moeten treden? Marjan kon dat wel. Marjan bemoeide zich nergens meer mee, maar werd zij niet vertroeteld en verwend als de liefste oma van de wereld? Speelde de jaloezie van de oude dag nu al mee?

Zouden de kinderen er zo over denken? Hoewel zij daar persoonlijk weinig van had ondervonden, was het een gewoon verschijnsel, dat overal valt waar te nemen. Ze moest er om glimlachen, er was iets lachwekkends in en tegelijk iets triests. Het kon haar niet veel schelen hoe de kinderen erover dachten.

Als zij zich nog zouden verzetten tegen haar vertrek, kwam dat alleen omdat ze haar nodig hadden. Kinderen hebben vaak lang hun ouders nodig en ze vinden het heel normaal dat de ouders zich altijd beschikbaar stellen. Het typische van de onderlinge verhouding op de Dommelhoeve was, dat zij maar heel weinig een ouderlijke plaats had. Die lag nog geheel bij Godefriedus en Marjan. Haar plaats leek meer op

die van een oudere zus. In dat opzicht was er wel verschil tussen Toon en Frieda. Voor Frieda was zij altijd een echte moeder geweest. Toon noemde haar moeder, dat klonk nooit spontaan, er was altijd een lichte weifeling in te bespeuren. Als hij het achterwege kon laten deed hij dat. Dat gebeurde niet uit gemis aan achting en respect. Heel zuiver voelde Godefrieda aan hoe Toon over haar dacht. Hij keek tegen haar op; de klove die hij voelde dat er was tussen hen beiden, zag ook zij. Een vriendelijke ijverige jongeman, de man van haar dochter, niet haar zoon. Ofschoon het haar ijdelheid wel streelde dat ze er jeugdig uitzag en haar figuur een zeker statig allure bleef behouden, was dat soms hinderlijk. Toon was opgevoed door een eenvoudige te goeder trouwe vrouw zonder de minste pretentie; dat moederbeeld was in hem volgroeid. De manier waarop hij haar soms aankeek irriteerde haar. Het was hinderlijk en beschamend de stille adoratie te moeten verdragen van een jongeman, die met haar dochter was getrouwd en met wie zij dag aan dag moest omgaan. Daarom trok zij zich nog meer terug in haar schelp, haar houding tegenover Toon werd nog koeler en gereserveerder.

Dat ze bleef talmen en niet tot een besluit kon komen, was niettemin toch het meest om haar moeder. Marjan had haar steun en gezelschap nodig. De band tussen hen was heel innig, die kon ze niet verbreken.

Nu haar moeder gestorven was, begreep ze dat het helemaal niet meer kon. Het verdriet van de roerloze gestalte tussen de wilgen had haar diep ontroerd. Meer dan ooit zou Godefriedus haar nu nodig hebben. Hij leefde in zijn wereld waar zij in paste; niet de jongelui waar hij wel van hield, maar die toch eigenlijk buiten zijn levenssfeer stonden. Er was nog iets anders. Nu Marjan was heengegaan zou zij de huisvrouw worden. Zij zou dichterbij naar Godefriedus toedringen; de periode van halfslachtigheid omtrent haar plaats op de Dommelhoeve was voorbij.

Hoever was Godefriedus met zichzelf klaargekomen tussen de wilgen? Hij zei er niets over. Na het bidden van het rozenhoedje, dat nu door Godefrieda werd voorgebeden, ging hij niet zoals gewoonlijk naar bed. Met zijn zwart pak nog aan liep hij de akker op, dan naar de wei, tenslotte stond hij onbeweeglijk onder de kersebomen naar Zegenree te staren. Die middag toen hij de smalle weg naar het wilgenveld was opgegaan, was dat een impuls geweest, een onstuitbare drang om terug te keren naar de plek waar zijn geluk begonnen was. Hij had er staan dromen, hoe lang wist hij zelf niet. Met befloerste ogen, uitermate gespannen en toch vrijwel zonder concrete gedachten. Er was iets onherroepelijks gebeurd, dat drong wel diep in hem binnen. Daarna had hij voor Marjan het hart gesneden, haar daarmee de plaats gevend onder de doden en de levenden, die haar toekwam. Dat had hem tot rust gebracht en nu hij onder de kersebomen stond was hij zichzelf weer. Hij kon weer denken, plannen maken en het verleden overwegen. Het was een mooie meivond en nog niet helemaal donker. In de beemden hoorde hij merels zingen, uit de wei klonk het klaaglijk geroep van een koe. Al een paar dagen had het beest buikpijn. De veearts had haar in de voormiddag een fles medicijn in de keel gegoten en hij meende nu in het geloei enige opluchting te horen.

Het grote landgoed lag er heel stil in de avond en toch was het vol leven. Overal hoorde hij vogels zingen, het geblaf van een hond, en opeens een hard gewerschot dat een lange nagalm meedroeg.

Wat zou er gaande zijn? Een otter misschien of een vos. Zijn gedachten gingen terug in het verleden. Hij zag de baron in zijn verbeelding, de oude spierwitte man wiens grote wens het was geweest de Dommelhoeve en nog een paar boerderijen aan deze kant van de Dommel te kopen, waardoor de rivier door zijn landgoed heen zou stromen. De erfgenaam, de Belgische graaf, hield er niet zulke kinderlijke wensen op na. Hij was maar een paar maal op Zegenree geweest, Gode-

friedus had hem een keer heel vluchtig gezien. Een lange, schrale man met een kaal hoofd. Hij stapte voort met kleine driftige passen en gebogen hoofd. Van de wereld zag hij alleen de paar meter grond voor zijn voeten. De mensen schenen hem niet te interesseren, hij was niet in het dorp geweest, ook niet bij de pastoor wat hij fatsoenshalve toch wel had moeten doen. Dat was weer lang verleden tijd en nu was het landgoed van een schatrijke industrieel uit de stad. Een rijzige, statige man met een grote zwarte snor. Winter en zomer droeg hij een zwarte jas met een hoge hoed. Hij bracht alleen de zomermaanden op het landgoed door en dan liet hij zich nog niet zien in het dorp. Aan een rentmeester had hij het beheer van de hoeven opgedragen.

Een rare man, dacht Godefriedus. Hij bleef niet lang bij hem verwijlen, in gedachten zag hij meneer Gouldy, die hij zoveel jaren na diens dood nog niet kon uitstaan. Dan pastoor Vergroessen, pastoor van Grinsven, pastoor Welten, pastoor Adams; allen rustten al onder de groene zoden. Jonker Bosch van Wierestein, notaris Greveman, meneer Bendink van Jagerslust, oude Kobus Verstappen, Koos van Himst, Frans la Haye en nog zoveel anderen waren gestorven. Hij had het altijd gezien als iets waar hij niets mee te maken had, al was hij er zijdelings min of meer bij betrokken geweest. De dood van Marjan was iets wezenlijks in zijn leven, hij had het gevoel dat daarmee een einde was gekomen aan een periode, die bepalend was geweest voor zijn eigen leven. Hij leefde nog, misschien nog veel jaren. Dat was goed als hij de gezondheid kon houden; de misantropische gedachte, dat nu de zon van zijn bestaan was ondergegaan, het beste zou zijn dat de Lieve Heer ook hem maar spoedig zou komen halen, was hem volslagen vreemd.

Wel was er iets onherroepelijks gebeurd, iets dat niet hersteld en niet herhaald kon worden. Er bleef voor hem alleen nog over zijn tijd alleen uit te zingen.

Er was veel gebeurd in de halve eeuw dat hij met Marjan had samengeleefd. De stad, die vroeger zo knus geborgen

was achter hoge wallen en zware poorten, had zich uit de beklemming losgewrongen. Naar alle kanten lag zij open. De postkoets, die oude vertrouwde door vier paarden bespannen wagen, was opeens verdwenen, evenals het spel met de ijzeren kogels. Over de Brabantse wegen reed nu de stoomtram, een sliert grote rijtuigen voortgetrokken door een tinglende ijzeren machine; in De Posthoorn speelden de boeren nu met ivoren ballen op een met groen laken bespannen tafel. Spierkracht kwam er niet meer bij te pas, wel behendigheid, zelfbeheersing en geduld. De kracht van vele paarden was gebundeld in een ijzeren monster; de hand- en armkracht, die nodig waren voor het spel met de ijzeren kogels, lag nu stil beheerst in de pols bij het getiktak met de ivoren ballen.

Heel het leven was anders geworden. In de steden rezen fabrieken uit de grond, die het volk van het land weglokten. Korte werkdagen en een groot weekloon, daar waren veel jongens en ook meisjes verlekkerd op. In Midden-Brabant waren al streken waar een ernstig tekort was aan boerenknechten. 'Waar moet het heen?' had pater Gerlachus onlangs met ten hemel geheven handen van de kansel geroepen tijdens de missieprediking. 'De fabrieken zuigen het landvolk naar zich toe. Met tomeloze vaart wentelen de stampende machines, een lawaai waar een mens gek van wordt. Op de avond spuwen de fabrieken de mensenmassa weer uit. Met bleek gezicht en hol starende ogen komen ze door de sombere poort. Ze rennen naar huis en de ganse avond dreunt het onverdraaglijk ritme van de fabriek in hen na. Ze verliezen alle aandacht voor het land en de ongerepte natuur. Ze verliezen ook de aandacht voor de hemel, want de verderfengel waart rond in de fabriek. Daar is zijn prooi saamgeklonterd achter de werkbanken, jongens en meisjes naast elkaar de ganse dag. Als ze even opkijken van hun werk zien ze de begeerte in andere ogen. Het waanzinnige ritme zweept de hartstochten op tot koortsachtige hitte. O, ik mag er niet aan denken hoeveel afschuwelijke zonden daar bedreven worden. Be-

minde gelovigen, Brabantse mannen en vrouwen, een vloed van vernieuwingen gaat over de wereld. De techniek dreigt de wereld te gaan veroveren en we kunnen nu al zien hoe rampzalig de gevolgen zullen zijn voor de zielen. Bid toch dat God, Die ons het leven gaf, ons leven blijft behoeden. Brabant is een agrarisch land, een boerenland, een schone provincie waar het brood wordt gewonnen van de grond waarop wij staan. Waarom zijn de mensen niet meer tevreden met hetgeen de aarde opbrengt aan vruchten van het veld? De geest van materialisme, van ongeloof en bederf hangt als een donkere schaduw over ons dierbaar oord. Wijs die geest terug, bestrijd hem met al de kracht, die in u is. Brabant moet agrarisch blijven.'

De vloed van vernieuwingen, hoe vaak was dat al niet een onderwerp van gesprek geweest op de zondagochtend in De Posthoorn.

Wat in de fabrieken werd uitgespookt was heel erg. Persoonlijk ging het hen niet aan, maar zou de boerenstand niet in nood geraken door de materialistische geest en de techniek? Hoe kon het land bewerkt worden als er niet genoeg mensen meer waren? Nu al waren er tekenen van de achteruitgang aan te wijzen. Nu al stonden in de boterwaag naast de boerinnen met hun rozen zelfgemaakte boter, de handelaars met hun kistjes fabrieksboter. Smakeloze rommel, die wonderlijk genoeg goed werd verkocht. De dames in de stad voelden wel iets voor die hygiënisch bereide boter, die door geen mensenhand meer werd aangeraakt, vanaf dat de melk in de kuipen werd gestort tot de boter machinaal in brokjes was verdeeld en gewikkeld in vetvrij papier, alsof het kunstboter was. Nu al kwamen de handelaars naar de dorpen om de groente in massa te kopen als de eerste groene stipjes nauwelijks boven de grond uitstaken. Als we wat verder zijn, zeiden de grootste pessimisten, zullen de boeren hun eigen melk niet meer mogen slijten aan de burgers. De boerenmelk, vers uit de koe, was niet zuiver genoeg, vond men; allerlei ziektekiemen konden erin zitten.

De groente zou wel naar de veiling gebracht moeten worden, in Amerika waar veel nieuwe dingen vandaan kwamen, gebeurde dat nu al. De arbeiders hadden zich verenigd in bonden en met de boeren zou het wel dezelfde kant uitgaan. Dan was het gedaan met de vrijheid. De boeren zouden niet meer zo lang en zo hard hoeven werken, maar ze zouden uitgezogen worden tot ze geen druppel bloed en merg meer over hadden.

Godefrieda, die haar vader in het schemerdonker zag staan bij de rivier, ging naar hem toe. Hij stond daar roerloos, het hoofd wat opgeheven, de baard golfde over zijn brede borst. Als een aartsvader, die stond te peinzen over de dingen van de eeuwigheid.

‘Het is een mooie avond,’ zei ze.

‘Ja...’

‘Er is geen windje aan de lucht.’

‘Nee...’

‘We hebben nu vlug volop zomer.’

‘Ja...’

Ze waren uitgepraat, naast elkaar stonden ze stil naar Zegenree te kijken. Dan zei hij: ‘Ik ga naar bed, er is morgen veel te doen. Vandaag heb ik het erbij laten liggen.’

Langzaam liepen ze naar de hoeve. Voor ze binnengingen zei hij: ‘De kinderen zullen er wel eens neven doen nu moeder er niet meer is. Jij moet er in het vervolg maar op letten, Godefrieda.’

Hoe naïef klonk dat, begreep hij dan niet dat hij praatte over een vader en een moeder van drie kinderen. Zijn woorden hadden haar niet toegeklonken als een verzoek of een goede raad, maar als een opdracht. Daarom knikte ze instemmend. ‘Het zal verder ook wel goed gaan, vader.’

De kinderen Meerwijk

De kinderen Meerwijk kwamen na elkaar met vrij grote regelmaat het lawaai op de Dommelhoeve vermeerderen. Godefrieda, de eerste van de zes, werd geboren twaalf november negentienhonderdzes, de laatste, Karel, twintig juli negentienhonderddertien. Daartussen in opeenvolging van geboorte Marinus, Toon, Willem en Jan. Ze hadden allen een familievader tot schutspatroom, behalve Karel voor wie er geen beschikbaar was. Hij werd Karel gedoopt omdat zijn moeder dat een mooie naam vond. Ofschoon hij dus de hoge bescherming van een naamvader miste, wist hij het op zijn eentje toch ver te brengen: hij werd priester.

De kinderen Meerwijk misten fysionomische en karakterologische homogeniteit. Grof gezegd viel het groepje van zes in twee helften uiteen en er was een buitenbeentje bij, nummer vier, Willem. Voor hem was geen erfelijke oorsprong aan te wijzen. Bij de geboorte was al te zien dat hij groot en fors zou worden. 'Er zit een stenensjouwer in,' zei Godefriedus. Hij bleek een uitgesproken aanleg te hebben voor de slagerij en hij werd dan ook een slager van uitzonderlijk formaat.

Godefrieda, die later Friedje werd genoemd, was donker evenals haar moeder. Een bijzonder levendig kind, knap en schrander; het enige meisje en de grootste belhamel van de troep. Marinus, die later Mari zou heten, was blond evenals zijn vader. Toch leek hij weinig op Toon Meerwijk; hij had veel meer uiterlijke en innerlijke trekken gemeen met zijn grootmoeder aan wie hij diep verknocht bleef tot haar dood toe. Toon, de tweede zoon, was zwart als een zigeuner, hij had ook de donkere huid van dat zwervende volk. Hij had niets van het doorsnee type Brabantse boer en toch werd het

boerenleven de dessem van zijn leven. Boer van de Dommelhoeve, in wijdere zin een der beste landbouwvernieuwers van Brabant. Een tijdlang werd hij Toontje genoemd – naar zijn uiterlijk te oordelen had hij eigenlijk een exotische naam moeten hebben, maar die wisten ze niet te bedenken – later werd het weer Toon. Jan, een zeer rustige jongen, verstandig, beheerst, voorzichtig in heel zijn doen en laten, had van allen het minst creatieve talenten en toch werd hij een belangrijk man, de rechterhand van zijn driftige, dromerige broer Mari, toen diens reparatiebedrijfje was uitgegroeid tot een grote machinefabriek. Karel tenslotte had alles van oma Marjan. Haar broosheid, haar vriendelijkheid en trouw, haar aanhankelijkheid, en ook uiterlijk leek hij op haar.

Al heel gauw na de dood van Marjan bleek dat de opdracht van Godefriedus aan Godefrieda in goede handen was gegeven. Frieda, de jonge moeder, was zelf nog een kind en Toon was niet veel wijzer. Het kroost dat ze verwekt hadden tierde welig, ze hadden er bijzonder veel plezier in, maar van de opvoeding wisten ze niet veel af. Frieda had er weinig aanleg voor; zij deed niets liever dan werken en zingen. Toon zat nog met ziel en wezen vast aan het dijkhuisje in Bokhoven waar zijn moeder zich niet het hoofd had gebroken over pedagogische zaken. Als de kinderen hun buik vol kunnen eten en een strozak hebben om op te slapen, worden ze vanzelf groot, was haar mening. Hij vond het best dat Godefrieda er de wind onder hield en het was hem gelijk welke methoden ze daarbij volgde. Allengs verdween de moeder voor de grootmoeder, een jonge grootmoeder, vitaal, verstandig en beheerst, hevig geadoreerd door haar schoonzoon. De zoon en de ziel van de Dommelhoeve, waar de aartsvader werkte op de akker en plechtig de handen vouwde bij het gebed voor de maaltijd. Veel beter dan haar vader, die geen domoor was, doch voor wie de dingen te overrompelend kwamen, begreep Godefrieda de geest van de nieuwe tijd. Zij was het die het eerst aanvoelde, dat de groenteteelt op de koude akker het op den duur niet zou kunnen uithouden

tegen de moderne methoden met verwarmde kassen. Het was onzin de vetwei op te offeren aan de groenteteelt, er moest andere grond gekocht worden. In de naaste omgeving van de Dommelhoeve kon dat niet, daar was alle grond in cultuur gebracht en hij lag bovendien vast in andere handen. Op de hei waren mogelijkheden, daar was de grond nog voor een prikje te koop.

'Je werkt je in het zweet en dan duurt het nog jaren eer er goed gras wil groeien,' zei Godefriedus op moede toon. Hij zag wel in dat het een goed idee was, maar de uitvoering was hem te moeilijk; de tijd om initiatieven te nemen was voor hem voorbij.

'Je moet diep de grond in,' zei Toon, die veel voor het plan van Godefrieda voelde, zoals alles wat van haar kwam hem naar de zin was. 'Je moet branden en karrevrachten rotzooi wegrijden eer je kunt beginnen. Dan moet je er wagens vol kunstmest inrijden.'

'Kunstmest?' vroeg Godefriedus. Toen knikte hij instemmend, dat was ook iets nieuws waar sommige boeren nogal mee wegliepen.

'Er zijn al twee koters,' zei Frieda. 'Misschien komen er tien.'

'Tien...?' herhaalde Godefriedus. Hij zat voor zich uit te staren alsof hij de betekenis van dat woord niet begreep. 'Tien,' zei hij weer. Als voor die jongens op het land geen werk was zouden ze iets anders moeten gaan doen. 'Brabant moet agrarisch blijven!' de zware stem van pater Gerlachus dreunde jaren later nog in zijn oren. Nog even zat hij naar de ruitjes van het wasdoek tafelkleed te kijken en zei dan: 'Het is goed, doen jullie maar wat je wilt. Toon en ik zullen een stuk grond op de hei afpalen. In de buurt waar Dien Baks gewoond heeft zul je weinig hoeven branden.'

Zo gebeurde het en toen later aan het voorbereidende werk begonnen werd, vroegen sommige boeren zich af wat Godefriedus van Stapelen zich op zijn oude dag nog op de hals gehaald had. Was die man dan nog niet tevreden?

Zo kwamen en gingen de seizoenen. Op de Dommelhoeve werd gewerkt zoals men het altijd had gedaan en een groot stuk van de hei lag vlak en schoon om er lupinen op te zetten, die zuurstof in de aarde zouden brengen. Ieder jaar kwam er een kindje bij, telkens een jongen. De laatste bracht een wereld van ellende mee, veel disorde in huis en moeder Frieda aan de rand van het graf. Ook dat ging voorbij al duurde het meer dan een jaar eer alles weer normaal was. De vruchtboom was echter machteloos geworden, hij stond er nog wel tierig groen, maar hij zou nooit meer vruchten voortbrengen. Toon vond het best, hij had Frieda mogen behouden, en vijf koters en een grietje was hem genoeg. Godefriedus vond dat geen taal voor een christenmens, maar als de Lieve Heer het zo had bedoeld dan was het natuurlijk goed. In werkelijkheid vond ook hij het meer dan genoeg, het lawaai overdag hield hem 's nachts soms wakker. De woeste kreten en het oorverdovend geblér waren op de Dommelhoeve eigenlijk onbekend geweest en hij liep al naar de tachtig.

Friedje was bijna zeven jaar toen haar jongste broertje werd geboren. Ze was een bijzonder aardig kind. Een gaaf gezichtje met zwarte krullen en lichtblauwe ogen, levendig tot op het rebelse af, bazig, bemoeiziek en zich er terdege van bewust dat ze de oudste was. Ze regeerde haar broertjes, ze speelde er mee en deelde ook meppen uit wegens ongehoorzaamheid.

'Ze moet oppassen,' lachte Toon. 'Zo gauw Marinus en Toon ontdekken dat ze haar aankunnen, timmeren ze er op los.'

Voorshands was daar nog weinig kans op. Friedje, die al naar de grote school ging, had een enorm overwicht. Met haar schrijf- en rekenlessen, die werden toegelicht met een onbeschrijfelijk pathos, maakte ze zoveel indruk op haar broertjes, die zich nog kleine kindjes voelden, dat haar haan voorlopig nog koning kon blijven kraaien.

Godefrieda hield haar wel in het oog. Het kind riep herinneringen op aan haar eigen jeugd. Er was veel overeenkomst,

en ook sterke verschillen. Zij droomde en fantaseerde graag, Friedje fantaseerde nooit; in dat opzicht leek ze op haar moeder, wier eenvoudig praktisch denkende geest zich ook niet bezighield met dromerijen. Zij was ook geen doetje geweest, maar ze was wel altijd geremd geworden door een gevoel van waardigheid en statigheid; bij Friedje was daar niets van op te merken. De achting en de liefde, die zij haar vader toedroeg, was altijd vergezeld geweest van lichte vrees voor zijn zware stem en zijn grote harde handen. Friedje en haar broertjes hadden daar hoegenaamd geen last van. Als Godefriedus gromde als ze tijdens de middagmaaltijd te veel taterden naar zijn zin, keken ze hem verbaasd aan. Als ze dan even stil werden zaten ze te smiespelen en te giechelen. Er ging geen kracht meer van hem uit; een beer zonder tanden, een leeuw zonder klauwen; een brommerige aartsvader met een baard. Soms schoot Toon wel eens uit zijn slof en dan vielen er klappen links en rechts. Met Frieda kreeg hij daar altijd woorden over. Ze kon het niet aanzien dat hij de kinderen sloeg, ze kon het meelijwekkend geblér niet aanhoren.

‘Het is goed voor ze dat ik ze nu en dan de oren veeg,’ zei Toon. ‘Daar weet jij niets van af. Van je vader heb je nooit een klap gehad, grootvader zou alles eerder gedaan hebben dan zijn hartedief een peer geven, en je moeder aait liever. Daar schiet je niets mee op. Het worden deugnieten als ik ze niet onder de duim houd. Bij ons in Bokhoven zijn de kinderen heel anders. Daar vind je niet zulke rabauwen.’

‘In Bokhoven woont de heilige Cornelius,’ glimlachte Godefrieda. ‘Alle mensen daar zijn gezegend, dat zien we aan jou.’

Zulke opmerkingen, waar Toon geen weerwoord voor had, maakten meestal een einde aan een opvoedkundig gesprek. De kinderen vluchtten naar hun moeder als hun vader ze achter de vodden zat, en nog liever naar hun grootmoeder. Zij was lief en goed; ze maakten er zoveel ruzie om wie’s nachts bij haar mocht slapen, dat Godefrieda een toerbeurt

instelde. Ofschoon ze nog maar heel klein waren, begrepen ze al dat hun grootmoeder heel anders was dan de oma's in het dorp. Oude, tandeloze verrimpelde vrouwtjes met rokken tot op hun schoenen. Door de week droegen ze een wit mutsje op hun kortgeknipte haren, zondags een rijk versierde wijd uitstaande Brabantse muts met lange zijden linten. Dan liepen ze naar de kerk met grote trage passen, als een paard achter een ploeg. Godefrieda droeg geen oude-vrouwenmutsje en met een Brabantse muts kon je je haar helemaal niet voorstellen. Als ze met de brik gingen rijden, liet ze het paard in een straffe draf lopen. Dat was heerlijk, de bomen schoten zo vlug langs je heen dat je ze niet kon tellen.

Ofschoon vier geslachten op de Dommelhoeve samenwoonden, waren de verhoudingen goed. Godefrieda was onbetwist de belangrijkste persoon, zij regelde praktisch alles. Dat deed ze zeer deskundig en schijnbaar moeiteloos; zij domineerde niet met de lust tot regeren, het ging allemaal heel eenvoudig. Dat was altijd het geval geweest, maar het had na de dood van Marjan een meer uitgesproken karakter gekregen. Godefriedus kon zich daar makkelijk in schikken, misschien ging het uiteindelijk wel van hem uit; Toon en Frieda hadden er zich bij neergelegd als bij iets vanzelfsprekends. Toch was er ongeveer drie jaar na de dood van Marjan een moeilijke periode geweest. Op een avond toen ze na het bidden van het rozenhoedje nog even met hun vieren bij elkaar zaten, zei Toon onverwachts dat hij zich afvroeg of het wel goed was dat zij zo bleven samenwonen. De hoeve was van Godefriedus, Godefrieda had er recht op daar te wonen krachtens haar geboorte en omdat ze zelf geen huis had. Frieda en hij woonden en werkten er ook omdat in het begin iedereen het vanzelfsprekend had gevonden dat zij zouden trouwen. Was dat nog wel zo? De kinderen waren druk en rumoerig, dat zou eer erger dan minder worden. Zou Godefriedus dat op den duur aankunnen? Oude mensen willen de last en de drukte van kleine kinderen wel verdragen, maar kunnen ze het ook? 'Ik heb er over nagedacht of het

niet beter is dat Frieda en ik voor ons zelf gaan boeren. Het hoeft niet in een vloek en een zucht te gebeuren.'

Het werd doodstil toen hij was uitgesproken. Godefrieda zag dat Frieda Toon aankeek met een blik vol verlegenheid en teleurstelling. Het was duidelijk dat zij daar samen over gesproken hadden en dat zij niets voor het plan voelde. Snel gleden haar ogen van Frieda naar Godefriedus. Ze zag zijn mond beven, in zijn ogen was een angstig verbaasde uitdrukking. Heel even slechts, toen boog hij het hoofd en staarde naar zijn verwerkte handen. Godefrieda begreep hem wel, het zou hem onuitsprekelijk verdriet doen, maar hij zou zich niet verzetten al zou het zijn leven kosten.

Met doffe stem vroeg hij: 'Ben ik jullie tot last?'

'Dat zeg ik toch niet,' stooft Toon op.

'De kinderen zijn mij niet tot last. Ik verdraag er alles van.'

'Kunt u het blijven verdragen?'

Even was het stil en dan zei Godefriedus op zachte bijna smekende toon: 'Ik heb de Dommelhoeve helemaal opgebouwd. Straks is het met mij afgelopen, dan is ze voor jullie, dat zal jullie moeder wel goed vinden. Kun je daar niet op wachten?' Ze konden wel wachten, graag zelfs. Het was veel eenvoudiger de Dommelhoeve te zijner tijd over te nemen, dan ergens anders zelf te beginnen met al de last en de risico's, die daaraan verbonden waren.

Maar daar ging het niet over, zag Godefrieda toen Toon haar met schuwe blik aankeek. Ze voelde dat ze iets moest zeggen, maar ze wist niet hoe ze het in moest kleden. Zou Toon menen wat hij zei? Als hij het echt meende en zijn plan ook zou doorzetten, zag het er voor Godefriedus niet goed uit. Samen konden ze het werk niet aan en hij zou er niets voor voelen op zijn oude dag een knecht te nemen. Alles viel dan in duigen waar hij zijn leven lang voor gewerkt had. Dat kon zijn dood betekenen.

Sterker nog voelde ze dat ze een bevrijdend woord moest spreken en toen deed ze het ook. 'Ik kan me voorstellen dat

je graag zelf wilt gaan boeren,' zei ze, 'maar het heeft zo weinig zin om dat nu te doen. Dat komt straks allemaal vanzelf. Ik zal je dan geen moeilijkheden in de weg leggen.'

Toen Toon slechts knikte en niet inging op haar opmerking, begreep ze dat hij niet tevreden was gesteld. Dan moest hij maar openlijk zeggen wat hem hinderde. Er kon over gepraat worden, blijven mokken was vervelend, het verstoorde de goede geest in huis en er werd niets door veranderd. Op koele toon vroeg ze hem te zeggen wat hij precies bedoelde. Het argument dat de kinderen te druk werden voor opa, sneed geen hout.

Toon zat even naar zijn handpalmen te kijken eer hij zei, aarzelend nog in het begin: 'Opa kan nog lang meelopen. Dat gunnen we hem van harte en we hopen het ook. Maar alles bij elkaar is het hier toch een vreemde boel. De hoeve is van opa en later wordt ze van u. Moeten Frieda en ik dan altijd onze voeten onder een vreemde tafel blijven steken?'

'Daar zeurt hij al maanden over,' zei Frieda. 'Maar ik wil niet weg. Wat gaat er hier niet goed?'

'Wij zijn onszelf niet,' zei Toon.

'Hier hebben we het goed, Toon. Als we zelf gaan boeren weten we vooruit dat we jaren van armoede tegemoet gaan. Daar moet ik niets van hebben.'

In de stilte die volgde op Frieda's woorden, gingen Godefrieda's gedachten snel. Ze dacht nu te begrijpen waar het bij Toon om ging. De periode dat hij haar adoreerde en onmatig bewonderde was voorbij; de nieuwe vorm van verstandhouding die daarop gevolgd was scheen hem niet helemaal naar genoegen te zijn. Hij was nu in ieder opzicht een volwassen man geworden, een huisvader; hij wilde niet meer afhankelijk zijn van de grootvader van zijn vrouw en van zijn schoonmoeder. Dat kon ze begrijpen en waarderen. Als hij er zo over dacht was het inderdaad het beste dat hij met zijn gezin wegtrok van de Dommelhoeve.

Godefrieda stelde de kwestie scherp en zuiver toen ze zei:

‘Hoor eens, Toon, de hoeve is van grootvader, dat zul je wel niet betwisten.’

‘Nee...’

‘Ik ben grootvaders enige dochter. Je zult mij toch niet het recht betwisten bij mijn vader in te wonen en hem te verzorgen als dat nodig mocht worden.’

‘Dat zeg ik toch niet.’

‘Nee, dat zeg je niet. Dat zou ook onredelijk zijn. Je wilt hier weggaan omdat je jezelf wilt zijn. Dat is niet onredelijk. Doe dat dus.’

Frieda begon te schreien. ‘Ik wil hier niet weg,’ snikte ze.

‘Dat is ook nergens voor nodig,’ zei Godefrieda. ‘Als opa uit de tijd is, kunnen we wel weer zien. Van mij zullen jullie dan geen last hebben.’

‘Het wordt ook tijd dat Frieda huisvrouw wordt,’ zei Toon bits.

‘Frieda is huisvrouw van jullie gezin, Toon. Ik ben huisvrouw van de Dommelhoeve. Of vind jij dat ik weg moet gaan?’

‘Dat is onzin...!’

‘Vind jij dat ik hier te veel regeer? Zeg het maar.’

Toon gaf geen antwoord.

Even was het stil en dan stak Godefriedus de hand op. Op gezaghebbende toon, die herinnerde aan zijn beste dagen, zei hij kort en stug: ‘Alles blijft hier zoals het is. Als Toon daar geen vrede mee heeft, moet hij gaan.’

Toon mokte nog wel een paar dagen, maar hij ging niet. Hij was niet zo dom om de schepen achter zich te verbranden, bovendien had hij er geen fut genoeg voor. Hij kon niet op tegen Godefriedus en nog minder tegen Godefrieda.

Toen de kinderen Meerwijk wat ouder werden kwamen hun specifieke eigenschappen duidelijk naar voren. Friedje, die als enig meisje speciale voorrechten meende te hebben, liet dit gelden in het nemen van initiatieven, die niet altijd even goed uitvielen. Slechts door snel ingrijpen van haar vader

kon voorkomen worden dat de hoeve in rook opging, toen zij haar broertjes, die zich kletsnat hadden gespeeld bij de Dommel, voor straf wilde behoeden en daarom dichtbij het houtschuurtje, waar allerlei rommel in lag opgeborgen, een vuurtje had gemaakt om hun natte kleren te drogen. Het schuurtje ging er aan, het rieten dak van de hoeve brandde al toen Toon kwam aangestormd. De broertjes ontkwamen niet aan de tuchtiging en ook zichzelf kreeg er behoorlijk van langs, ofschoon zij brulde part noch deel te hebben, want zij was die dag niet bij het water geweest. Dat gebeurde overigens op andere dagen wel; twee keer in één maand werd ze uit de rivier gehaald toen ze er overmoedig te ver was ingegaan.

Overigens was ze wel een aardig kind, de lieveling van de zusters op school omdat ze goed leerde en omdat ze, in tegenstelling met de stoute durverijen thuis, daar zeer goed in het gareel liep; ze schikte zich prima naar het strenge schoolregime. Ze was ongelooflijk ijdel. Dat had ze niet van vreemden, haar moeder en haar grootmoeder waren het ook, zij het heel anders. In ieder glasruitje spiegelde zij zich, ze was gek op blinkende kralen, die ze in lange snoeren om haar hals hing, en op gekleurde linten, die ze om haar haren bond. Het was altijd maar voor even, alle grote mensen maakten terstond een eind aan die sier als ze er erg in kregen. Maar dan had ze dat toch weer gehad en ze vond wel weer iets anders om haar lust tot opschik te vieren. Lui was ze allerm minst, heel graag zelfs paste zij zich aan bij de regel van de Dommelhoeve, dat de kinderen al heel jong een handje moesten toesteken. Ze hielp moeder en grootmoeder bij het karnen, haar scherpe ogen vonden de sprietjes onkruid op de akker veel vlugger dan opa en voor haar tiende jaar kon ze al melken. Een feest was het als ze tijdens de vakantie met moeder mee mocht met de melkwagen naar het dorp. Zij mocht bij de klanten de kan aannemen waar moeder met de litermaat de melk indeed uit de grote melkbus. Dan mocht ze de kan terugbrengen en de centen in ontvangst nemen. Dat

was allemaal leuk, maar het aardigste was dat bijna alle mevrouwen zeiden dat ze zo flink was en zo lief haar moeder hielp. Bijzonder hartelijk was ze voor de jongste broertjes, die nog door het huis waggelden of rondkropen. Ze nam ze op schoot en zong ze de liedjes voor, die ze op school had geleerd. Ze was gek op die kleine hummeltjes en ze had er nog alles over te zeggen.

Mari, de oudste zoon, bleek toen hij wat groter was geworden, een moeilijker karakter te hebben dan in zijn prille jeugd was verondersteld. Ook zijn schrandereheid, die veel beloofde voor de toekomst, viel tegen, althans in die zin dat hij op de lagere school ieder jaar maar net precies met de hakken over de sloot kon overgaan. 'Ik weet niet wat ik aan hem heb,' zei de onderwijzer. 'Dom is hij niet, maar er zit geen fut in, ik kan er geen vuur in krijgen. Hij verdroomt heel zijn tijd, hij zit maar voor zich uit te staren. Hij schrikt zich een aap als ik hem plotseling iets vraag en dan zegt hij maar wat, een antwoord waar soms heel de klas om brult van het lachen. Daarmee verstoort hij de orde, ik moet hem er voor straffen en dat verdraagt hij heel moeilijk. Hij verweert zich zeer agressief, soms is hij echt brutaal.'

'Is hij brutaal?' vroeg Godefrieda, die het niet goed kon hebben dat van haar oudste kleinzoon, die aan haar hing als een klevend veulen, iets kwaads gezegd werd. Ze begreep het ook niet. Mari was een knap beleefd ventje, aanhanke-lijk, gehoorzaam en zeker niet lui. Hij had een wat dromerige aard, minutenlang kon hij voor zich uit zitten staren naar dingen, die hij alleen zag. Als je vroeg wat er te zien was, gaf hij ontwijkende antwoorden; hij liet niemand binnen in zijn eigenlijke wezen. Dat dromen was een familie-trek. Godefriedus was er mee behept, Marinus had het vroeger heel erg gehad, en ook zij zelf liet haar geest nu en dan graag wat wiegen op haar verbeelding. Agressief was hij inderdaad ook wel eens. Zijn vader, die het niet goed kon hebben dat hij zat te dromen, sloeg voor de grap wel eens met de vuist op tafel om hem wakker te maken. Meestal

lachte hij mee, maar het viel ook wel eens anders uit. Dan stoof hij op en gilde het uit van drift en woede, wat tot gevolg had dat hij met rode oren naar bed werd gestuurd. Ook over andere dingen kon hij zich erg driftig maken, kleinigheden meestal: een onbedoelde trap tegen zijn schenen van een van de kinderen als ze aan tafel zaten, of plotseling schelle kreten. Ook hij kreeg zijn taken aangewezen, die hij zonder de minste ambitie uitvoerde. In dat opzicht was er groot verschil tussen Friedje en hem. Friedje speelde moedertje, ze speelde boerinnetje, ze speelde schooltje en soms de grote dame; heel haar leven tot dan toe was een voortdurend spel geweest. Mari deed alles in ernst, zelfs spelen. Het was echter geen sombere ernst, hij was vrolijk van aard, nog echt een kleine jongen en in geen enkel opzicht vroegrijp.

‘Ja, brutaal,’ herhaalde de onderwijzer. ‘Begrijp goed hoe ik dat bedoel. Hij zegt geen onbehoorlijke dingen, geen onvertoegen woord komt uit zijn mond. Maar hij kijkt me aan of ik hem het grootste onrecht doe als ik hem in de hoek zet met het gezicht naar de muur, als hij in plaats van op te letten heeft zitten dromen. Of hij zegt, als een oude boer die wijs wil lijken, dat ik helemaal niet begrijp hoe zijn aard is.’

‘Kan hij de leerstof niet aan?’ vroeg Godefrieda.

‘Als dat het geval was zou ik hem geen verwijten maken. Dan zou ik hem na schooltijd apart nemen om hem alles nog eens duidelijk uit te leggen, en ik zou hem huiswerk laten maken. Dat doe ik voor andere jongens ook. Voor Mari is dat niet nodig, hij begrijpt het wel maar hij let niet op. Hij doet niet de minste moeite om de lessen echt te volgen. Dat is onverdraaglijk. Een onderwijzer mag toch vergen dat zijn leerlingen aandacht aan hem schenken.’

‘Zijn er meer jongens zoals Mari?’ vroeg Godefrieda.

De onderwijzer aarzelde even voor hij zei: ‘Er zijn meer moeilijke jongens, maar geen veroorzaakt mij zoveel last als Mari. Hij is geen belhamel, geen onruststoker en toch heeft hij een slechte invloed op de klas. Ik wou dat dat anders

werd. Kunt u daar niets aan doen?’

Godefrieda beloofde dat ze Mari er over zou onderhouden. Ze geloofde de onderwijzer wel en toch kon ze zich niet goed voorstellen dat de klacht gefundeerd was. Zij kende Mari het best van allen. De jongen was een goed opmerker, hij had een vlug begrip en hij was heel voorzichtig in zijn oordeel als hij zijn mening moest zeggen over dingen, die vrijwel helemaal nieuw voor hem waren.

Nog diezelfde dag praatte ze er met hem over.

‘Moet je vaak in de hoek staan?’ vroeg ze toen ze alles had gezegd wat ze met de onderwijzer had besproken.

‘Niet zo dikwijls, grootmoeder.’

‘Krijg je ook klappen als je niet goed hebt opgelet?’

‘Nee, alleen de harde boerenkoppen krijgen slaag met het Spaanse riet.’ Opeens werd hij driftig. ‘Dat moet die rotvent ook niet proberen. Ik bijt zijn vingers eraf.’

‘Je moet wel kalm blijven als ik met je praat, Mari,’ zei ze op bestraffende toon.

De drift verdween op slag, bevend over heel zijn lichaam stond hij voor haar. Zenuwachtig trok hij met de mond en begon dan te schreien. ‘Ik snap er niets van, grootmoeder. Iedere morgen bid ik een extra weesgegroetje dat ik toch maar goed zal kunnen opletten als de meester iets uitlegt. Vol aandacht luister ik en opeens ben ik weer aan het dromen. Daar kan ik niets tegen doen. Het gaat vanzelf.’

‘Waar droom je dan over?’

Hij aarzelde lang eer hij antwoordde met zachte stem: ‘Over thuis en over alles wat ik heb gezien. Weet u nog, grootmoeder, dat we met de brik naar Cromvoirt zijn gereden? Daar waren polderwerkers een kanaal aan het graven.’

‘Droom je daar over?’

‘Die grote graafmachine, grootmoeder. Die ijzeren bak hapt een groot stuk uit de bodem en smijt het aan de kant. Het gaat heel vlug. Die ene machine verzet meer werk dan twintig polderwerkers met de schop kunnen doen.’

Was het dat? Ze herinnerde zich dat hij met veel aandacht

naar die stampende machine had staan kijken. Dat had dus diepe indruk op hem gemaakt. Het was heel typisch dat hij er toen en ook later niets over had gezegd.

'Ja, dat gaat vlug, Mari. Het is iets van de nieuwe tijd, in mijn jonge jaren dachten de mensen nog niet aan zulke dingen. Het is interessant, maar je moet er toch niet te veel aandacht aan schenken. Je bent nu in de jaren dat de school heel belangrijk voor je is. Je moet goed opletten als de meester iets uitlegt. Het is voor de meester niet prettig dat jij over die machine gaat zitten dromen als hij vertelt hoe je de sommen moet maken. Beloof je me dat je nog eens extra je best zult doen?'

Dat beloofde hij spontaan, maar het haalde niet veel uit. Hij bleef dromen heel zijn leven lang. Niet de minste last had hij van zijn gedroom; het was een sluier voor zijn verbijsterende knapheid.

Toen hij in de hoogste klas zat van de lagere school kregen ze daar het eerste voorbeeld van. Tegen de winter toen de koeien weer op stal stonden, zei Mari dat de beesten op hun nuchtere maag weer het ijskoude water uit de pomp zouden moeten drinken. Daar kregen ze weer buikpijn van en nog andere klachten. Dat kon toch makkelijk verholpen worden, als ze naast de pomp een grote zinken bak zouden ophangen met een kraan opzij om het water weg te laten vloeien. Als ze 's avonds de bak volpompten en er 's nachts een petroleumbrander onder zetten was het water 's morgens op temperatuur.

De Dommelhoeve had een diepe put met heel zuiver water dat ook middenzomer nog ijskoud bleef. Vele jaren had Godfriedus het water emmer voor emmer naar de voedergoten gedragen, Toon had later een zinken pijp aan de pomp gebonden, dat deden de Gelderse veeboeren ook. Ze waren toen van het gesjouw af, maar het water bleef even koud. En nu kwam dat jong hun vertellen dat het ook anders kon. Toon voelde wel iets voor het plan. Door een loodgieter liet hij een zinken bak maken met een kraan opzij. De eerste morgen dat

het ding dienst moest doen stonden ze er allen rondom. Het water was iets te warm, ze moesten dus de volgende avond de pit van de petroleumbrander iets lager draaien. Dat was alles.

Godefriedus hoorde het water uit de bak door een pijp naar de voedergoten stromen. Hoe eenvoudig was het en hoe makkelijk. Hoe was het mogelijk dat die gedachte was opgekomen in het hoofd van een aap en niet in het hoofd van een grote, wijze boer?

Toontje, de tweede zoon, gaf geen problemen. Een typisch kereltje met zijn Indianenkopje. Zijn aandacht was altijd direct op het doel gericht. Op school was hij goed in alle vakken, zonder ergens in uit te blinken. Aan alle schelmenstreken, die door Friedje werden uitgedacht, deed hij mee; zelf nam hij echter nooit initiatieven. Mentaal leek hij op de graafmachine van Mari. Als je de handel overhaalde begon het geval te stampen en dan kon je het laten doen waartoe het bij machte was. Toontje deed ook alles wat van hem verlangd werd, maar dan in ieder opzicht.

Godefrieda vond hem een interessant ventje. Dat er een boer in hem stak zag iedereen, maar wat voor een boer zou hij worden? In zijn oogopslag was niets van de levendige slimheid van Friedje of de dromerige drift van Mari; zijn diepliggende ogen waren vol leven, doch zij gaven een indruk dat zijn opmerkingsvermogen niet breed was. Eenzelvig in de zin van teruggetrokken was hij niet en toch leefde hij heel sterk in zich zelf. Heel goed kwam dit tot uiting toen zij aan de kinderen de betekenis van de kruisen in de eiken balk uitlegde. Friedje luisterde vol aandacht; zij omvatte terstond het geheel, nieuwsgierig en niet diep indringend. De oude Marjan en Jan Griniau wonnen het met glans van de jong gestorven Marinus van Stapelen. Honderd uit vroeg ze over grootvader Griniau, de fameuze ruiter en jager; ze vond het erg grappig dat ze uiterlijk op hem leek. Voor de miskruisjes uit een ver verleden had ze geen belangstelling. Mari staarde met dromerige ogen voor zich uit. Even had hij belangstel-

ling voor de vroegere dromer, Marinus; het ging vlug voorbij. Veel dieper indruk maakten Jan Griniau en de mis-kruisen, die hij om een of andere reden samenbundelde. Niet zozeer de jager en de ruiter interesseerden hem in Jan Griniau, dan wel de vrije man, die zich verbeet van woede om de knechting van Brabant in de afgelopen eeuwen.

‘Het was schandelijk,’ viel hij driftig uit, ‘dat de mensen in het geheim met grote vrees voor zware straffen bij ontdekking, moesten samenkomen om mis te horen, te trouwen en kindjes te laten dopen. Hoe hebben de protestanten dat gedurfd? Wat waren dat voor mensen?’

Godefrieda legde hem uit dat het toen heel andere tijden waren met heel andere opvattingen dan nu. De katholieken hadden in het verleden ook veel fouten gemaakt. Dat wist hij, hij wist er meer van dan zij zelf. Het oordeel van de meester, die er op school uitvoerig over had verteld, was veel minder mild dan het hare, ontdekte Godefrieda.

Toontje zei niets over de kruisjes. De boeketjes en de slinger half wilde roosjes moesten ze wegdoen of vernieuwen, meende hij. Het was zo maar een stoffige boel. Toen ze er nog wat meer van vertelde, bleef hij er niet bij staan. Hij ging de stal uit en liep naar de akker om zijn vader te gaan helpen. Dat deed hij graag en nog liever ging hij mee naar de hei waar de dorre grond in cultuur gebracht werd. Dáár was iets te doen.

Willem ontplooidde in zijn jeugd weinig eigen activiteit. Hij was de trouwste trawant van Friedje, aan al haar streken deed hij mee en hij durfde alles aan. Daar hij niet het minste talent had om iets te verdoezelen of de schuld op anderen af te schuiven, kreeg hij de meeste klappen, vaak ook de portie van Friedje, die er heel handig in was de straffende hand van haar vader te ontlopen. Hij kon er wel tegen, zijn knokenstel zat stevig in elkaar en het was bekleed met een dikke spiermassa. Er zou een grote sterke kerel uit hem groeien en wat zou hij nog meer worden? Zijn ongewone spierkracht openbaarde zich al heel jong. Friedje profiteerde daarvan,

zij liet hem al het grove werk doen.

Op een keer waren Friedje, Toontje en Willem aan het spelen bij de sloot achter in de wei die de grens vormde tussen het land van de Dommelhoeve en dat van boer Kuipers. De sloot was breed en diep, daarom verboden speelterrein, maar daar trok Friedje zich niets van aan. Er zwommen zilversjes in, die haar fascineerden; ze konden ze echter zo niet pakken, daarvoor was de kant te steil.

Friedje ontdekte hoe het wel kon. Onder een grote treurwilg een eindje verderop lag sinds menscheugenis een zware eiken balk over de sloot. Waar hij lag onder de brede schaduw van de treurwilg zwommen de zilversjes niet; de balk moest dus verlegd worden naar het licht waar ze met secties door het water schoten. Als ze dan op hun buik midden op de balk gingen liggen, hadden ze de visjes maar voor het opscheppen.

‘Jongens, we halen een dik touw en een schop. We spitten de balk aan beide uiteinden vrij en sturen hem door de sloot.’ Het lukte, ze kregen de balk vrij en trokken hem naar de plaats waar de zilversjes zwommen.

‘Nu moet Willem op de balk gaan staan en hem met de stok naar de overkant sturen,’ zei Friedje.

‘Ga in het midden staan,’ riep Toontje nog, maar Willem stond al op het uiteinde. Twee seconden later stond hij nergens meer op; in zijn val kon hij de balk nog grijpen en daar lag hij spartelend om hulp te roepen. Alle drie schreeuwden ze om het hardst. Toon, die op de akker bezig was, hoorde de kreten. Hij schopte zijn klompen uit en rende op zijn sokken naar de sloot waar Willem intussen met de hulp van Toontje kans had gezien tegen de kant op te klauteren. Uitleg had Toon niet nodig, hij pakte Willem bij de lurven en gaf hem een flink pak slaag op zijn kletsnatte broek. Toontje, die nog bevend van de zenuwen zijn beurt stond af te wachten, kreeg die beurt prompt. Friedje was nergens meer te zien. Rennend langs de beemdrand was ze naar de hoeve gevluht waar ze zich verborg in het huiske. Door het open hartje in de deur

kon ze het gevaar zien aankomen. Toen ze uitgehijgd was bedacht ze dat het hoegenaamd geen zin had, dat ze het gevaar kon zien aankomen. Dan kon ze toch niet meer wegkomen. Daarom vluchtte ze naar de hooizolder waar haar moeder haar een poos later onder het hooi vandaan haalde. Maar toen was de woede van Toon bedaard.

Godefrieda begeleidde haar kleinkinderen door hun hele jeugd. Later kwamen daar ook nog Jan en Karel bij. Twee kleine jongens waar niemand last van had. Jan was een serieus ventje, een boerenmeneertje, die vanaf dat hij naar school ging waar algemeen beschaafd werd gesproken, zijn uiterste best deed om geen dialect meer te spreken. Karel was een oma's-kindje, een melkmuiltje, een weekdiertje, een zije sok; dat alles volgens zijn grote broers. Hij was een bijzonder aanhankelijke jongen, Godefrieda was stapelgek op hem. Haar begeleiding van hun jeugd geschiedde op allerlei manieren, in huis en overal waar het te pas kwam. Het meest toch wel op de brik. Het kon haar niet schelen dat Godefriedus mopperde over die doelloze ritten. Ze gingen er vrijwel iedere zondag op uit, heel Brabant liet ze haar kleinkinderen zien; de steden, de dorpen en de gehuchten. Veel was veranderd en veel was gebleven sedert zij met Jan Griniau het land verkende. Ze reed over de wegen langs de beboste vriendgronden en door de polders naar de grote rivieren. Zoals vroeger Jan Griniau had gedaan, vertelde ze over de agressiviteit van het volk in West-Brabant, over de bijna stupide achterlijkheid van de Peelbewoners en over de meer gesloten mensen uit het Land van Heusden en Altena. Ze reden naar Bokhoven waar grootmoeder Meerwijk nog woonde in het dijkhuisje waar hun vader was geboren. Naar Megen waar grootvader Griniau vandaan kwam, en naar Uden waar ze hun ogen uitkeken in het grote burgerhuis van oom Kees en tante Cato. Ze nam ze niet allemaal tegelijk mee, het ging om beurten. Dat deed ze niet omdat het hele klusje haar te druk was. Toen ze de persoonlijke geaardheid van de kinderen beter had leren kennen, begreep ze dat niet

voor allen dezelfde uitleg goed was. Friedje wilde mooie dingen zien. Toontje wilde land zien, Mari wilde alles zien en over alle dingen wilde hij praten. Willem tenslotte, hoewel hij beweerde dat hij niets hoefde zien, keek overal naar. Hij hoefde alleen maar te rijden en naarmate het paard harder draafde amuseerde hij zich beter. Hij praatte weinig, luisterde matig en toch bleek spoedig dat hij veel in zich opnam.

Deze ritten met de brik duurden verscheidene jaren. De kinderen vonden het een verrukking met hun knappe, vitale nog altijd jeugdige grootmoeder door het land te rijden. De enorme hoop indrukken, die zij opdeden vergaten zij hun leven lang niet meer. Boven de genegenheid die ze haar toedroegen, zweefde de schim, wazig maar nooit geheel wijkend, van Jan Griniau, die onbekende avontuurlijke grootvader voor wie de vrijheid het hoogste menselijke goed had betekend. Godefrieda had niet per se bedoeld de kinderen dat bij te brengen, maar op een of andere manier was het toch gekomen.

De eerste wereldoorlog was pas voorbij toen Friedje klaar was op de lagere school. Wat moesten ze er mee beginnen? Ofschoon ze altijd had meegeholpen op de hoeve was ze voor het boerenleven ongeschikt en ze had er zelf ook niet de minste zin in. Het werk thuis had ze gespeeld en daar kon ze niet mee blijven doorgaan.

Zuster Innocentia, het hoofd van de lagere meisjesschool, vond dat Friedje vanwege haar kwaliteiten echt iets beters kon gaan doen dan dienstbode worden hier of daar. Ze raadde echter af het meisje extern naar een middelbare school te doen; daarvoor miste Friedje toch wel enkele noodzakelijke eigenschappen, zei de zuster voorzichtig. Frieda en Toon snaptten er niet veel van en ze voelden er ook niets voor Friedje een voortgezette schoolopleiding te laten volgen. Godefrieda begreep wel wat de zuster bedoelde. Friedjes culturele basis was te smal, ze was heel spits en tegelijk een

nogal lomp boerenmeisje, bovendien een halve jongen. De enige mogelijkheid was een pensioonaat. Toen ze daarmee voor de dag kwam, gaf dat een hoop deining op de Dommelhoeve. Frieda vreesde dat ze op het pensioonaat een dametje van Friedje zouden maken. Wat konden ze daarmee aanvangen? Toon vond dat er geen standsverschil onder de kinderen mocht komen. Ze konden de koters toch niet allemaal naar een pensioonaat sturen; dat zou niet te betalen zijn en bovendien moesten de jongens straks mee aanpakken. Helemaal was hij het met zichzelf niet eens; in zijn hart wilde hij voor zijn enig dochttertje wel een uitzondering maken. Godefrieda voelde deze aarzeling wel aan, ze ging er op door en toen kreeg ze steun van Godefriedus. Misschien dat ook hij min of meer aanvoelde wat er schortte aan Friedje en daar wilde hij wel aan tegemoet komen. Als ze een dametje wilde worden moest het een ordelijk dametje zijn en geen hollewaai. Voor het geld moest hij opdraaien en dat wilde hij wel doen. Hij knikte dus en zei: 'Ik zou maar doen wat de zuster voorstelt.'

Daar was het mee bekeken, er bleef alleen nog de vraag over naar welk pensioonaat Friedje zou gaan. Er waren verscheidene in de dorpen rondom Den Bosch en ook in de stad zelf. De stad had de voorkeur niet, een dorp was beter. In het pensioonaat in Vught droegen de meisjes zwarte jurken met een lichtblauwe sjerp waarvan de linten tot op de knie afhingen; om hun hals een glimmend gesteven halfliggend boordje. Het was erg netjes en het zou Friedje goed staan, dacht Frieda. In een ander pensioonaat waren de pensionaires gekleed in zwarte jurken van veel grovere stof, met gebreide zwarte kousen. Het was wel keurig en degelijk, maar een beetje boerachtig ouderwets. Een derde groep pensionaires in het dorp Engelen hadden helder gesteven grijskatoenen jurken met rode knoopjes. Het was daar nogal streng, had Frieda horen zeggen. Toon gaf aan dit pensioonaat de voorkeur alleen al omdat het dorp Engelen dicht bij Bokhoven lag. Dat het regime streng was, kon alleen maar goed voor

Friedje zijn; de nonnen zouden er hun handen vol aan hebben om haar haar streken af te leren. Na beraad met zuster Innocentia ging ze naar de helder gesteven grijskatoenen jurken met de rode knoopjes. De zwarte jurken met de lichtblauwe sjerpen waren meisjes uit de hogere standen. Bij hen zou Friedje zich niet thuis voelen. Het pensionaat met de grove zwarte jurken was eigenlijk een gesticht voor halfwezen, ofschoon er ook wel andere meisjes waren. Zuster Innocentia was erg blij voor Friedje dat de knoop was doorgehakt. Nu zou het ook wel afgelopen zijn met die jongen. 'Een jongen . . . ?'

Ja, wisten ze op de Dommelhoeve dan niet dat Friedje er een vast vriendje op nahield? Harrie van Rensene, een pientere jongen van vijftien jaar, een veelbelovende leerling op de kweekschool van de broeders. Dat was al een half jaar aan de gang. Hadden ze daar nooit iets van gemerkt? Als de zuster dat had geweten zou ze hen zeker hebben ingelicht.

'Dat is weer zo'n brutale streek van Friedje,' zei Toon. 'Ik begrijp niet dat de jongens daar niets van gezegd hebben.'

'Daar weten ze niets van af of ze heeft hen de wacht aangezegd hun mond te houden,' meende Frieda.

'Zoek haar spullen eens na,' zei Toon.

'Ach nee . . . ' kwam Godefrieda er tussen.

Frieda ging toch zoeken in Friedjes slaapkamertje. Ze vond een doosje, diep verborgen achter allerlei spullen. Er zat een waterverfplaatje in: twee ineengeschilderde vuurrode harten in een krans van lichtrode roosjes, een verguld-op-snee kerkboekje in een met watten opgevuld parelmoerachtig kaftje, en een vrij lang liefdesgedicht.

'Leg het maar vlug op zijn plaats terug,' zei Godefrieda een beetje kregel.

'Daar moeten we toch iets van zeggen,' vond Toon.

'Met een paar woorden kun je haar laten voelen dat we op de hoogte zijn. Meer moet je er niet van zeggen, Toon.'

Godefrieda vond het leuk, haar ogen glinsterden van binnenpret. Zijzelf en Frieda hadden indertijd de liefde niet lang

laten wachten, maar Friedje sloeg toch wel alle records. Het aardigste was dat ze het zo'n lange tijd verborgen had kunnen houden. Op school waren de meisjes er vermoedelijk allemaal van op de hoogte.

Friedje ging dus naar de grijskatoenen jurken in Engelen. Met loden benen, met de pee in haar duvel, en toch niet helemaal onwillig. Ze begreep zelf heel goed dat er iets met haar moest gebeuren en een opleiding op een pensionaat was voor later toch altijd beter dan dienstbode worden hier of daar of thuis rondhangen. Een volle zak raadgevingen kreeg ze mee. Ze moest goed haar best doen en lief zijn voor de zusters. Geen streken uithalen en niet gaan zitten dromen over een zekere Harrie van Rensene, zei Toon met een plagerig lachje. Met een hoogrode kleur keerde zij zich driftig om. Haar mond bewoog al om iets te zeggen; het bleef onuitgesproken, blijkbaar vond ze dat het beter was te zwijgen.

Het eerste rapport met Kerstmis was gunstig, zowel voor studieresultaten als gedrag en ijver. 'Friedje is een vriendelijk meisje,' zei de overste in, de spreekkamer tegen Toon en Frieda. 'Ze doet goed haar best en op haar gedrag is niets aan te merken. In haar manier van doen is ze soms een beetje jongensachtig. Hoe kan dat anders waar ze is opgegroeid tussen niets dan jongens, belhamels,' glimlachte de overste.

'Zij was zelf de grootste belhamel, waarde moeder,' zei Toon.

'Daar hebben we weinig van gemerkt, meneer Meerwijk. Een klein beetje dus, zoals ik zei. Dat gaat er hier wel af.'

Dat ze dat zeker zou lukken ontdekten ze op de Dommelhoeve al tijdens die eerste kerstvakantie. In minder dan vier maanden was Friedje al bijna onherkenbaar veranderd. 'Ze is stroopzoet en poepvroom,' zei Willem. 'Er is niets meer aan.' Voor de maaltijden legde ze de handen vlak tegen elkaar en ze deed haar ogen dicht om dan langzaam en eerbiedig het tafelgebed voor te bidden. Daarna keek ze speurend naar de nagels van haar broers, de ellebogen moesten van tafel af en je mocht niet praten en eten tegelijk. Ze was erg stil, heel lief voor de jongste broertjes en ook wel ge-

willig om mee te helpen als ze haar handen niet vuil hoefde maken. Ze was altijd thuis behalve een namiddag toen het al begon te schemeren; opeens was ze verdwenen. Toen ze terugkwam zei ze dat ze op bezoek was geweest bij zuster Innocentia. Ze vond het erg jammer, dat ze niet had gezegd dat ze naar de zuster toe wilde gaan. 'Het kwam zo maar opeens bij me op en toen heb ik verder nergens aan gedacht.' Ze vertelde een heel verhaal over de dingen, die ze met zuster Innocentia had besproken.

Ze jukt, dacht Godefrieda. Wat moet ik er mee doen? Ik zal het na de kerstvakantie onderzoeken. Laat ik nu de pret niet voor haar bederven. Het bleek dat ze inderdaad bij zuster Innocentia was geweest. Een paar minuten slechts, ze durfde niet langer blijven omdat het al donker begon te worden. 'Dan heeft ze vermoedelijk die jongen ontmoet,' zei de zuster. 'Ja, u zult er op moeten letten tijdens de vakanties.'

Wat een uitgekookte heks, dacht Godefrieda. Ineens moest ze denken aan haar eigen jeugd toen ze op een donkere zondagavond met Jan Griniau had afgesproken op de weg naar Zegenree. Om een alibi te hebben bij navraag waar ze was geweest, was ze eerst een poos gaan buurten bij Meintje Verheggen. Toch zal ik haar met de paasvakantie beter in het oog houden, dacht ze. Het zijn nog kinderen en die jongen zit midden in zijn studie.

Friedje zag bij iedere volgende vakantie kans tenminste een keer ongezien weg te komen. Ze had blijkbaar het vermogen om iedereen af te leiden en er dan stiekem tussenuit te gaan. Bij haar terugkomst had ze altijd een goed verhaal.

Toen ze ruim twee jaar in Engelen was, gebeurde er iets ernstigs, althans volgens de zusters. Half november, een paar dagen na Friedjes verjaardag, kwam er een briefje van het pensioonaat met de mededeling dat de overste graag zo spoedig mogelijk een gesprek wilde hebben met vader of moeder Meerwijk. Toon kon heel moeilijk weg en dus reden Godefrieda en Frieda er heen met de brik.

'Ik heb een onprettige boodschap voor u,' zei de overste. Ze

had een plat pakje in de hand waar ze het papier van afwikkelde. Een doosje met fraaie kanten zakdoekjes kwam te voorschijn.

‘Friedje kreeg dit pakje toegestuurd van een anonieme afzender,’ ging de overste verder. ‘Ik heb me daar erg over verbaasd. Dit zijn toch geen kinderzakdoekjes. Deze kanten vodden worden gebruikt door mondaine dames, om het heel voorzichtig te zeggen. Gelukkig wist ik in welke richting ik moest zoeken. Ik had al eens horen fluisteren dat Friedje een vriendje heeft; het is onvergeeflijk dat ik er toen niet meer aandacht aan heb besteed. Ik heb me terdege op de hoogte gesteld en toen heb ik Friedje bij me laten komen. Het is haar geluk dat ze ruiterlijk heeft bekend. Als ze had gejokt had ik haar weggestuurd.’

Even was het stil en dan vroeg Frieda: ‘Wat gebeurt er nu verder, waarde moeder?’

‘U begrijpt,’ zei de overste, ‘dat het aan onze pensionaires streng verboden is er een vriendje op na te houden. En wat voor een vriendje, vraag ik mij af. Harrie van Rensene schijnt een frivole, lichtzinnige jongen te zijn, anders stuurt hij aan een meisje van veertien jaar toch niet zulke opzichtige kanten lorren. Vindt u het zelf ook niet heel erg, dames?’

Frieda stond volop ja te knikken. Godefrieda, die het toch wel leuk vond, stond er wat beteuterd bij te kijken. Wat moest ze zeggen? Met een oogopslag had ze gezien dat Harrie van Rensene geen lorren had gegeven. Het waren met de hand bewerkte zakdoekjes van het fijnste batist.

‘Omdat Friedje beloofd heeft dat ze terstond een einde zal maken aan de omgang met die jongen en zij uit een onberispelijke familie komt, zal ik deze keer genade voor recht laten gelden,’ zei de overste. ‘Nochtans op voorwaarde dat ik de volle medewerking krijg van de ouders, en van de grootmoeder,’ neigde ze beleefd naar Godefrieda. ‘Als Friedje haar belofte niet strikt nakomt, stuur ik haar op staande voet weg.’

'Het is toch verschrikkelijk,' zei Frieda toen ze weer in de brik zaten.

'Het komt niet te pas, maar zo erg is het nu ook weer niet,' vond Godefrieda.

'Is het geen grote schande als ze daarvoor wordt weggestuurd?'

'Dat zou inderdaad schande zijn,' gaf Godefrieda toe.

Toon was woedend. Hij zou haar de benen kapot slaan met de kerstvakantie. Dat duurde nog meer dan een maand en dan is de woede wel bekoeld, dacht Godefrieda. Toon zou er verder werk van maken en dat deed hij ook. De Van Rensenes woonden in Vught. Oorspronkelijk kwam de familie uit Nuland Geffen waar Van Rensene veldwachter was geweest. Nu was hij adjudant van politie. Een grote, sterke man, zijn zware snor hing als een luifel over zijn mond. Ze wisten ervan dat hun zoon een vlammetje had. Harrie had wel eens een portretje laten zien. Wat was erop tegen?

Toon vertelde wat Godefrieda en Frieda hadden gehoord.

De meisjes mochten dus geen vriendje hebben en er zeker geen cadeautjes van krijgen. Op straffe van onmiddellijke verwijdering van het pensionaat. 'Het is nogal aangepakt,' vond de adjudant.

'De zakdoekjes waren erg mooi en heel duur,' zei Harries moeder. 'Een kennis van ons heeft ze meegebracht uit België. De jongen heeft er zijn zakgeld van een heel trimester aan gespendeerd. Dat had hij er graag voor over, voor Friedje was het beste nog niet goed genoeg. Ze zag er erg lief uit op het kiekje.'

'Wij zouden het onprettig vinden als onze dochter om die reden wordt weggestuurd,' zei Toon.

'Dat snap ik, meneer Meerwijk,' bromde de adjudant. 'Ik zal vandaag nog maatregelen nemen dat dat zeker niet gebeurt.'

'Maak er niet te veel drukte over,' vermaande zijn vrouw. 'Als de overste het geval bespreekt met broeder directeur van de kweekschool, krijgt Harrie er misschien ook nog last mee.'

Dat was een gedachte waar de adjudant purper van aanliep.

'Dat moest er nog bijkomen!' blafte hij. 'Stel je voor dat broeder directeur even gek is als die non in Engelen. Harrie zit dicht bij zijn onderwijsexamen,' wendde hij zich tot Toon Meerwijk. 'Ik regel het zonder gerucht te maken. U kunt er zeker van zijn dat uw dochter van onze zoon geen last meer zal hebben. Dat Harrie zijn Friedje helemaal af zal zweren, durf ik niet te garanderen.'

'Friedje is pas veertien jaar geworden, meneer Van Rensene.'

'En ze gaan al twee jaar met elkaar om,' lachte de adjudant. 'Als ik mijn zoon zou gelasten voorgoed een eind te maken aan de omgang met Friedje, zou ik een stiekemer van hem maken. Daar voel ik niets voor. U moet er mee tevreden zijn dat Harrie Friedje niet meer in moeilijkheden zal brengen.'

Tijdens de kerstvakantie sneed Toon de koek nog even aan — een pak slaag kwam daar uiteraard niet meer bij te pas. Hij zei er maar een paar woorden over en dat was nog te veel. Vinnig viel ze hem in de rede; ze wist overal van en ze had nu echt genoeg op haar kop gehad. Over Harrie van Rensene werd niet meer gepraat en tijdens de volgende vakanties bleef ze braaf thuis. Toch was het niet voorbij; dat zagen ze aan heel haar manier van doen; de omgang was eenvoudig met beider goedvinden een paar jaar stopgezet.

Het was dan ook een sensatie van de eerste orde toen in juni, bijna twee jaar later, een vrachtrijder de koffer van Friedje kwam brengen met een briefje van de overste. Meneer Meerwijk werd verzocht zijn dochter terstond te komen halen. Nadere inlichtingen zouden hem op het pensioonaat worden gegeven.

Toon reed er heen in grote onrust. Er zou wel iets heel ergs gebeurd zijn, anders zouden ze haar niet twee weken voor het eindexamen het pensioonaat hebben uitgebonjourd. De overste ontving hem met grote ernst en waardigheid, ze zag bleek van spanning. 'De kwestie is heel ernstig, meneer

Meerwijk, dat zult u wel begrepen hebben. Ik zal zuster Theodate laten komen, dan kan haar eerwaarde u zelf vertellen wat er is gebeurd.'

Zuster Theodate, een jong, bedeesd nonnetje, vertelde het met veel schroom: 'Gistermiddag na het diner was het heel stil in huis. De zusters hadden recreatie in de kleine zaal, de pensionaires hielden hun siësta, op een paar na, die in de tuin wandelden. Het was heerlijk weer. Ik zat onder de veranda, waar ik de meisjes in de tuin in het oog kon houden, te lezen. Plotseling ontdekte ik dat er iets ongewoons te doen was. Ik zag twee pensionaires haastig over het tuinpad snellen. Ze waren erg geagiteerd en ze hadden blijkbaar het grootste plezier. Ik liep de tuin in en daar zag ik Friedje tussen de bosjes met een jongen. Ze omhelsden elkaar, hij kuste haar handen, haar mond en nog meer ...' zei zuster Theodate met roze konen en neergeslagen ogen.

'Dat "en nog meer",' voegde de overste, die vond dat de vader er recht op had alle details te weten, er aan toe, 'is dat Harrie van Rensene Friedje ook heeft gekust in het kuiltje van haar hals.'

'Zo zo, dat is niet mis,' zei Toon Meerwijk, innerlijk helemaal opgelucht. Hij had iets veel ergers verwacht. In zijn gedachten kwam ineens die dag toen Godefrieda vanwege een oogontsteking in Den Bosch had moeten blijven en hij alleen met Frieda naar huis was gereden. Toen was de wind in het beginnend vuur van de liefde geslagen. Zestien-een-half jaar was Frieda toen, Friedje was nu bijna zestien.

'Ik kan mij voorstellen,' zei de overste, 'dat die jongen heel blij was met zijn onderwijzersdiploma, ik kan er ook inkomen dat hij zo vlug mogelijk aan Friedje wilde laten weten dat hij was geslaagd. Maar het gaat toch niet aan om als een avonturier over de muur van een pensioonaat te klimmen om dan met een pensionaire te gaan staan minnekozen, nota bene vlak bij de Lourdesgrot. Heel het pensioonaat was in opschudding, we hebben er heel wat moeite mee gehad de meisjes te kalmeren. Uiteraard heb ik Friedje terstond moeten isoleren,

ze heeft vannacht ook niet op de slaapzaal geslapen. Ze is nu in mijn kamer, ik zal haar roepen, dan kunt u haar meenemen. Ik hoop dat u begrijpt dat wij echt niet anders hebben kunnen handelen.'

'Het is wel erg jammer zo kort voor het eindexamen,' zei Toon Meerwijk.

'Daar heb ik aan gedacht, meneer Meerwijk. Haar examen kan ze uiteraard niet meer doen, maar uit consideratie voor u en uw vrouw, en ook voor Friedje zelf, heb ik een getuigschrift gemaakt waarin ik heb gesteld, dat Friedje door bijzondere omstandigheden geen examen heeft kunnen doen waar zij geheel voor klaar was en naar onze mening zeker voor geslaagd zou zijn.'

Ze las het getuigschrift voor en gaf Toon dan de grote witte enveloppe. Toon stond maar te knikken en dank u wel te brommen. Het verraste hem, hij vond het mooi, het was erg menselijk.

Even was het stil en dan zei de overste met zachte stem: 'Ik weet alleen niet hoe mijn houding moet zijn tegenover Harrie van Rensene. In geweten vraag ik me af of een jongen met zo'n mentaliteit wel geschikt is om onderwijzer te worden op een katholieke jongensschool.'

'Het zijn nette mensen,' zei Toon. 'Ik ben er geweest, waarde moeder.'

'Ja, het zijn nette mensen,' erkende de overste volmondig. 'De vader is adjudant van politie, een respectabel man; de moeder is een zeer vrome vrouw. Ik moet erover nadenken, ik weet nog niet wat ik er mee zal doen.'

Toen ging ze Friedje halen. Met roodbeschreide ogen stond ze heel deemoedig tegenover haar vader. 'Zo zo,' zei Toon. 'Het is niet zo mooi, Friedje.'

Door Friedje spontaan haar hand toe te steken maakte de overste een eind aan het pijnlijke moment. 'Het beste met jou,' zei ze vriendelijk; uit haar ogen straalden genegenheid en deernis. 'Je bent hier een prima leerling geweest, het zal in je verder leven ook wel goed met je gaan.' Nog van een

paar andere zusters mocht Friedje afscheid nemen. Ze waren hartelijk, in aller ogen zag Toon genegenheid en nieuwsgierig mededogen. De overste bleef hen op het bordes nog even na staan wuiven. Friedje groette haar met opgestoken hand en een matte glimlach. Dan keek ze naar de statige gevel van het pensionaat. In haar ogen was een typische uitdrukking, een mengeling van groot verlangen en diepe woede.

Een eind reden ze stil voort. Dan zei Toon Meerwijk: 'sodeju' en nog eens 'sodeju'. Er zat geen fut achter, hij diende boos te zijn en dat lukte niet.

'Harrie is een ezel,' zei Friedje. 'Hij had weg moeten blijven. Maar ik ben toch ook blij dat hij is geweest. Een klikspaan heeft me verraden bij zuster Theodate. Ik denk wel dat ik weet wie het gedaan heeft.'

Daar ging Toon niet op in. 'Wat moet er nu met jou gebeuren?' vroeg hij.

'Dat zien we wel, vader.'

'Ik wil geen gevrij in huis hebben. Je bent nog geen zestien jaar.'

Ze keek hem aan met een open blik vol spot en verbazing. Hoe ben je zelf vroeger geweest? hoorde hij haar denken. Dan zei ze rustig: 'Ik heb met Harrie afgesproken dat hij pas thuis komt als ik achttien jaar ben. Als ik twintig ben gaan we trouwen.'

'Zo zo,' zei Toon. 'Dat is dus allemaal al geregeld.'

Dan waren ze thuis. Er werd niet veel gezegd, ze keken maar; vooral de broers staarden haar vol bewondering aan. Het was interessant dat ze was weggeschopt om een vrijer.

'Ze zijn nog te jong om te trouwen,' zei Godefriedus niet erg toepasselijk. Er klonk blijdschap en teleurstelling in zijn dorre stem. Het was duidelijk dat hij zat te popelen naar de trouwdag en het vijfde geslacht daarna.

Friedje zorgde zelf voor een baan. Met augustus werd ze assistente bij een dokter in de stad. Ze zag er fantastisch knap en geleerd uit met haar hagelwitte jasschort. Van Godefriedus vlooidde ze een fiets af, een fonkelnieuwe kar met een

spiegeltje op het stuur zodat ze ook kon zien wat er achter haar op de weg gebeurde. Ze was erg rustig en ze deed haar werk goed. De zusters hadden eer van hun werk. De belhamel van de Dommelhoeve was een welopgevoed gecultiveerd jong meisje geworden.

De fiets van Friedje was niet de eerste fiets van de Dommelhoeve. Toen Friedje met haar flonkerend rijwiel naar de stad reed, koersten Mari, Toontje en Willem al een hele tijd op rammelende karren, die Mari van oud materiaal in elkaar had gezet. De gedachte dat ze konden proberen van Godefriedus een nieuwe fiets af te vlooiën was bij de jongens nooit opgekomen; dat Friedje nu reed op verchromde wielen was zeker geen bewijs dat het hun ook zou gelukt zijn als ze het wel hadden geprobeerd.

De moeilijkheid met Friedje was niet het enige probleem op de Dommelhoeve. Allang voordat Godefrieda en Frieda naar Engelen waren gereden om de eerste ernstige klacht over Friedje aan te horen, lag Mari in volle ruzie met zijn vader. Bij het verlaten van de lagere school hadden de meester en hij elkaar zeven kruisen nagegeven en al een week later wilde Mari aan de slag gaan bij de oude Bart Schieban, de smid van het dorp. Mari had de laatste jaren meermalen te kennen gegeven dat hij werktuigkundige wilde worden; een bijzonder fraai woord, maar wat stak er achter? Waar kon je dat beroep leren? Thuis waren ze er mee vertrouwd geraakt dat Mari geen boer zou worden. 'Bring daar niet op aan,' zei Godefriedus. 'Er steekt nog geen halve boer in Mari.'

Als het dan geen boer kon zijn, waarom mocht het dan niet iets wezen dat op een of andere manier met de agrarische gesteltenis van Brabant te maken had? 'Wat zou dat kunnen zijn?' vroeg Mari. 'Landbouwleraar? Ontginner van heidegrond?' Als hij landbouwleraar wilde worden, zou hij weer jaren naar een of andere stomme school moeten gaan. Dat zou handen vol geld kosten. Als hij daar klaar was – voorop-

gesteld dat hij ooit zover zou komen – zou hij zijn leven lang voor de schoolbanken moeten staan om jongens zijn wijsheid in te pompen. ‘Dan word ik nog liever gewoon boerenknecht met de zekerheid dat ik over tien jaar helemaal verzuurd ben door chagrijn.’

‘Je kunt ook gewoon onderwijzer worden of bij de politie,’ zei Godefriedus.

Mari keek zijn opa met grote ogen aan. Niet goed wetend wat hij moest zeggen, aarzelde hij met zijn antwoord. Toen hoorde hij de fluisterstem van Toontje vlak bij zijn oor: ‘Laat die ouwe sok maar kletsen.’

‘Ik word werktuigkundige,’ zei Mari. ‘Ik begin met het vak te leren bij Bart Schieban.’

Godefriedus dacht niet dat Bart Schieban hem zou kunnen pruimen. Bart had een knecht.

‘Ik wil geen knecht worden, opa. Ik hoef niets te verdienen.’

‘Aha,’ zei Toon. ‘De jonheer Mari Meerwijk hoeft niets te verdienen. Zijn vader zal wel werken voor de kost. Dacht je dat ik dat goed vind?’

‘Friedje brengt al een beurs met geld binnen,’ schamperde Mari.

Toen moest hij maken dat hij weg kwam. Zijn vader, die hem over de tafel heen bij de lurven wilde pakken, greep mis.

‘Zo moet je er niet tegenin gaan,’ zei Godefrieda. ‘Laat die jongen proberen wat hij kan.’

De oude man bemoeide zich vrijwel nergens meer mee. Zijn invloed was echter nog groot en zijn woorden hadden nog steeds betekenis. Ook nu weer. Godefriedus scheen intussen de kwestie verwerkt te hebben en tot een besluit gekomen te zijn. ‘Laat de jongen maar een tijdje zijn gang gaan,’ zei hij voorzichtig. ‘Dat hij voorlopig niets verdient is wel te overkomen.’ Blijkbaar bedoelde hij het als een proef: Mari moest het leven maar leren kennen op een manier die hij zelf het beste vond.

Een week na de laatste schooldag ging Mari naar Bart Schieban. 'Ik zou graag bij jou komen werken,' zei hij. 'Ik hoef voorlopig niets te verdienen. Een paar zakcenten als je die kunt missen.'

'Het komt er hier niet op een paar centen aan,' zei de lichtgeraakte Bart. Hij was geen smid van het schone voorbeeld, geen reus aan het vuur, de spieren lagen niet als koorden op zijn armen. Hij was oud, klein en mager; hij had een brosse, grijze kuif en een dunne hangsnor, kippige ogen en afgezakte schouders. Het was bijna niet te geloven dat deze man een brok gloeiend ijzer plat kon slaan. Toch deed hij dat, blijkbaar zonder de minste inspanning. Met de leren schort voorgebonden, de mouwen van zijn boezeroen opgestroopt tot boven de ellebogen, keek hij door het nikkelen brilletje, dat op het puntje van zijn neus hing, naar Mari. Hij kende dat ventje wel, alles wist hij af van de rumoerige kinderen Meerwijk. Het waren geen doetjes, maar dat hoeft in een smederij ook niet.

'Weet je vader dat je hier bent?' vroeg hij.

'Ze weten thuis dat ik werktuigkundige wil worden.'

'Aha,' lachte Bart. 'Ja, dan moet je als smid beginnen. Kom maandagmorgen om half acht. Als je me in de weg loopt stuur ik je weer naar huis.'

De eerste zaterdag liet Mari de twee kwartjes zien, die Bart hem gegeven had.

'Die mag je houden als je ze niet versnoept,' zei Toon. Mari kocht voor moeder en grootmoeder een kokoskoek, voor opa en vader een sigaar, voor de kleine broertjes snoepjes. Hij begreep dat hij dat niet had hoeven doen, het was leuk geweest te trakteren van zijn eerst verdiende loon. Hij deed het nog wel eens meer, om de maand ongeveer. De rest stopte hij gierig weg tot hij genoeg had om een oud frame en nieuwe fietsbanden te kopen.

Op een keer vroeg hij Godefriedus of deze hem drie gulden wilde lenen. Als hij zelf moest blijven sparen duurde het te lang, hij had de fiets vlug nodig.

Er ging een schokje door Godefriedus' nek. 'De fiets...?' vroeg hij verbaasd. Meteen wist hij het weer. Over alle wegen reden fietsen en auto's, vliegmachines kwamen wel eens overvliegen. Hij gaf Mari drie gulden.

'Ik geef ze u terug met een kwartje in de week, opa.'

'Dat is goed, jongen.' Hij pakte het kwartje iedere week ook aan, met pijn in de vingers. Graag had hij Mari het beetje geld laten houden; de jongen had echter gevraagd om te lenen en wat je leent moet je teruggeven. Hij kon dat wel goed maken met Mari's verjaardag. Als hij scherper had opgelet zou hij er vermoedelijk op hebben doorgedacht dat Mari de fiets wel heel vlug nodig had. Dat begreep hij pas toen de jongen midden winter na een half jaar volontairen, de smederij werd uitgezet. Het kwam helemaal onverwacht, de berichten waren erg goed geweest. 'Mari houdt de hamer niet scheef in de hand,' zei Bart Schieban tegen Godefriedus in De Posthoorn. 'Hij heeft kijk op vuur en ijzer. Hij is dun, taai en sterk, dat is goed voor een smid. Een beetje driftig is hij wel, hij jaagt Andries en mij op. Ik kan daar wel tegen,' lachte Bart, 'maar Andries schopt hem vandaag of morgen onder zijn achterwerk.'

'Je moet niet driftig zijn,' mopperde Godefriedus. Daarna hoorde hij geen klachten meer. Nu was hij op straat gezet wegens vergaande brutaliteit.

In het dorp woonde het gezin Arendonk dat naar Amerika wilde emigreren waar de mensen veel vlugger rijk konden worden dan in Brabant. Een broer van vader Arendonk was daar in een paar jaar al boven Jan gekomen. Zijn zoon, Theo, een vriend van Mari, praatte er alle dagen over; hij hunkerde naar het voorjaar, eerder konden ze niet gaan. Alles was daar anders, ook het brood; in Amerika werd het brood gebakken van tarwemeel gemengd met maïsmeel. Het tarwemeel kon zijn vader bijna voor niets krijgen van zijn broer, de maïs zouden ze zelf gaan verbouwen.

Mari's ogen begonnen te schitteren. 'Maakt de molenaar de maïskorrels?' vroeg hij.

In Amerika gebeurde dat machinaal, vertelde Theo.

Was het dan niet makkelijk om voor noodgevallen zelf een handmaïsmolen te hebben?

Dat aspect van de emigratie was bij de veelvuldige gesprekken in het gezin Arendonk nog niet bekeken. Theo dacht dat dat zeker makkelijk zou zijn.

‘Is het gewone kippenmaïs?’ vroeg Mari.

In Amerika waren de korrels iets groter dan in Brabant. Verder was er geen verschil.

‘Ik maak een handmaïsmolen voor jullie,’ zei Mari. ‘Je vader hoeft alleen het materiaal te betalen.’

Een handroggemolen, uit vroeger dagen, die in de Dommelhoeve op de vliering lag, was de directe aanleiding geweest voor het idee. Mari haalde het ding te voorschijn om het eens goed te bekijken. Twee grofgesmede tandwielen, ingebouwd in een kast van zwaar eikehout, vormden de eigenlijke molen. Hij deed wat maïskorrels in de trechter en draaide aan de zwengel. Er gebeurde niets, pas toen Willem zijn enorme spierkracht er achter zette, viel er een beetje grof meel in het bakje.

‘Daar heb je niets aan,’ zei Willem. ‘Je bent kapot eer je het meel voor een brood hebt gemalen.’

Mari praatte er met Bart Schieban over en kreeg meteen de kous op de kop. ‘Wij zijn grofsmid, kachelsmid, hoefsmid; met snuisterijen houden we ons niet op.’ Toen Mari vroeg of hij zelf mocht proberen een molen te maken, snauwde Bart hem toe dat hij eerst moest leren een hoef behoorlijk te vijlen. Daarna kwam er nog heel wat kijken eer hij een gave schakelketting zou kunnen smeden. Als hij zover was zouden ze wel eens verder praten.

De maïsmolen bleef Mari intrigeren. Hij had aan Theo Arendonk beloofd dat hij er een zou maken en die belofte moest hij houden, deze winter nog. Hij sloopte thuis de roggemolen en nam het ijzerwerk mee naar de smederij, waar hij het verstopte. De ganse dag was hij er in gedachten mee bezig. De molen, die hij wilde maken, moest hanteer-

baar zijn en een kind moest er mee kunnen malen; de dingen van thuis voldeden niet aan die eisen. Hij prakkizeerde zich suf, tekende bladen vol en heel langzaam groeide een plan waarvan hij dacht dat het uitvoerbaar was en aan de eisen voldeed. Eind januari kreeg hij zijn kans het plan te toetsen op zijn werkelijke waarde. Bart Schieban moest met zijn vrouw naar een begrafenis, ze zouden een hele dag wegblijven. Met Andries speelde hij het wel klaar; als die zou vragen wat hij aan het doen was, zou hij zeggen dat Bart hem dat werk had opgedragen.

Al heel vroeg was hij in de smederij. De hele dag werkte hij als een bezetene en toen Bart 's avonds thuiskwam, was hij een flink stuk gevorderd. Het kwam daar nooit helemaal klaar, Bart zette hem op staande voet buiten de deur. Dat viel hem een beetje koud op het lijf, maar hij trok zich er weinig van aan. De volgende morgen was hij al weer vroeg bezig met zijn fiets, die hij half gemonteerd had laten staan; een paar uur later reed hij de stal uit.

'Heb je ze in elkaar gekregen?' vroeg Frieda.

Dat kon moeder zien. Hij draaide de wielen snel in het rond en je hoorde ze niet eens wentelen.

'Je kunt niet fietsen,' plaagde Frieda.

Hij keek haar boos aan, stapte op de fiets en kwakte tegen de stalmuur aan. Hij zwalkte tussen de kersebomen door en maakte in de beemd een tuimeling waar hij zich flink bij bezeerde. Nog een uur bleef hij bezig de fiets en zich zelf te temmen en reed dan naar Den Bosch. Trots als een pauw kwam hij in de namiddag met zijn ene hand aan het stuur, de andere in zijn broekzak door de beemd naar huis fietsen. In de fijnsmederij van meneer Bartels op het Hinthamereind kon hij direct beginnen, vertelde hij achteloos.

Sander Bartels zag terstond dat het plan voor de maïsmolen was gemaakt door een piepjonge dilettant met talent. Er moest veel aan verbeterd worden en dat deden ze samen. Ze maakten ook samen de molen in verloren uren. Hij werd licht van gewicht en toch sterk, hij was makkelijk hanteer-

baar en hij maalde dat het een lieve lust was. Steven Arendonk, die er indertijd in had toegestemd dat Mari een maïsmolen zou maken, was het ding helemaal vergeten. Toch stopte hij hem graag in de grote kist; zoals was afgesproken betaalde hij de materialen en hij gaf nog wat extra voor de moeite. Een week later voer het eerste werkstuk van Mari Meerwijk naar het verre Amerika. Vader Arendonk zal hem wel demonstreren, dacht Mari. Dan zullen de andere boeren daar ook wel zo'n molen willen hebben. Wie weet hoeveel we er moeten maken. Daar zal een hoop geld mee te verdienen zijn. Sander Bartels vond het leuk, hij praatte er over met vakgenoten. 'Die knaap heeft een fantastisch goed inzicht in constructie,' zei hij. 'Dat is opmerkelijk, hij is nog maar heel jong en hij komt uit een boerengezin.' Toen vele maanden later nog geen enkele bestelling was binnengekomen, begon Mari de moed te verliezen. Ik vermoed, dacht hij, dat ze in Amerika de molen hebben nagemaakt. Eigenlijk moest dat niet mogen, Sander en ik hebben hem uitgevonden.

Met Toontje hadden ze geen moeilijkheden. Hij nam afscheid van de school met een gouden kaart voor gedrag en vlijt. Hij was een geboren boer en dus ging hij, na drie bedevaarten gemaakt te hebben met zijn moeder, terstond aan de slag op de Dommelhoeve.

Willem werkte de dingen ook vlot af. Hij was niet zo'n goede leerling geweest als Toontje en hij kreeg dan ook geen gouden kaart, wel een vriendschappelijk klopje op zijn schouder van de meester. Zijn toekomst had hij zelf al jaren geleden in de sterren gelezen, hij wilde slager worden en graag zo vlug mogelijk; er hoefden wat hem betrof geen bedevaarten aan vooraf te gaan. Toen zijn vader zei dat hij eens met Kees Verbunt, een slager uit het dorp, zou gaan praten of die hem kon gebruiken, verraste Willem allen met de opmerking dat hij omstreeks Allerheiligen Kobus La Haye, een loonslachter, wilde gaan helpen. Wat had dat voor

zin? vroeg Toon.

'Zo maar,' zei Willem. 'Ik wil heel het vak leren van de grond af aan.'

De loonslachters waren nogal ruwe mannen, die het heel druk kregen als het slachtseizoen begon. Een paar maanden waren ze in de weer van de vroege morgen tot de late avond. Ze lieten zich grof betalen en veel trakteren op bier en jenever. Sommigen waren in die drukke slachtmaanden eigenlijk nooit helemaal nuchter. Kobus La Haye was zeker de prontste man van het hele stel, hij deed zijn werk rustig en hij dronk matig. De boeren en vooral de boerinnen mochten hem graag en hij zou het werk dan ook niet hebben afgekund als hij beter had kunnen kruiden. Het was merkwaardig dat Willem deze man op leeftijd wilde gaan helpen en niet een jonge, levenslustige loonslachter, die het wel leuk vond tussen het slachten door te scharrelen met boerendochters of aardige stoepmeiden.

Kees Verbunt wilde Willem direct hebben als leerling. Hij vond het goed dat de jongen tijdens de slachttijd een loonslachter wilde gaan assisteren; in één winter kon hij daar heel wat van opsteken. De keuze was goed. Kobus La Haye kende zijn vak al was hij dan niet de beste kruidier. Dat zou Kees later wel recht trekken. In de slachtmaanden reed Willem met de fiets van hoeve tot hoeve. Hij deed alles wat hem werd opgedragen. De varkens wassen en scheren, mee uitbenen, darmen wassen en vullen met worstvlees, inzouten en roken. Tenminste een keer wilde hij zelf steken, hij mocht het van Kobus tweemaal doen. De eerste een zeug, die te oud en te moe was om zich nog te verzetten; de tweede keer een jonge vette beer. Het was een gevaarlijk karwei, maar de sterke jongen speelde het alleen klaar.

Jan en Karel waren lieve jongens. Jan zou na de lagere school wel naar een middelbare school gaan in de stad. Een pensionaat was voor hem niet nodig, zijn culturele basis was breed genoeg. Hij had eigenlijk niets van een boerenjongen, hij was helemaal een meneertje. Karel wilde priester wor-

den. Mari, die overal handig in was, had voor hem een altaartje gemaakt met een kelk en een monstrans en alles wat erbij hoorde. Een oude naaister, die al jaren in het Liefdehuis woonde, had misgewaden genaaid. Op zijn eentje las hij de mis in de opkamer. Hij preekte voor zich zelf of voor zijn moeder, de enige die hij soms kon bewegen even haar werk te onderbreken om naar zijn 'gewijde' woorden te luisteren. Hij droeg zijn altaartje ook wel eens naar de stal waar hij de mis speelde onder de kruisen in de eiken balk. Toen Godefrieda ontdekte dat hij dat deed op de sterfdagen van Marinus van Stapelen, Jan Griniau, Dien Baks en oma Marjan, liet ze ook nog een zwart-met-zilverband kazuifel voor hem maken.

Voor Toon Meerwijk zouden misschien de drie grote wensen van de Brabantse boer in vervulling gaan: een flinke stal met vee, een dikke vrouw en een jongen op het seminarie. Frieda zou dan nog wel heel wat ronder moeten worden.

Harrie van Rensene kwam Friedjes verjaardag meevieren op de Dommelhoeve. Toen ze weggestuurd was van het pensioonaat, had ze gezegd dat Harrie pas thuis zou komen als ze achttien jaar was. De stiptheid, op de dag af, van deze blijde binnenkomst was niet volgens haar aard; ze was niet zo erg punctueel. Uit een aantal kleine gebeurtenissen was af te leiden dat Harrie het zo geregeld had, of de adjudant zelf. Als het aan Friedje had gelegen was Harrie al veel eerder komen kennismaken. Ze ontmoetten elkaar regelmatig in de stad. Door de week slechts twee keer een uurtje daar Harrie voor zijn hoofdakke veel moest studeren, zondags vrijwel de hele namiddag. Voor de ouderen was Harrie nog steeds de onbekende, waar zij niettemin al een en ander van afwisten; de jongens hadden hem al verscheidene keren gezien. Hun oordeel was niet onverdeeld gunstig en nogal verschillend. Jan de hbs'er vond hem een aardige jongen. Een blond type, lang en dun en altijd goed gekleed, een beetje steil en afgemeten deftig. Mari, die hem een keer had gezien, vond hem alleen

maar steil. Willem vond hem afschuwelijk. Twee keer had hij Harrie ontmoet en iedere keer had de vent net gedaan of hij hem niet zag.

‘Dat komt omdat jij er zo slordig uitziet,’ zei Friedje. ‘Nooit vraag je moeder om je broek te persen en je haar zit altijd in de war.’

‘Ik hoop dat hij te gelegener tijd ruzie met me maakt, dan kan ik hem de Dommel in smijten,’ antwoordde Willem. Toontje, die hem een keer had gezien op de Bossche markt, had er geen flauwe notie meer van hoe de knul eruit zag.

Friedje was nog steeds assistente bij dezelfde dokter, die haar zwaar onderbetaalde. Ze bleef er toch omdat het een keurige betrekking was en zij het volle vertrouwen had van de dokter en van mevrouw. Mari werkte nu bij zijn vierde baas. Bij Sander Bartels, die veel meer voor hem was geweest dan een werkgever – een goede vriend waar hij zijn leven lang aan verknocht zou blijven – was hij twee jaar gebleven. Ondanks dat hij er graag was en er veel had geleerd, ging hij er toch weg omdat hij vond dat er een manco was in zijn vakopleiding. De grofsmid, Bart Schieban, had hem te vlug de smerderij uitgebonjourd. Hij ging dus terug naar een grofsmid om dat onderdeel van het vak grondig te leren. Daarna kwam hij terecht in een echte constructiewerkplaats, waar hij thuishoorde. Het ging er niet altijd even goed. De eigenaar, Frits van Vlijmen, een goed constructeur, was volgens Mari te ouderwets en te weinig creatief. De kort aangebonden Van Vlijmen en de driftige Mari lagen nogal eens met elkaar overhoop. Het grondpatroon van Mari’s wezen had zich in de loop der jaren nog duidelijker afgetekend. Een dromerig-driftige jongeman, vriendelijk van inborst en toch soms erg lastig en opvliegend. Een werkmans, die niet uit de arbeidersstand afkomstig was. Daar rekende hij zich ook niet onder. Door de week maakte hij niet veel werk van zijn kleding, zondags echter wilde hij er tiptop uitzien. Wat zou er van hem terecht komen? vroeg Godefrieda zich af. Als hij bleef doorgaan met herrie te maken zou hij van de ene baas bij de an-

dere belanden tot tenslotte niemand hem meer wilde hebben. Overigens had hij ook zeer goede eigenschappen. Van zijn loon, dat nu heel behoorlijk was, gaf hij een groot deel thuis af. Ze hadden het niet nodig, maar het kwam hun toe, meende hij.

Willem stippelde zijn weg veel nauwkeuriger uit. Na een jaar bij Kees Verbunt gewerkt te hebben, nog onderbroken door de periode dat hij Kobus La Haye assisteerde, wilde hij er weggaan en Kees vond dat best. In de stad was meer voor hem te leren dan in een dorpslagerij. Willem wilde echter eerst een tijd in het abattoir gaan werken, pas daarna bij een grote gerenommeerde slagerij. Als hij alle knepen van het vak kende zou hij nog een tijd gaan beulen in een vleesfabriek en in een exportslagerij. Dan was hij zeker klaar om hier of daar voor zich zelf te beginnen.

Een paar dagen voor haar verjaardag gaf Friedje aan haar moeder een nieuw damasten tafellaken en nieuw verchroomd bestek voor allemaal. Ze zei er meteen bij wat ze op haar verjaardag wilde eten. Dat was gebruikelijk op de Dommelhoeve. Frieda kon meestal te voren wel raden wat gekozen zou worden, daarom verbaasde zij er zich over dat Friedje een menu had samengesteld als voor een zilveren bruiloft. Dat zou dus wel allemaal voor Harrie bedoeld zijn. Op de dag vóór het feest gaf Friedje tijdens de avondboterham nog een kort college over goede tafelmanieren. Daarmee was de maat vol.

'Komt God zelf?' vroeg Willem.

Zo'n vraag kwam op de Dommelhoeve niet te pas. Godefriedus zat boos grommend met zijn hoofd te schudden. Toon sloeg woedend met de vuist op tafel. Zijn handen jeukten om die kwajongen om de oren te slaan, maar dat durfde hij niet meer. Opeens was er een lawaai als een oordeel, iedereen praatte en riep door elkaar. Friedje begon te schreien, van de weeromstuit Frieda ook; de kleine Karel zat op zijn lippen te bijten om zijn emotie meester te worden, niettemin liepen grote tranen langs zijn wangen.

Mari vond het bevrijdende woord. 'We moeten niet flauw doen,' suste hij. 'Ik kan me voorstellen dat Friedje graag heeft dat Harrie morgen een goede indruk van ons krijgt.'

'Wat is hij dan voor een vent?' vroeg Willem uitdagend.

'Jij weet heel goed wat voor een jongen Harrie van Rensene is,' zei Mari. 'Dat doet overigens niets ter zake. We moeten hem morgen uitproberen. Als hij een naarling is, schrijven wij hem af, als hij meevalt nemen we hem vol liefde in ons midden op.' Het klonk licht ironiserend en dat was leuk. Opeens waren de tranen verdwenen en allen lachten weer.

'Ik stel voor, moeder,' zei Mari, 'dat we morgen voor een keer de dagorde veranderen. Willem, Jan en ik kunnen in het middaguur niet naar huis komen en we willen er toch heel graag bij zijn als het nieuwe tafellaken en de nieuwe vorken en lepels voor het eerst gebruikt worden. Laten we dus allemaal morgenavond warm eten.'

Frieda keek haar moeder aan en deze keek naar Godefriedus. Het was op de Dommelhoeve nog nooit gebeurd dat de warme maaltijd was verschoven naar de avond. Ze hoefden hem niets te vragen, heel spontaan zat hij ja te knikken.

Het was vrij koud toen Harrie van Rensene op die novemberdag op zijn hoge fiets door de beemd naar de hoeve kwam fietsen. Hij zag er gedistingeerd uit. Een nieuwe zwarte ratiné jas, daaronder een donkergrijs kostuum, een bolhoed, donkergrijze slobkousen over zijn zwarte schoenen, witte gebreide handschoenen. Een witzijden halsdoek was sierlijk onder zijn kin gevouwen. Aan de fietsstang zat een perehouten wandelstok vastgebonden. Een lefwandelstok met een ivoren dopknop. Het ding paste niet bij zijn deftige kleding, of misschien toch wel; in dat geval was het een symbool van zijn jeugd.

Hij zette de fiets tegen de muur en toen hij wilde kloppen op de voordeur werd deze al opengedaan door Friedje, die er bijzonder lief uitzag in haar nieuwe donkerrode jurk. Blij verrast keek hij naar het meisje, dan nam hij de bolhoed van het hoofd en breidde de armen uit in een vaderlijk gebaar.

Ze vloog er meteen in om zich een serie verjaarskussen te laten geven. Frieda, die dat op een paar meter afstand aanzag, vond het wel wat overdreven en een beetje gênant. Op de Dommelhoeve wisten ze alles van kussen af, het was er echter geen gewoonte om dat zo half openbaar te doen.

Dan volgde de voorstelling. 'Dit is mijn moeder - Harrie van Rensene.' Toen hij de hand uitstak en zich een beetje naar haar toeboog, schoof ze een half pasje achteruit, ze dacht dat hij haar ook wou kussen. 'Dit is mijn grootmoeder en dit is opa, mijn overgrootvader. Vader komt straks.'

Harrie feliciteerde allen met Friedjes verjaardag. Hij vond het prettig dat hij nu kennis mocht maken met de familie waar Friedje al veel van had verteld. Niet in het minst was hij verlegen.

Toen hij zijn jas had weggehangen gingen ze naar de opkamer, waar Frieda een dag tevoren de kachel had aangestoken en de ramen wijd had opengeschoven om de mufte lucht te laten wegtrekken. Niet erg nieuwsgierig keek Harrie even rond voor hij plaatsnam op de met rood pluche beklede notehouten stoel. Dit soort boerenpronkkamers scheen hij wel te kennen. Ze dronken koffie met sneden beboterde en besuikerde peperkoek. Onderwijl zei Harrie, dat Friedje de eerstkomende zondag officieel entree zou maken bij zijn ouders. Ze had zijn vader en moeder overigens al een keer ontmoet op een feestje van de politie waar zij samen even waren binnengewipt. De adjudant en zijn vrouw zouden, als dat meneer en mevrouw Meerwijk convenieerde, graag naar de Dommelhoeve komen om kennis te maken. Als meneer en mevrouw Meerwijk een dag hadden bepaald, zou Friedje de boodschap wel overbrengen. Wederkerig zouden zijn vader en moeder meneer en mevrouw Meerwijk, en uiteraard ook meneer Van Stapelen en mevrouw Griniau, graag in Vught ontvangen. Dat konden ze samen wel bespreken.

Hij houdt van afwerken, dacht Godefrieda.

Vervolgens zei hij met een wat verlegen glimlach, die hem veel sympathieker maakte, dat hij zijn excuses nog moest

aanbieden voor het feit, dat hij indertijd over de muur van het pensioonaat was geklommen om Friedje te vertellen dat hij was geslaagd. Het speet hem erg dat Friedje en de familie daar zoveel narigheid van hadden gehad.

'Dat zijn we allang vergeten,' zei Frieda met haar zonnigste glimlach.

Dat is dan ook weer afgewerkt, dacht Godefrieda.

Toon kwam de opkamer binnen om kennis te maken en een kop koffie te drinken. Veel tijd had hij niet, maar er kwam die dag nog wel gelegenheid om te praten. Frieda, die ook nog het een en ander te doen had, verdween eveneens. Met vieren bleven ze over. Godefriedus was blijkbaar niet van plan die dag iets uit te voeren. Hij had zijn zwart pak aangetrokken en zijn lange witte baard zorgvuldig uitgekamd. De sigaar, die hij Harrie aanbood wees deze met een vriendelijke glimlach van de hand. Ze was te groot voor hem, hij rookte liever een sigaret uit een lang zilveren pijpje.

'Ik zal je de hoeve laten zien,' zei Godefriedus.

Friedje wilde liever eerst nog een kop koffie drinken.

Dan vroeg Godefriedus of Harrie graag onderwijzer was.

'Ja, om te beginnen wel, meneer Van Stapelen.' Daarop vertelde hij dat hij de tweede klas had van een lagere school in de stad en dat hij binnenkort examen zou doen voor de hoofdakte. Gezien zijn leeftijd was de aanstelling als hoofd van een lagere school de eerste tien jaar niet te verwachten, zelfs niet op een dorp. Dat was ook zijn bedoeling niet. Na het behalen van de hoofdakte zou hij een half jaar rusten en dan middelbaar Nederlands gaan studeren. Een zeer zware langdurige studie, die minder inspanning zou hebben gekost als het had gelopen via gymnasium en universiteit. Maar dat konden ze thuis niet betalen.

Godefrieda observeerde hem onopvallend terwijl hij praatte met Godefriedus. Hij was lang en slank. Hij had een sterk gebit met grote crème-witte tanden, blond gegolfd haar en grijze ogen. Zijn gezicht was een beetje hoekig, de kaken zaten er wat vierkant in, de kin was breed, de neus spits. Dat

alles met nog een zweem van een lichtbruine teint, duidde op zijn landelijke afkomst. Overigens was hij volledig een stadse jongen. In zijn uitspraak was geen spoor van dialect te ontdekken; hij sprak langzaam en wat geaffecteerd; het leek of hij ieder woord zorgvuldig overwoog eer hij het uitsprak. Zijn Nederlands was zeer zuiver, maar omdat elk woord een functionele plaats had in zijn zinnen, was het wel vermoeiend naar hem te luisteren.

Toen het gesprek met Godefriedus even stakte vroeg ze: 'Als ik me goed herinner ben jij in Nuland Geffen geboren.'

Zo was het inderdaad. Zijn jeugdijaren had hij er ook doorgebracht, spelend in het zand.

'Nuland Geffen is niet zo zanderig als Cromvoirt waar ik heb gewoond.'

'Toch wel,' vond hij. 'Vooraf buiten het dorp liggen nog grote zandschollen uit het oerverleden. Nuland Geffen ligt alleen niet zo afgelegen als Cromvoirt. Er is bij ons meer verkeer met de mensen uit de omliggende dorpen.'

Ze vroeg of hij goed bekend was in die streek. Haar overleden man kwam uit Megen, dat lag wat meer naar het noorden.

Hij kende Megen, een oud stadje met een heel aparte sfeer. Toen hij haar aankeek trof haar een eigenaardige uitdrukking in zijn ogen: verlegenheid en ook iets als tegenzin. Even was het stil en dan zei hij: 'Er wonen in de buurt van Megen nog een paar Griniaus.'

'Een broer van mijn man is gemeentesecretaris in Batenburg.'

'Dat is hij geweest,' zei Harrie. 'Meneer Grinau uit Batenburg is al verscheidene jaren gepensioneerd. Hij woont nu weer in het ouderlijk huis in Megen. Er zijn ook nog een paar neven of achterneven, dat weet ik niet precies.'

'Weet u dat dan niet, grootmoeder?' vroeg Friedje.

Godefrieda voelde dat het bloed naar haar hoofd steeg, ontkenkend schudde ze het hoofd, ze kon geen woord uitbrengen. Ze begreep echter dat ze haar onkunde omtrent de fa-

milie van Jan Griniau moest verklaren, daarom dwong zij zich om te zeggen: 'Je weet dat grootvader een vrijbouter was, hij kon niet zo best met zijn familie opschieten. Daarom weet ik er niets van.' Ze schaamde er zich voor dat deze jongeman haar dit nu kwam vertellen. Gerard Griniau uit Batenburg had ze nooit ontmoet. Bij de dood van Jan Griniau had ze een doods aankondiging gestuurd, maar er was niemand gekomen en ze hadden ook niets van zich laten horen. Ze wist niet dat er nog neven of achterneven waren. Jan Griniau had daar nooit over gesproken en ook Cato had er niets van gezegd. Als ze in Uden kwam, wat niet vaak gebeurde, werd er niet over de Griniaus gesproken. Het ontroerde en beklemde haar en nog vervelender was dat Harrie van Rensene iets afwist van Jan Griniau en geen gunstige dunk van hem had. Dat had ze gehoord in de klank van zijn stem.

Harrie van Rensene wilde dit blijkbaar uitpraten, vooral wilde hij vermijden achterbaks te lijken. Dat begreep Godefrieda toen hij zei: 'Voordat mijn vader zijn vaste aanstelling kreeg in Nuland Geffen, is hij verscheidene jaren los dienstverbander geweest bij de rijkspolitie in West-Brabant.'

Dat was het dus. 'Hoe oud is je vader?' vroeg ze.

'Eenenzestig. Vader en moeder zijn laat getrouwd. Vader had allang gepensioneerd moeten zijn. Daar wil hij niet van horen en ze kunnen hem ook niet goed missen.'

De adjudant was dus maar een jaar jonger dan zijzelf. Het was niet onwaarschijnlijk dat hij indertijd betrokken was geweest in de zaak Jan Griniau en de bietenboer. In snelle beelden gingen de gebeurtenissen uit die dagen aan haar geest voorbij. Het deed nog pijn na al die jaren. Na de dood van Jan Griniau had ze ernstig overwogen of ze de geldelijke steun voor de vrouw en de kinderen, die hij via de pastoor liet overmaken, al of niet moest blijven geven. Ze dacht dat ze in zijn geest zou handelen als ze het wel zou doen en ze had het ook gedaan. Korte tijd slechts, toen had de pastoor

gezegd dat het niet meer nodig was. De vrouw kon zich voortaan zelf redden. Nadien had ze nooit meer iets over die geschiedenis gehoord.

Nu kwam alles weer terug. Het was duidelijk dat toen Harrie thuis had verteld dat Friedjes grootmoeder Griniau heette, het hele geval de adjudant weer in herinnering was gekomen. En hij had er over gepraat met zijn vrouw en zijn zoon.

Opeens begon Friedje over Jan Griniau te praten, op de manier zoals alle kinderen het deden. Over de ruijterheld, de jagerheld, de vrijheidsheld. Zo was ze het zelf ook bijna gaan zien na al die jaren. Er was iets van waar en veel was geromantiseerd, geïdealiseerd. Het boek van Jan Griniau had ook donkere bladzijden, maar die kende Friedje niet. Het meisje vertelde vrolijk uitbundig, telkens betrok ze haar grootmoeder er bij om haar verhaal te bevestigen. Harrie luisterde met een glimlach om de mond; niet een keer keek hij Godefrieda aan als deze de gevraagde bevestiging gaf. Het was fijngevoelig bedoeld en toch kwetste hij haar er nog meer mee. Ze schaamde zich om de onwaarheden en de verdraaiing van de feiten. In ieder geval bleek er uit, en dat luchtte haar geweldig op, dat Harrie nooit met Friedje over Jan Griniau had gesproken in de zin zoals hij het van zijn vader had gehoord. Ze vroeg zich af of ze er op terug moest komen als ze één keer met Harrie alleen was. Daar moest ze nog eens over nadenken.

'Mag ik hem nu de hoeve laten zien?' vroeg Godefriedus.

Dat kon nog net voor de boterham. Nu was alleen Godefriedus aan het woord. De hoeve was kaduuk toen hij trouwde. Hij had ze helemaal nieuw gemaakt. Alles zelf getimmerd en geverfd. Hij wees naar een deurstijl waar de verf was gebladderd. 'We moeten opnieuw verven. Dat doen we als Friedje trouwt. Heel de hoeve maken we blinkend. Tenminste als ik dan nog leef,' lachte hij.

Op de akker was niet veel te zien in de herfst, in de wei evenmin. In het voorjaar zou hij het weer zien als ze volop groente en bessen wonnen van de akker. Dan stonden de

kersebomen en de ooftbomen in bloei, de wei was dan veel groener dan nu. Dat was mooi om te zien. In de stal wees hij met weids gebaar naar de twee rijen koeien en kalveren. 'Toen ik trouwde had ik één koe en kijk nu eens. Best gezond vee.' Hij wees naar de half onder paardedekens verborgen brik. 'In die boerenkoets heeft mijn dochter de kinderen heel Brabant doorgereden. Allemaal ritten van Jan Plezier. Ze hebben er misschien een beetje wijsheid, maar zeker veel fantasie bij opgestoken.'

'Dat kon wel eens meevallen,' meende Harrie.

Dan waren ze bij de kruisen. Godefriedus wees er naar met gestrekte arm. 'Dit kruisje heb ik gesneden toen mijn zoon is gestorven. Dat is al heel lang geleden. Dit kruisje is voor Jan Grinau. Dit is voor Dien Baks, een goede vrouw, die lang bij ons heeft ingewoond. Dit hart is voor mijn eigen vrouw.'

Harrie keek er naar en dan gleeed zijn blik naar de kruisen links en rechts op de uiteinden van de balk.

'Dat zijn miskruisen uit vroeger dagen,' verklaarde Godefriedus. 'Tijdens de plakkatentijd is op de Dommelhoeve in het geheim mis gelezen.'

Harrie keek verbaasd naar Friedje. 'Daar heb je nooit iets over verteld.'

'Ach, dat vind ik allemaal zo'n poppenkast,' zei Friedje.

Harrie vond het machtig interessant. 'Deze stal is dus een schuilkerk geweest. Dat was een nare tijd voor het Brabantse volk.'

'De protestanten waren rare mensen,' vond Godefriedus.

'Dat zijn ze nog.'

'Raar?' vroeg Harrie. 'Ik weet niet wat er raar aan is.'

'Vroeger ontmoette ik de protestantse boeren uit het Gelderse op de Bossche markt,' zei Godefriedus. 'Uitgestreken gezichten, stijve klepbroeken en zilveren gespen op hun schoenen.'

'Dat is lang geleden,' glimlachte Harrie.

'Behalve dan toch de uitgestreken gezichten.'

'Ziet u dat niet een beetje bevooroordeeld, meneer Van Stapelen?' vroeg Harrie. 'Fysionomisch is er weinig verschil tus-

sen katholieken en protestanten uit het overmaasse land. Het is daar een heel andere streek, er woont een heel ander volk. Het verschil in godsdienst is maar een bijkomstige factor bij hun leefwijze.'

Dat was Godefriedus te geleerd en dus gingen ze aan tafel. Ze lepelden een bord soep en dan kwam Frieda aandragen met schalen brood en gebraden varkensvlees of ze een sectie uitgehongerde soldaten moest spijzigen. Karel was er alleen maar om met Harrie kennis te maken. Toontje, die zich pas 's avonds tegelijk met zijn broers wilde laten zien, had boterhammen meegenomen naar het weiland.

Na de broodmaaltijd gingen Friedje en Harrie wandelen. Hij bond zijn wandelstok van de fiets af en dan liepen ze gearmd de beemd in. Het was een mooie, lichtgele stok. Je kon er gewoon mee wandelen en je kon hem onder je linkerarm steken met de knop naar voren, wat de griffiers en de hoge klerken van het Paleis van Justitie in de stad ook deden als ze van hun bureel naar hun woning schreden.

'Waar gaan we heen?' vroeg Harrie.

'Eerst maar naar het dorp, jongen. Dat zal een keer moeten gebeuren en dan zijn we er van af. Daarna gaan we naar het landgoed Zegenree. Daar kun je heerlijk wandelen, het is er heel stil. Het is verboden terrein, behalve voor mensen uit het dorp.'

Ze maakten de wandeling door het dorp maar kort, want ze hadden veel bekijks. 'De komende dagen hebben ze weer iets om over te praten,' zei Friedje. 'Ze zien jou minstens aan voor een baron.'

Op Zegenree was het inderdaad verrukkelijk om te wandelen. Het weer was goed, een beetje fris, maar daar waren ze op gekleed. Ze bracht hem naar het perceel knoestige knotwilgen. Het grauwe water van de Dommel stond hoog, op sommige plaatsen stroomde het tussen de wilgen.

'Wat is hier voor opmerkelijks te zien?' vroeg hij.

'Als je dat aan opa zou vragen, zou hij zeggen dat je hier staat op gezegende grond. Dit is een magische plek voor de

Dommelhoeve. Meer dan zestig jaar geleden stond opa hier de wilgen te snoeien, hij was toen knecht bij een pachter van Zegenree. Over het water heen zag hij een spits mager meisje in onze wei. De afstand was te groot om haar goed op te kunnen nemen, maar hij dacht dat ze een lief gezichtje had. In ieder geval was ze niet lui, dat kon hij afleiden uit haar manier van doen. Toen hij even later hoorde dat Marinus Beerdonk, de boer van de Dommelhoeve, in de val onder de brug was verdronken en dat dat meisje, Marjan, alleen achterbleef, heeft hij eerst een tijdje na staan denken en is toen naar de pastoor gegaan om te zeggen dat hij met Marjan wilde trouwen.'

'Dat was dus liefde op het eerste gezicht veraf,' lachte Harrie. 'Waar was hij het meest voor geïnteresseerd, voor de hoeve of voor het meisje?'

'Ik denk voor de hoeve. Hij was een arme boerenknecht en wat waren die vroeger waard? Ook tegenwoordig hebben ze nog niets te betekenen. Hij zal gedacht hebben dat als hij daar zijn gatje in kon draaien, zijn kostje was gekocht. Daar mag je geen kwaad van denken, Harrie. Het was een voorbeeldig echtpaar en hij heeft in zijn leven wel bewezen dat er iets in hem stak.'

Harrie keek om zich heen. De knoestige knotwilgen stonden narrig in het drabbige water, een dikke waterrat vluchtte voor hen weg, het zag er maar triest uit. 'Het is hier geen opgewekt plekje,' zei hij.

'In de zomer als de dunne twijgen van de wilgen uitschieten, is het heel aardig, Harrie.' Ze liepen verder over het intens rustige landgoed, voorbij de propere, scheefgezakte boerderijen met hun vergroende rieten daken. Dan stonden ze voor het fraaie oude landhuis. 'Hier woonde heel vroeger een baron, die goed bevriend was met Jan Griniau. Voor hij doodging heeft hij grootvader het rentmeesterschap van Zegenree aangeboden, maar dat heeft die eigenwijze man geweigerd. Hij wilde liever vrij zijn in zijn huis bij het mastbos in Cromvoirt. De baron was een typisch heer. Hij wilde de

Dommelhoeve kopen omdat hij dan ook over de rivier heen in zijn eigen land kon kijken. Dat heeft opa niet gedaan.'

Ze liepen tot Wansoord, het oude kasteeltje dat Harrie in verrukking bracht. Het lag er ook zo idyllisch met de grijze half begroeide muren en de beelden in de voorgevel tussen de ruige begroeiing. Hij kon er niet op uitgekeken komen. 'Hier woonde vroeger een beul van de boeren,' zei Friedje. 'Een rijke nietsnutter, een schoft van een vent. Toen Marinus Beerdonk verdronk, was de hoeve half van hem. Hij dacht dat hij de arme Marjan wel voor een paar centen uit kon kopen. Dan had hij de Dommelhoeve met een hoop winst aan de baron kunnen verkopen. Daar heeft opa een stokje voor gestoken. Opa heeft hem eens terdege de oren gewassen. Dat was een gedurfde onderneming in die dagen. Nu woont er een zekere meneer Piëtard, een oude zonderling van wie niemand iets afweet.'

Harrie keek weer naar het kasteeltje. 'Het is mooi, Friedje. Een stuk landelijke historie. In de zomer zal het hier verrukkelijk zijn.'

'Ja, het is hier een mooie streek. Ik zou hier best ergens willen wonen. Een lief huisje tussen het groen. Dat zal wel erg moeilijk voor jou zijn.'

'Die romantische gedachte moet je maar uit je hoofd zetten,' lachte hij.

Nog even bleven ze kijken en dan zei Friedje: 'We moeten teruggaan. Ik denk dat ik moeder nog moet helpen in de keuken.' Harrie vond het best. Eerst wilde hij echter nog even minnekozen onder het oog van de gipsen beelden. Dan namen ze de kortste weg en zetten er een pasje bij.

'Hoe vind je ze bij ons thuis?' vroeg Friedje.

'Aardig en bijzonder hartelijk. Je kunt zien dat je overgrootvader een man is geweest waar fut in zat. Dat is eigenlijk nog zo. Maar de interessantste figuur vind ik toch je grootmoeder.'

'Grootmoeder is een schat van een vrouw, Harrie. Vader en moeder zijn ook lief. Ze zijn eenvoudiger, er zit niet zoveel

in. Moeder is niet een boerin, die altijd naar mest en hooi ruikt; ze is ook geen doetje, op een bepaalde manier is ze goed aangepast aan de nieuwe tijd. Een echte werkezel, geen minuut kan ze stilzitten. Vader komt uit Bokhoven. Hij is hier goed thuisgeraakt, maar je kunt aan zijn oogopslag toch nog zien dat hij geboren is in het open polderland bij de grote rivieren. Grootmoeder is heel apart. Ik weet niet hoe ik haar aard en karakter moet beschrijven. Zeker is dat ze grote invloed heeft gehad bij de opvoeding van de kinderen.'

Daarna vertelde ze van de ritten met de brik. Daar had ze wel eens meer iets over gezegd, echter nooit zo uitvoerig als nu. Harrie luisterde gespannen naar het levendige verhaal. Heel Brabant had ze gezien en ze wist er veel van. Ze kende de volksaard in de verschillende gewesten en vertelde bijzonderheden uit de steden, de dorpen en van het landschap, waar Harrie uit op kon maken dat Godefrieda zich niet had bepaald tot alleen maar wat rondrijden.

Dan waren ze thuis. 'Nu moet jij je een uurtje alleen bezig zien te houden,' zei Friedje. 'Wandel wat door de beemd of langs de Dommel, misschien dat opa met je mee wil gaan.'

Harrie keek haar aan met een plagerige glimlach. 'Moet je echt je moeder helpen of wil je de boel controleren?' vroeg hij.

Hij kuierde door de beemd, praatte een poos met Godefriedus, die op de akker rondsloenterde, en dan was het tijd om te gaan eten. Ze waren er nu allemaal. Mari, Toontje, Willem en Jan. Allen zondags gekleed, de nagels verzorgd, fris gewassen en de haren netjes gekamd, de schoenen gepoetst. De drie oudsten stonden als pilaren in de woonkamer, alle drie geurden ze naar reukzeep en eau de cologne.

Er vonkte een fel lichtje in Friedjes ogen toen ze hen zag staan.

'Jullie gaan niet liggen donderstenen,' fluisterde ze snibbig.

Mijn hemel nog aan toe, ze waren zo mak als schapen en ze deden niets bijzonders. Toch was er iets ongewoons in hun houding. Wat was het precies? Het was geestig, grappig.

Harrie had daar wel gevoel voor, zijn ogen glinsterden van pret toen hij kennismaakte met zijn toekomstige zwagers. Hij begreep dat Friedje hen de wacht had aangezegd en nu speelden ze hun rol van nette broers voortreffelijk.

Het was een kostelijke maaltijd. Boeren-hors d'oeuvre; veel te vette soep; dikke schijven koud varkensvlees met perziken; gebraden runderhaas met aardappelen en verscheidene soorten groente, waarvan de meeste nooit op tafel kwamen omdat niemand ze beliefdde; chocoladepudding en fruit. Daarbij dronken ze zurig gerstebier. Naar boerenaard maakten ze er geen langdurige geschiedenis van; in een goed uur waren ze door het menu heengegeten. Er werd niet veel gepraat aan tafel en zeker niet uitbundig, je hoorde wel voortdurend het zachte getik van het nieuwe verchromde bestek. Nu en dan waren er kleine grapjes, waar zelfs Toontje aan meedeed. Als Willem iets wilde zeggen, stak hij eerst heel vlug zijn vinger even op. Toen hij het de eerste keer deed werd Friedje driftig, Harrie veinsde het niet te zien. Toen hij het in de loop van de maaltijd nog een paar keer deed, vond ze het wel grappig. Het werd geen demonstratie, hij keek haar niet eens aan als de dikke wijsvinger even omhoog ging. Dan volgde een of andere onnozele vraag of opmerking. Dat was wel pesterij, maar daar had ze geen vat op. Redeneer maar eens met een slagersknecht, die ieder gevoel voor logica veinst te missen. Toontje keek een paar maal quasi onopvallend hoe Friedje haar bestek gebruikte. Dan kwam er een glunder tevreden uitdrukking in zijn ogen en hij pakte zijn vork een beetje anders in de hand. Na de maaltijd gingen ze naar de heerlijk verwarmde opkamer waar de mannen en de jongens een sigaar of sigaret rookten - Harrie stak zijn sigaret weer heel secuur in zijn pijpje. Ze kregen koffie met cake, later een glaasje. Daar ontwikkelde zich een zeer geanimeerd gesprek over alle mogelijke onderwerpen, waar Harrie veel aan deelnam. Hij wist wel een en ander en dat wilde hij graag etaleren. Maar hij wilde ook wel luisteren. Handig bracht hij het gesprek op de ritten met de brik en

toen hoefde hij een half uur niets te zeggen. De jongens waren er vol van, het was de mooiste herinnering uit hun jeugd. Harrie ontdekte vlug dat ieder had gekeken op zijn eigen manier, maar bij allen was de liefde voor Brabant sterk aanwezig. Ze wisten er iets van en konden er over meepraten. Dat was dus het werk van grootmoeder Godefrieda. Wat zou het voor hun later leven betekenen?

Godefriedus gromde: 'Wat heb je er aan als je veel van Brabant afweet als de provincie er toch aan gaat. Ik hoor pater Gerlachus nog roepen in de kerk: Brabant moet agrarisch blijven! Daar komt niets van terecht.'

'Dat zal wel lang geleden zijn,' zei Harrie. 'Ik geloof niet, dat men dit thans nog van de kansel zal roepen. Nu marcheren de priesters vooraan bij de arbeidersorganisaties en de boerenbonden. Het heeft niets geholpen dat de clerus de industriële ontwikkeling van Brabant zo lang mogelijk heeft tegengehouden, en dat is maar goed ook. Wat wilt u, meneer Van Stapelen? Brabant is niet een echt agrarisch land. Cultuurgrond van hoge vruchtwaarde heeft Brabant weinig. Wel is er een groot potentieel aan mensen. Waar moesten ze daarmee blijven? Armoede lijden of het alternatief: weggaan. Het is goed dat verstandige lieden hebben ingezien dat hier industrie moest komen. In Midden-Brabant en ook elders zijn grote bedrijven verrezen en we staan nog pas aan het begin. Dat is een zegen voor de provincie. Als er geen industrie was gekomen, was Brabant armer geworden dan in de generaliteitsperiode toen het toch heel erg was.'

'We hebben nog niet veel in de pap te brokken,' zei Mari.

'Wat wil je, Mari? Brabant is eeuwenlang geknecht en vernederd; dat veroorzaakt aftakeling in ieder opzicht, de mensen krijgen dan op den duur een slaafse natuur. Toen we de vrijheid hebben herkreten, is men terstond begonnen met het herstel, maar dat gaat heel langzaam als er bijna niets is.'

Toen sprak hij over autochtone en allochtone Brabanders: echte inboorlingen en immigranten. 'Het is niet zó merkwaardig,' zei hij, 'dat tenminste het stafpersoneel van grote

bedrijven niet wordt gerekruteerd uit autochtone Brabanders. Het zijn bijna allen vreemdelingen, uit ons land en uit het buitenland, en niet-katholiek. Onze eigen mensen kunnen het nog niet. We hebben gebrek aan leiders, aan wetenschappelijk gevormde mensen. Waar zouden we ze vandaan hebben moeten halen? De magistratuur en de overheid zijn ook nog voor een groot deel niet-Brabants en niet-katholiek.'

Godefrieda voelde een schokje door haar nek gaan. Het was bijna veertig jaar geleden dat Jan Griniau op zijn bittere toon had gezegd dat we de mensen, die Brabant tot aanzien moeten brengen, nog moeten opleiden. Er moesten scholen gebouwd worden.

'In Tilburg is nu een belangrijk instituut voor onderwijs gekomen,' ging Harrie verder. 'Zo gaan we door, maar het zal nog wel een halve eeuw duren eer we zijn waar we 'wezen moeten. De magistratuur, de overheid en de leiding van grote bedrijven hoeft niet per se Brabants en katholiek te zijn, maar het hoeft ook niet helemaal anders te zijn. Een paar dingen hebben we ontdekt in de afgelopen kwarteeuw. De Brabander is geschikt voor de industrie in groot verband gezien. Van nature is hij goedmoeds en trouw; een van de redenen waarom in Brabant zelden ernstige arbeidsonlusten zijn voorgekomen. En hij heeft een groot en soepel opnamevermogen; een van de redenen waarom allochtone Brabanders graag in Brabant wonen en werken.'

'Is dat een les van de kweekschool?' vroeg Willem.

'Het is een les van de kweekschool en van het leven, Willem. Als je je ogen en oren openhoudt kun je veel zien en horen. Dat hebben jullie toch ook ondervonden toen je met je grootmoeder met de brik door Brabant reed. Maar jullie zijn anders opgevoed dan ik, je hebt een andere schoolopleiding gehad, je hebt in een ander milieu geleefd en je bent nog een paar jaar jonger,' lachte hij.

Het was al laat toen Harrie na een hartelijk afscheid vertrok. Hij bond zijn wandelstok weer aan de fietsstang, vouwde de

witzijden halsdoek onder zijn kin en liep met Friedje door de beemd; ze bracht hem weg tot op de brug.

‘Hoe is je indruk?’ vroeg ze.

‘Goed, het was leuk en gezellig, jullie zijn hartelijke mensen. Het is een mooi gezin en er is een goede verstandhouding. Dat mis je erg als je enige zoon bent. Mari is een interessante jongen. Ofschoon ik hem uiteraard in die paar uur niet geheel heb leren kennen, heb ik toch de indruk dat hij een dimensie meer heeft.’

‘Wat bedoel je daar mee?’

‘Dat weet ik zelf niet precies. Mij dunkt dat er iets groots in die jongen steekt. Ik hoop dat ik me niet vergis en dat het er uit komt. Willem is op en top een slager. Hij zal het er wel op aansturen, dat hij te zijner tijd zelf een slagerij begint. Toon is een niet boerachtige echte boer, laat ik liever zeggen landbouwer. Hij is wat teruggetrokken en toch een aardige vent. Misschien steekt er een groot boerenleider in hem. Van Jan en Karel kun je alleen nog maar zeggen, dat het kalme, keurige jongens zijn.’

‘Het is nogal,’ zei Friedje. ‘Jij hebt er geen kijk op. Het zijn rabauwen.’

‘Dat waren ze misschien voordat jij naar het pensioonaat ging,’ plaagde hij.

Nog even stonden ze bij elkaar op de brug. De maan, in het laatste kwartier, was half verscholen achter ijle wolken, haar zilverige glans lag op die wattige vacht en sloeg neer op de traag stromende rivier.

‘Woon jij hier graag?’ vroeg hij.

‘Ja, heel graag. Ik geloof dat mensen die op een dorp wonen en in de stad werken, iets voorhebben op anderen, die alleen het dorp of alleen de stad kennen.’

Een kille windvlaag ruiste vanuit de beemd naar hen toe, ze rilde ervan. ‘Jij moet naar huis,’ zei hij en sloeg zijn arm om haar heen. Dan kuste hij haar. ‘Lieve!ing, tot zondag bij ons thuis. Ik vrees dat het voor jou niet zo interessant zal zijn als het voor mij is geweest.’ Hij sprong op zijn hoge fiets en reed

weg, ze bleef hem na staan kijken tot hij geheel door het donker was opgenomen.

Thuis lag alles al in bed, behalve Mari, Toontje en Willem, die weer als pilaren in de woonkamer stonden. Op slag werd ze woedend. 'Zeg het maar!' snibde ze.

'Onder elkaar hebben we er nog eens over gepraat,' zei Mari.

'We hebben besloten dat we hem voorlopig niet in de Dommel zullen smijten,' voegde Willem eraan toe.

Bij het huwelijk werd bijna dezelfde stiptheid betracht als bij de eerste blijde binnenkomst van Harrie van Rensene, er was maar twee dagen verschil. Ditmaal lag het aan Friedje; als Harrie zijn zin had gekregen waren ze een half jaar eerder getrouwd. Met augustus was hij vierentwintig geworden en hij voelde zich helemaal trouwrijp. Friedje was daar echter niet toe te bewegen. Ze wilde twintig jaar zijn, dat gaf haar blijkbaar een gevoel van meerwaarde, en bovendien vond ze het leuk om te trouwen op dezelfde datum als haar vader en moeder. Zo werd dan het feest gevierd op veertien november negentienhonderdzesentwintig. Het werd geen boerenbruiloft. Behalve Godefriedus, die dat graag gewild zou hebben, was niemand er voor om een feest te vieren waar het halve dorp aan te pas kwam. Met de beide Toons had hij, overeenkomstig zijn belofte van twee jaar geleden de hoeve helemaal opgeschilderd, gewit en geteerd. Ze lag er als nieuw te blinken en voor wie was dat dan gedaan? De dorpeelingen konden hem niet loven als ze er niets van te zien kregen, de jongens kon het niets schelen en Friedje ging weg.

Het feest werd helemaal anders gevierd dan Godefriedus het zich had voorgesteld. In de stad was het meer en meer gebruikelijk dat de bruid een witte bruidstooi droeg, ofschoon het ook daar nog niet algemeen was. Op de dorpen was men nog lang niet zover. De witte bruidstooi werd daar alleen gedragen door een kleine elite, notabele dochters van de burgemeester, de notaris, de dokter, de landadel en nog een

paar deftige families met veel grondbezit. Bij de gewone burger kwam het nog niet voor en bij de boeren kwam het niet te pas.

Frieda en Toon, die zeker niet behoorden bij de ouderwetse boeren, die nog een Brabantse muts en een zijden pet droegen, vonden het niettemin heel erg dat Friedje per se een witte bruid wilde zijn, en zelfs Godefrieda vroeg zich af of dat wel kon. Godefriedus dacht daar heel anders over. Het kon hem niet schelen of Friedje een witte of een zwarte jurk wilde aantrekken, hem speet alleen dat hij de koeien niet voor een dag kon onderbrengen bij boerderijen in de buurt om zijn eigen stal te kunnen versieren met slingers en herfstbloemen en er lange tafels op schragen neer te zetten waar de mensen hun buik aan vol konden eten. Er mochten ook geen muzikanten komen, het zou een saaie boel worden. Een receptie in de opkamer waar ze weinig volk konden plaatsen. Dat was ook niet de bedoeling, zei Harrie. De gasten zouden maar even blijven. Het liefst had hij gehad dat ook geen drank werd geschonken, ze konden volstaan met een sigaar of een sigaret en een bruidssuikertje. Tegen die gedachte kwam heel de Dommelhoeve in opstand; een Brabantse receptie waar de gasten zelfs niet de gelegenheid kregen een glas te drinken op de gezondheid van het bruidspaar, was een onding. Daar moest hij dus in berusten.

Nog erger werd het toen Friedje zei, dat zij uiterlijk zeven uur wilden vertrekken. Ze hadden nog een hele reis te maken eer ze op de plaats van bestemming waren.

‘Op de plaats van bestemming?’ vroeg Frieda in uiterste verbazing. Ze gingen toch in Vught wonen bij het mastbos. De adjudant, geholpen door vrienden en een paar vaklieden, had het huis zelf gebouwd. Het was heel aardig en het was keurig ingericht.

‘Harrie heeft drie weken vakantie, moeder,’ zei Friedje. ‘We gaan een huwelijksreis maken.’

‘Toe maar,’ zei Godefriedus. Ze vielen van de ene verrassing in de andere.

‘Waar gaan jullie naar toe?’ vroeg Frieda.

Dat mochten ze niet vragen, lachte Friedje. Ze zouden wel een ansichtkaart sturen.

‘Toe maar,’ zei Godefriedus weer. ‘Het lijkt wel of Harrie Heer van Zegenree is. Wat blijft er dan voor ons nog over?’

Friedje had wel aangevoeld dat de nieuwe stijl, die zij wilden volgen, voor de Dommelhoeve te rigourens was. Daarom zei ze: ‘Luister eens, opa. Vraag voor de avond zoveel mensen als u wilt en laat ook muzikanten komen.’

Dus een bruiloft zonder bruid en bruidegom. Dat was zo iets als een kar zonder paard. Hij voelde er niets voor om tot zijn dood toe voor gek te staan in het dorp.

Ze waren er nóg niet, Friedje had nog iets te vragen. Verwachtend dat ze op heftige tegenstand zou stuiten, deed ze het heel voorzichtig: het zou een erg mooie bruiloft worden als de heren allemaal een jacquet zouden dragen. De storm, die ze verwacht had, stak niet op. De jongens vonden het vanzelfsprekend bij een witte bruid en ook vader Toon had er niets op tegen. Het was wel leuk om ook eens een keer in een slipjas rond te lopen. Godefriedus had onoverkomelijke bezwaren, als dat moest bleef hij thuis.

‘Dat moet niet,’ zei Godefrieda. ‘Opa heeft een goed zwart pak, daar moeten jullie mee tevreden zijn. Hebben jullie nu alles besproken met meneer pastoor?’ vroeg ze dan.

Ja, alles was geregeld. Dat was niet zo vlot gegaan; tot Harries grote verbazing waren ze op de pastorie op grote tegenstand gestuit. Toen hij zei dat Friedje in het wit zou trouwen en dat ze graag een plechtige mis met drie heren wilde hebben, zagen ze de onderlip van de pastoor al afzakken; toen hij eraan toevoegde dat het hoofd van de school waar hij onderwijzer was, de mis wilde laten zingen door een jongens- en mannenkoor, liep hij rood aan.

‘Wat is dat voor een koor?’ vroeg hij bars.

Harrie, die zich inwendig stond op te winden van woede, vertelde dat de hoofdonderwijzer, meneer Barand, een zeer

muzikaal man, een schoolkoortje had gevormd. Meneer Barand wilde zelf dirigeren als meneer pastoor dat goedvond.

De pastoor wist het nu allemaal. Met boos gezicht stond hij voor zich uit te kijken en vroeg dan plompverloren: 'Zou je niet liever heel de boel hier komen regelen?'

Harrie ging meteen steil omhoog. 'Ik vraag niet om hier iets te mogen regelen, meneer pastoor.'

De pastoor wendde zich alleen tot Friedje toen hij zei: 'Ik begrijp niet waarom dat allemaal nodig is. In de stad zijn ze geavanceerder dan hier, daar kijkt men niet zo nauw meer. We kunnen hier toch niet dezelfde maatstaven aanleggen. Jij wilt een witte bruid zijn, ik denk niet dat je je familie daar een plezier mee doet.'

'Thuis is alles geregeld, meneer pastoor,' antwoordde Friedje nerveus.

'Hoe laat moet die mis zijn?'

'Om tien uur,' antwoordde Harrie voor Friedje.

De pastoor negeerde hem weer toen hij zich tot Friedje wendde. 'Jij weet toch evengoed als ik dat hier alles nog gaat volgens bepaalde normen. Jij bent van een keurige familie en je hebt een nette betrekking, maar jij behoort toch niet bij de notabelen waar zulke dingen voor gereserveerd dienen te blijven. Ik geloof dat ik je aan moet raden hier nog eens ernstig over na te denken. Volgens mij kan het niet.'

'We kunnen ook elders trouwen,' zei Harrie op stugge toon.

Nu wendde de pastoor zich wel tot hem. Zijn lorgnet afnemend zei hij stroef: 'Dat gaat zo maar niet, jongeman.'

'Ik weet dat u het ons lastig kunt maken, meneer pastoor. Verhinderen kunt u het niet. Is ons geld niet evengoed als van een ander?'

'Het gaat niet over geld,' gromde de pastoor. 'Het gaat over bepaalde normen waar we ons aan te houden hebben.'

'Die normen interesseren ons niet. Het enige waar wij mee te maken hebben is, dat Friedje hier woont. Het is normaal dat ze uittrouwt uit het ouderlijk huis, in de kerk waar ze thuis hoort. Dat wil toch niet zeggen dat we terwille van be-

paalde normen, waar wij niets om geven, ons moeten laten voorschrijven hoe we mogen trouwen.'

De pastoor, die wel begreep dat hij te maken had met een jongeman, die wist wat hij wilde, stond nog even voor zich uit te kijken en zei dan op grommerige toon: 'Nu ja, als je niet naar goede raad wilt luisteren, moet je zelf maar weten wat je doet.' Nog een poging waagde hij: 'Je moet er wel om denken dat bij een plechtige gezongen heilige mis er bloemen op het altaar moeten zijn en zo meer. Dat kost veel geld.'

Harrie pakte zijn portefeuille. 'Zegt u het maar, meneer pastoor.'

De pastoor noemde de prijs en Harrie betaalde het hoge bedrag zonder met de ogen te knippen. 'Dit is onaangenaam,' zei hij toen ze weer buiten waren. 'Dat kom je in de stad niet meer tegen. Ik ben benieuwd wat het geworden zou zijn als hij zijn zin had gekregen.'

'De negenuur-mis met één heer en één zanger,' zei Friedje. 'Dat is de taks voor een vrije boer. De mensen zijn er volop mee tevreden. Het kost altijd nog een paar tientjes en dat is meer dan genoeg. Ze vinden het niet erg het halve dorp uit te nodigen wat ze honderden guldens kost. Boerenknechts en werkmensen trouwen om acht uur of nog vroeger voor een rijksdaalder of voor niets.'

'Die normen . . .' begon Harrie.

'Die zijn er altijd geweest,' viel Friedje hem in de rede. 'De boeren hebben ze zelf mee gemaakt. Als ze er erg in krijgen hoe wij trouwen, zit de kerk stampvol. Het enige dat zij zich dan afvragen is hoe wij daar zoveel geld aan uit kunnen geven.'

Nog een keer gromde Godefriedus toen op de trouwdag de gehuurde auto's kwamen voorgereden onder de kersebomen om het bruidspaar, de ouders en grootouders en de getuigen naar de kerk te brengen. Wat was dat voor onzin? Konden ze geen tien minuten meer lopen? Nadien werd hij stil door spanning en ontroering. Harries innerlijke vrees dat die

knorrige pastoor hen toch nog op een of andere manier dwars zou zitten, was volkomen ongegrond. Over een looper schreed de bruidsstoet naar het altaar vol bloemen en kaarsen; zelfs de koster speelde een feestelijke rol in zijn geklede jas, die hij alleen droeg op hoogtijdagen en bij belangrijke kerkelijke gebeurtenissen.

Godefriedus zag de stoet. Friedje in haar witte tooi; mooier bruidje had de pastoor nooit getrouwd. Al de heren in jacquet en hij liep er bij in zijn zondags pak. Diep schaamde hij zich om zijn eigenwijsheid. De mooie zang van de zangers en zangertjes uit de stad, de bezielende preek van meneer pastoor en tot slot de bariton-solozang van een collega van Harrie, die een prachtig oud Frans Marialied zong.

Godefriedus volgde de plechtige mis met weinig innerlijke aandacht, onophoudelijk schoven beelden uit zijn leven aan zijn geest voorbij. Bijzonder levendig was de herinnering aan zichzelf zoals hij had gestaan tussen de wilgen, kijkend naar het spichtige meisje in de wei van de Dommelhoeve. Hij zag zich weer terug in de spreekkamer van pastoor Vergroessen. 'Wil je met Marjan trouwen omdat je haar aardig vindt, of is het omdat je boer wilt worden?' had de pastoor gevraagd. 'Ja, dat het meest,' had hij eerlijk geantwoord. Dan zag hij Marjan in vele momenten van haar leven. Het laatste moment: haar geel-wit benig hoofd op het krijtwitte kussen. Van hetgeen op het altaar gebeurde zag hij niets door het floers van tranen. Hij veegde ze weg, zich niet schamend om zijn gesnik. De mensen konden wel begrijpen dat een stokoude man in zo'n moment zou snotteren.

Dan zag hij het witte bruidje weer, zijn achterkleindochter, ze leek een prinses uit een sprookje. Nu moest de Lieve Heer hem nog gunnen dat hij stamvader werd van vijf geslachten. Dan moesten die twee wel opschieten; een man van eenen- en negentig jaar heeft niet veel tijd meer om te wachten.

Uitgeleide gedaan door de jubelende klanken van het orgel schreed de bruidsstoet naar de uitgang. De kerk was vol volk

zoals Friedje had verwacht. Ze keek niet naar de mensen en hield ook geen bespiegelingen over hun gedachten. Op dat moment begreep ze nog niet dat zij op die dag een hoop oude normen in elkaar hadden geslagen, waarmee ze de pastoor een grote dienst hadden bewezen.

Tegen alle verwachting in werd het een druk bezochte receptie. Ook veel boeren kwamen feliciteren ondanks dat ze hun buik niet vol konden eten. Ze waren vol van het mooie witte bruidje en die prachtige mis. Was dan alles anders geworden? vroeg Godefriedus zich af. Hij was best tevreden met zijn ereplaats in een voltaire in de opkamer met neven zich een citroentje met suiker. Daarna volgde een familiediner, dat door een kok in de stad was toebereid. Toen pas kreeg Godefrieda kans het bruidje toe te fluisteren dat haar moeder ziek werd van de zenuwen omdat ze niet wist waar zij naar toe gingen. 'Zeg het maar, ik zal het alleen aan je moeder vertellen.' Friedje keek Harrie aan, die van het gefluister voldoende had verstaan om te begrijpen waar het over ging. Met een vaderlijk knikje gaf hij toestemming. 'We gaan vandaag naar Aken,' fluisterde Friedje. 'Daar blijven we maar een nacht. Morgen reizen we door naar Rome.'

Godefrieda sloeg haar handen ineen van verbazing. 'O, kinderen, wat zijn jullie gelukkige mensen,' verzuchtte ze.

Tegen zeven uur reed de auto voor om de jonggehuwden naar het station te brengen. Friedje zag er vlot uit in haar grijs mantelpakje, een ruime cape voor regendagen droeg ze over de arm. Frieda en moeder Van Rensene schreiden bij het afscheid nemen; zij werden onmiddellijk tot de orde geroepen door de bars vrolijke stem van de adjudant, die vroeg of ze huilden van verdriet omdat ze niet mee op vakantie mochten gaan. Vader Toon trok zenuwachtig met de mond; dat Godefriedus' lippen ook trilden onder zijn baard kon je niet zien.

'Stuur vlug een ansichtkaart dat we weten waar jullie zijn,' riep Frieda luid. De jongens mochten het geheim dat Gode-

frieda haar had toegefluisterd nog niet kennen. Een overbodige maatregel, zij had het geheim in het diepste vertrouwen met Toon gedeeld en deze had het onder belofte van strikte stilzwijgendheid aan de jongens doorgegeven. Geen verbrak de belofte, het geheim had hen sprakeloos gemaakt. Rome – het was een sensatie van de eerste rang. Misschien zouden ze de paus zien, de hartewens van alle jonggehuwden uit de hogere standen. Friedje bedankte vader en moeder en grootmoeder voor al hetgeen deze voor haar hadden gedaan. Toen ze Godefrieda kuste kon ze zich even niet goed houden.

‘Ik heb u enorm veel te danken,’ fluisterde ze. ‘U hebt me gevormd.’

‘Ik wens jullie het allerbeste toe,’ zei Godefrieda met een kalme glimlach. ‘Goede reis en prettige vakantie.’

‘Als we terug zijn...’

‘Dan kom ik vlug met je moeder en opa een dag op bezoek. Als het goed weer is kunnen we door het mastbos naar Cromvoirt wandelen. Dat is maar een flinke voetstap van jullie huis vandaan.’

Het feest ging niet als een nachtkaaars uit toen de jongelui vertrokken waren. De adjudant, die zich de hele dag tot deftig zijn had gedwongen, hing zijn jacquet over een stoelleuning; hij wilde meer bewegingsvrijheid hebben bij het zingen van het volkslied van Nuland Geffen. Een potpourri van boerenliedjes met een aantal deunen erin, die hij zelf had gemaakt. Dat de woorden door de luifelsnor niet goed waren te verstaan, was zo erg niet. Zijn weemoedig galmende stem en zijn komische voordracht maakten alles goed. Hij bracht ook anderen op gang en zo werd de avond toch een gezellig feest. Het was bijna middernacht toen de adjudant in een huurauto werd geholpen. Hij was behoorlijk teut, hetgeen niets te betekenen had; hij was nu gepensioneerd en kon zo lang uitslapen als hij zelf wilde.

Godefrieda kon niet goed in slaap komen. Dat speet haar niet, ze lag heel rustig in bed en het was prettig de stoet fan-

tasiebeelden aan haar geest te laten voorbijgaan. In gedachten zag ze het mooie witte bruidje en de slanke bruidegom naar het altaar schrijden, en dan in herinneringsbeelden haar eigen bruidsdag. Jan Griniau in zijn fraai nieuw kostuum met de hooggesloten kraag en de smalle pantalon. Hij was heel knap en apart, maar waar hoorde hij bij? Harrie van Rensene droeg het jacquet van de stadse meneer, hij was van top tot teen geklasseerd. Evenals Friedje had ook zij op haar trouwdag afscheid genomen van het boerenleven. Niet volledig, de band met het land was niet helemaal verbroken, niet in het daagse leven en niet in haar diepste wezen. Met Friedje was dat wel het geval, dat was eigenlijk altijd zo geweest. Ofschoon het meisje meegeholpen had op de boerderij, was zij van jongsaf aan een stadskind geweest, dat op een boerenhoeve werd grootgebracht. Friedje zou er zelfs niet aan denken kippen en konijnen te houden, waar ze toch ruimte genoeg voor had achter het huis. Heb ik er aan meegewerkt dat het zo is gegaan? vroeg Godefrieda zich af. En als dat zo is waarom heb ik dat dan gedaan?

Dan zag ze de adjudant met zijn vrolijk stekende ogen en zijn geweldige snor. Hij zag eruit als een vette zeehond in een circus, die ze in een slecht passend jacquet hadden geperst. Tijdens het diner toen Friedje plotseling iets had gezegd over grootvader Griniau, had ze vlug naar de adjudant gekeken; hij had de opmerking niet gehoord of gedaan alsof, in ieder geval had hij er niet op gereageerd. Een keer slechts, toen hij met zijn vrouw kwam kennismaken, had hij iets over Jan Griniau gezegd, daarna nooit meer. Dat kort gesprek zou ze niet gauw vergeten. Ze had het zelf uitgelokt toen ze in de voorhof onder de kersebomen stonden.

'Ik heb van Harrie gehoord dat u, voordat u een vaste aanstelling kreeg in Nuland Geffen, geruime tijd bij de rijksveldwacht in West-Brabant bent geweest.'

Hij keek haar aan met de vorsende blik van de politiemann. Toen hij bevestigend knikte en naar de Dommel wandelde, liep ze met hem mee. Daar vlak bij het water zei hij met

zachte, donkere stem: 'Ja, ik heb lange jaren in West-Brabant gestaan. Wilt u daar iets over vragen?'

Ze knikte.

'De zaak Jan Griniau heb ik van A tot Z mee onderzocht,' zei hij dan. 'Menselijke fouten tijdens de kermis van een charmante vrijbouter, een knappe levenslustige vrouw en een half infantiele bietenboer. Wat zul je er van zeggen? In die dagen was je als politieman niet erg geïnteresseerd voor de menselijke kant van het drama. Een man was met een bietenmes ernstig gewond; dat moest uitgezocht en bestraft worden.'

'Ik heb nooit meer iets van die mensen gehoord,' zei Godefrieda.

Die onverwachte opmerking bracht de adjudant in verwarring. Te haastig antwoordde hij: 'Die man heeft... hij is in de gevangenis gestorven,' herstelde hij zich. 'De vrouw is hertrouwd.'

Godefrieda voelde het bloed uit haar gezicht wegtrekken. Die man heeft zich in de gevangenis verhangen, voltooide ze in gedachten de afgebroken zin. Het kermis spel had dus twee vroege doden geëist. Nu was ook verklaard waarom de vrouw het geld niet meer nodig had. Lang geleden was het gebeurd en toch neep de ontroering nog haar keel dicht, tranen kwamen in haar ogen.

'Harrie weet hier iets van,' zei ze met schorre stem.

'Heeft hij er met u over gesproken?' vroeg de adjudant.

'Niet rechtstreeks, hij heeft het mij wel laten blijken. Misschien was hij bang dat hij zich later zou verspreken. Dat kon ik wel waarderen.'

'Het was beter geweest,' zei de adjudant, 'als ik wat minder impulsief had gereageerd toen Harrie vertelde dat Friedjes grootmoeder Griniau heet. Ik heb hem gezegd dat hij er niet met Friedje over mocht praten.'

'Dat heeft hij ook niet gedaan, meneer Van Rensene.'

'Waarom wilt u er nu over praten?' vroeg hij.

'Toen Harrie vertelde, dat u hulpveldwachter in West-Bra-

bant bent geweest, dacht ik terstond dat hij daar een bepaalde bedoeling mee had. Ik kreeg ook de indruk dat hij een ongunstige mening had over mijn overleden man. Dat wilde ik graag zeker weten. Ik ben blij dat u het mij nu zo onomwonden hebt gezegd.'

De adjudant keek even naar de voorbijstromende rivier eer hij zei: 'Ik heb de geschiedenis aan mijn vrouw en Harrie verteld op de manier zoals een politieman dat doet. Alleen de feiten, geen beschouwingen. De feiten waren nogal aangrijpend, de gevolgen nog meer. Of Harrie daardoor van uw overleden man een ongunstige indruk heeft gekregen, weet ik niet. Het kan best zijn. Als u dat graag heeft wil ik er nog wel eens met hem over praten.'

'Wat zou dat voor zin hebben, meneer Van Rensene? De feiten zijn toch niet ongedaan te maken.'

'Ik zou hem kunnen zeggen hoe ik nu zelf over Jan Griniau denk. Dat is zeker niet ongunstig. Ik heb zojuist gezegd dat de politie in die dagen de menselijke kant van de dingen weinig bekeek, hetgeen niet wil zeggen dat de veldwachters er persoonlijk ongevoelig voor waren. Tijdens de kermisdagen springt iedereen op de dorpen uit de band, de politie is dan ook extra waakzaam. Als ze niet waren betrapt, had niemand er iets van geweten en zij zelf zouden het als een avontuurtje hebben beschouwd, dat ze vlug moesten vergeten. Maar de man heeft hen wel betrapt en hij trok zijn mes. De politie komt er aan te pas, de man wordt veroordeeld en sterft in de gevangenis; de getroffene sterft omstreeks dezelfde tijd in zijn bed. Voor hen was het drama afgelopen, voor de nabestaanden ging het door. De mensen hadden er hun mening over, nogal verschillend, en waren er een tijdlang mee bezig. Met de kermissen gaat Gods gesel over het land, preekten de pastoors. Bovendien is alles altijd aangepast aan de tijd waarin we leven. Hertog Jan de Goede komt uit de historie naar ons toe als een zeer vroom man. Maar er was geen dorp of gehucht in zijn hertogdom waar niet een vriendinnetje woonde. Toen hij stierf liet hij zeven kinderen

na van zijn wettige vrouw; op het platteland liepen meer dan dertig zonen en dochters rond.

Jan Griniau was een vrijbuiters met een ruim geweten als het aardige meisjes en jonge vrouwen betrof. Verder was hij een goed betrouwbaar man, vrijgevig tot op het roekeloze af. Zijn leven was vol pikante incidenten waarvan een hem noodlottig is geworden. De herinnering aan hem is geromantiseerd. Men praat in West-Brabant over Jan Griniau in vertellende vorm. Tientallen van zulke verhalen worden daar tijdens de wintermaanden 's avonds bij de kachel verteld. Hij is uitgestegen boven het noodlottige incident als een man voor wie de vrijheid de grootste waarde had en die hij dan ook volledig voor zich zelf opvorderde. Jan Griniau is geïdealiseerd, de bietenboer en zijn vrouw en u zijn vergeten. Jullie komen alleen nog voor in het verhaal omdat het anders geen tragisch verhaal zou zijn. Daar zijn ze gek op.'

'Zegt u dit om mij te troosten?' vroeg Godefrieda.

'Ik vertel u dit omdat het zo is,' antwoordde de adjudant.

Godefrieda dacht er nog een poos op door en dan kwamen de jongens haar voor de geest. Friedje was nu op haar bestemming gekomen, heel goed naar het leek. Hoe zou het met de anderen gaan? De jongens werden ouder en zelfstandiger, eens zou de dag komen dat ook zij zouden weggaan uit het ouderlijk huis. Waar zouden ze terecht komen?

Mari heeft een dimensie meer, had Harrie twee jaar geleden gezegd. Godefrieda wist niet precies wat het woord dimensie betekende, maar ze begreep wel wat Harrie er mee bedoelde. Er was nog niets van te zien. In de constructiewerkplaats van meneer Frits van Vlijmen was hij tenslotte toch met ruzie weggeraakt. Na een paar weken gelanterfant te hebben, had hij werk gekregen in een garage waar ook auto's en fietsen werden gerepareerd. Een rommelige viezè troep, 's avonds was hij met geen tang aan te vatten, zijn overals stonden stijf van de olie en de smeer. Hij was er niet graag, maar wilde er toch blijven omdat hij er veel kon leren. Veel eerder

dan hij had bedoeld ging hij er weg na een afschuwelijke vechtpartij met een monteur, een bonkige vent, die soms geld van reparaties in zijn eigen zak stak. Toen Mari daar een aanmerking over maakte en dreigde dat hij het aan de baas zou zeggen, werd hij duchtig afgerost door de woesteling. Met een dichtgeslagen oog, de lippen dik gezwollen, zijn overal vol bloed, kwam hij thuis. Willem ging het de volgende dag met de monteur uitpraten, om zijn woorden kracht bij te zeggen nam hij de zware eiken steel van een beenderaks mee. Na een kort, hevig gevecht werd de man met de ambulancewagen naar het ziekenhuis gebracht. Nog diezelfde dag werden Mari en Willem door de politie opgehaald, langdurig ondervraagd en dan in de cel gestopt tot de officier van justitie had beslist wat er met hen zou gebeuren. Na twee dagen kwamen ze vrij en hun strafzaak viel mee. Mari werd vrijgesproken, Willem kwam er af met een flinke geldboete. Het was een nare geschiedenis geweest waar de jongens geheel verschillend op hadden gereageerd. Willem was er stiller door geworden, zijn branie had hij blijkbaar zelf op de knoken van de monteur stukgeranseld. Mari was er diep van onder de indruk, hij schreide dagenlang, hij kon er niet overheen komen dat hij als een dief was opgebracht. Ook de vrijspraak, die hij had verwacht – de rechter prees hem zelfs om zijn eerlijkheid – bracht niet veel verandering in zijn stemming. Tenslotte bedaarde het toch en toen ging hij werken in Midden-Brabant, in een bedrijf dat naar een wereldfaam groeide. Op voorhand had hij een hekel aan het pietepouterige, ziellose werk aan de band, dat niet paste bij zijn creatieve geest. Toch wilde hij er een half jaar blijven om enig inzicht te krijgen in de organisatie en de werkmethoden van zo'n groot bedrijf. Nu was hij in Nijmegen, weer in een constructiewerkplaats. Ofschoon hij er weinig van zei, was aan zijn manier van doen op te merken, dat het hem er wel beviel. Willem was zijn oudste broer gevolgd naar de stad aan de Waal. Hij was er intern bij een slager, die zijn beesten nog persoonlijk op de veemarkten

ging kopen. Tijdens zijn afwezigheid was Willem baas en dat beviel hem wel. Het was opmerkelijk dat de jongens, die toch heel verschillend van aard waren, zo aan elkaar gehecht bleven. 's Avonds wandelden ze door de stad of ze maakten een fietstocht door de prachtige omstreken. Zaterdag reisden ze samen naar de Dommelhoeve en zondags boonden ze urenlang. Waar praatten ze over? Over alle mogelijke dingen, dat deed toch ook niets ter zake; zij waren geen kinderen meer die aan moeders schort moesten lopen.

Over Toontje was Godefrieda vlug uitgedacht. Hij was nu bijna zestien jaar en werkte al geheel zelfstandig. Zijn vader gaf hem geen opdrachten meer, hij kon het wel. De hele dag ploeterde hij voor twee en 's avonds zat hij te lezen. In de afgelopen jaren was alleen aan hem veranderd dat hij zijn eenzelligheid niet meer betrok op zijn broers. Als Mari en Willem zondags zaten te bomen, was hij er graag bij. Zelf zei hij niet veel, maar hij luisterde gespannen; hij scheen zich sterk te interesseren voor hun ondervindingen en hun plannen. Jan, derde klasser hbs zat midden in de puberteit. Dat was wel op te merken aan zijn gedrag. Vooral kon hij niet uitstaan als zijn moeder hem nog bij de kleintjes rekende. Als Frieda dat uit gewoonte toch deed, haalde hij de baard diep uit zijn keel en gromde, dat dat nu eens eindelijk afgelopen moest zijn. Karel de benjamin was nu eerstejaarsseminarist. Een kalme, vriendelijke jongen; half een meisje en half een zijk sok, zei Willem. Voor de bruiloft had hij een dag vrij gekregen, hij had de mis gediend en dat scheen voor hem te betekenen dat hij nu bij Friedje hoorde. Hij was niet bij haar weg te krijgen.

Het was stil geworden op de Dommelhoeve. Meestal zaten ze 's middags met vieren aan tafel. Jan kon in het middaguur niet naar huis komen en Toon nam, om geen tijd te verliezen, boterhammen mee naar de roggeakkers op de hei. Godefrieda, die niet de ganse dag meer bezig hoefde zijn - ze kon ook niet alles meer aan - verlangde er soms hevig naar om met de brik het land in te rijden. Toch deed ze het niet; het

was een beetje raar voor een vrouw van vierenzestig jaar om op haar eentje ritten van Jan Plezier te maken.

Het leven ging verder zonder dat er opmerkelijke dingen gebeurden. Friedje kwam nu en dan naar de Dommelhoeve en zij reden wel eens naar het huis in het mastbos. De winter ging voorbij en een lente en een zomer en nog had Friedje Godefriedus niet blij kunnen maken met het vooruitzicht van het vijfde geslacht. Hij werd er wat ongedurig van, omdat hij niet veel tijd meer had om te wachten. Soms trilde er al iets naars door hem heen, een gevoel van diepe innerlijke zwakte, en hij had ook al wel eens op moeten houden met werken omdat hij duizelig werd, hij stond te wankelen op zijn benen. Verder was hij nog wel goed. Gehoor en gezichtsvermogen waren wat minder geworden en zijn geheugen schoot soms te kort. Maar het slot zat er nog op, hij liet het nog niet lopen. De boerenwijsheid, dat als het slot loslaat, het slot van de hemel vlug opengaat, hield hem vaak bezig. Dat kon iedere dag gebeuren.

Midden winter kwam eindelijk het blijde bericht uit Vught en vanaf die dag leefde hij op. Voordien had hij zijn grote wens met slechts een paar woorden te kennen gegeven, nu praatte hij er voortdurend over, vooral met Godefrieda. Het klonk naïef, even kinderlijk als indertijd de baron, die de Dommelhoeve wilde kopen alleen omdat hij zo graag op zijn oude dag over de rivier heen in zijn eigen land wilde kijken.

De dagen kropen voorbij voor Godefriedus. Vóór alles was hij beducht, dat hij het niet halen zou. Nog een keer was hij in de stal door een duizeling bevangen geworden en in het voorjaar moest hij met een lichte longontsteking naar bed. In de koorts liet hij het lopen. Dat was het ergste, het slot was er af.

‘Maak je niet ongerust,’ zei de dokter. ‘We knappen je weer op.’

Hij kon het nauwelijks geloven en toch gebeurde het; toen de

koorts geweken was sloot het slot weer. Nadien droeg hij uit voorzorg om geen kou te vatten, ook middenzomer een dikke wollen das onder zijn baard.

Half oktober werd het kindje geboren in het ziekenhuis in Den Bosch. 'Wat zijn dat nu weer voor kunsten?' vroeg Godefriedus. 'Een kindje hoort thuis geboren te worden.'

'Het was beter voor Friedje,' zei Godefrieda. 'Het is een meisje, Godefrieda, ze noemen haar Friedi.' Dat was wel aardig. Godefrieda, Frieda, Friedje, Friedi. Zat daar een opgaande of een afgaande lijn in? Hij ging er niet heen, nergens had hij groter hekel aan dan aan ziekenhuislucht. Hij wilde dat Frieda er een mand eieren zou brengen en ze konden hem niet aan zijn verstand brengen, dat Friedje niet om eieren verlegen zat. Tot grote verbazing van iedereen ging hij ook niet naar Vught toen Friedje met de baby weer thuis was. 'Waarom gaat u niet mee?' vroeg Godefrieda met spijtige stem. 'Harrie en Friedje verwachten u.' Toen hij geen antwoord gaf, vroeg ze: 'Vindt u het voldoende, dat u weet dat u stamvader bent van vijf geslachten?'

'Daar gaat het niet over,' gromde hij. 'Aan een pasgeboren kindje is niets te zien.' O, was het dat.

Half december zei hij dat hij eerste kerstdag in de namiddag naar Vught wilde rijden met de brik. Godefrieda vond het beter met een auto te gaan; in de brik tochtte het en het was te koud. Dat wilde hij niet. Met de bruiloft had hij noodgedwongen in een auto moeten rijden, dat deed hij geen tweede keer. Als ze de kap opzetten kon het niet tochten; frisse wind happen was gezond voor een oude man. Ze konden bovendien vuurstoven meenemen als ze bang waren koude voeten te krijgen. Hij had er geen nodig.

Hij trok zijn zwart pak aan en zijn dikke overjas, heel zorgvuldig kamde hij zijn baard uit. Wel een minuut hield hij de zwarte gleufhoed, die Godefrieda voor hem had gekocht, in de hand en zette hem dan toch op. Nu zag hij er helemaal uit als een hereboer.

Vader Toon zette het paard in flinke draf toen ze over Hal-

der naar het huis in het mastbos reden. Dan stond Godefriedus over de wieg gebogen met de hoed in de hand, in zijn ogen was een teder, liefkozende glimlach. Friedi was een Griniau-type, een gaaf gezichtje met zwarte krulhaartjes. 'Kan ze al lachen?' vroeg hij.

'Ik weet het niet, opa,' zei Friedje. 'Soms denk ik dat ze echt lacht en dan weer denk ik dat het nog maar lachstuipjes zijn.'

Hij bleef over de wieg gebogen staan en het kindje keek hem aan met haar grote donkere ogen. Kwam toen in haar kleine hersentjes al het eerste contact met de goede kabouter met de lange baard? Het mondje begon te trillen en dan kwam er een echte glimlach op het mooie gezichtje. Het eerste menselijke herkennen. Allen zagen het en waren er van opgetogen. Godefriedus richtte zich op, zijn bevrijdende lach daverde door de kamer. 'Hebben jullie dat gezien? Tegen mij heeft ze het eerst gelachen.' Nu voelt hij zich pas echt stamvader van vijf geslachten, dacht Godefrieda. Wat is hij dicht bij zijn eigen wieg gekomen.

Dan verbaasde hij hen nog meer. Met een genereus gebaar gaf hij de jonge vader een bankbiljet van honderd gulden. 'Zet dat voor Friedi op een spaarbankboekje,' zei hij. Daar werden ze stil van; het was een vorstelijk geschenk, een ongehoord groot bedrag voor een boer. Hij verklaarde het nader: 'Friedi moet al heel vroeg eigen bezit hebben en ze moet al vroeg leren dat ze spaarzaam moet zijn.'

Hij was wel eens meer in Vught geweest. Nooit langer dan een uur, nu bleef hij er tot de late avond. Het zag er feestelijk uit tijdens het kerstdiner. Gotische waskaarsen brandden in zilveren kandelaars; met een zilveren vork en mes at hij de getruffeerde kalkoen, die ze hem op de Dommelhoeve niet voor moesten zetten, met veel smaak. Hij dronk rode wijn uit een kristallen glas en praatte er niet over dat hij liever gerstebier had gehad.

Tegen middernacht reden ze door de vrieskoude naar huis en weer weigerde hij een vuurstoof onder zijn voeten. 'De

kinderen hebben mooie spullen,' zei hij prijzend. Toch moest hij ook nog even grommen: 'Waar is dat allemaal voor nodig?'

In het voorjaar kwam de fatale dag, waar hij zo bang voor was geweest. Jan ontdekte het. 'U moet eens naar opa gaan kijken,' zei hij tegen Godefrieda. 'Ik geloof dat hij in zijn broek staat te doen.'

Zo was het, het sijpelde onder zijn broekspijpen uit op zijn klompen. 'Wat is er gaande, vader?' vroeg ze verschrikt. Toen hij haar aankeek zag ze een visachtige uitdrukking in zijn ogen, zijn gezicht zag doodsbleek. Vrezend dat hij onder de kersebomen zou neervallen en sterven, riep ze Toon en Frieda en ze legden hem in bed. 'Onmiddellijk stervensgevaar is er niet,' zei de dokter. 'Hij is doodvermoeid, als hij uitgerust is zal hij zich weer beter voelen. Hij kan nog wel een tijd leven, zijn hart is sterk en hij wil nog niet doodgaan. Maar u zult er veel last en moeite mee krijgen. Misschien is het beter dat hij naar een bejaardenpension met verpleging gaat.'

'Nee, dat doe ik niet,' zei Godefrieda. 'Vader heeft de Dommelhoeve groot gemaakt en hij mag hier sterven. Ik zal hem zelf verzorgen.'

Ze begreep dat haar dagen er mee gevuld zouden zijn tot hij zou heengaan, maar dat kon haar niet schelen. Ze richtte de opkamer voor hem in waar hij het uitzicht had op de voorhof en op Zegenree. Hij was een merkwaardige zieke, soms heel geduldig en tevreden, soms erg lastig en nukkelig. Er waren dagen dat hij er helemaal af was en alleen maar wat onzin brabbelde, er waren ook dagen dat hij goed was en redelijk praatte. Dan hoefde hij niet in bed te liggen. Ze hielp hem de drie treetjes af en zette hem in zijn leunstoel in de voorhof in de zon. Er waren ook dagen dat hij er half af was. Dan zei hij: 'Het blijft nog een tijdje mooi weer, Godefrieda. De eenden vliegen hoog.' Hij bedoelde de zwaluwen.

Met groot geduld verpleegde ze hem. Ze hielp hem met het eten, kleepte hem aan en uit en waste hem. Nooit was haar

iets te zwaar of te moeilijk. Godefriedus leefde nog drie jaar. Hij stierf, nog geheel onverwachts, vier augustus negentienhonderdeenendertig op zesennegentig-jarige leeftijd.

Friedje bezocht hem regelmatig, het laatst was ze bij hem een paar weken voor zijn dood. Die keer had ze Friedi meegebracht waar ze haar moeder en grootmoeder blij mee verraste.

‘Kijk eens, opa, wie hier zijn?’ zei Godefrieda.

Hij mompelde iets en nam geen notitie van Friedje en het kind. Zijn visseogen staarden voor zich uit.

‘Hier is Friedje met de kleine Friedi,’ probeerde Godefrieda het nog eens. ‘Godefrieda, zo heten we toch allemaal.’

Toen kwam er leven in hem. De schorre stem kraakte: ‘Waarom heten jullie allemaal Godefrieda? Maak het voor een oude man niet zo moeilijk.’

‘Kent u mij nog,?’ vroeg Friedje.

Hij keek haar aan, maar reageerde niet.

De kleine Friedi moest niets hebben van die opa met zijn lange baard. Toen ze begon te schreien bracht Friedje haar naar haar moeder, die in de keuken bezig was met de inmaak. Daarna praatte ze met haar grootmoeder. ‘Het is nog hetzelfde,’ zei Godefrieda. ‘Heel langzaam zwakt hij af, hij zal uitgaan als een nachtkaaars. Hij is zo lief, hij is helemaal niet lastig. En hij weegt niets meer in mijn armen.’

Even later zei ze: ‘Ik geloof dat hij je nu heeft opgemerkt. Vraag nog eens of hij je kent?’

‘Opa, kent u mij nog? Ik ben Friedje.’

Er gleed een kramplach over zijn gezicht en hij zei duidelijk: ‘Ja, ik ken jou wel. Jij bent Friedje, jij bent getrouwd met de adjudant.’

Friedje schaterde het uit. ‘Ik ben getrouwd met de zoon van de adjudant, opa.’

‘Ja ja, met de zoon van de zoon,’ en toen was hij het weer kwijt. Weer wat later stootte hij schorre kreten uit; Friedje verstond er geen woord van. Ze keek naar haar grootmoeder, die was opgestaan. ‘Opa wil een pijp tabak roken en hij

vraagt of ik hem de krant wil voorlezen,' zei Godefrieda. Ze pakte zijn lange Duitse pijp en liet ze aan Friedje zien. 'Zie je, Mari heeft een kokertje gemaakt met een bodempje bovenop, dat precies in de pijpekop past. Daar leg ik een paar spiertjes tabak bovenop. Na twee trekjes is de pijp leeg, dan gromt hij even en is het meteen vergeten.'

'Waarom doet u dat?'

'Als ik de pijpekop helemaal volstop, rookt hij als een schoorsteen. Met zijn benige vinger drukt hij de tabak aan, dan brandt hij zijn vingertop en daar schrikt hij van, dan begint hij te hoesten en laat de pijp uit zijn handen vallen. Hij heeft al een keer onder de vonken gezeten. Toen heb ik er dit op gevonden.' Ze legde een paar spiertjes tabak op het metalen kokertje, stak een lucifer aan en hij rookte. Dan las ze hem uit de krant korte berichten voor van het platteland, waar hij ongeduldig van werd. 'Dat moet hij niet hebben,' zei Godefrieda. 'Luister maar.' Met veel beweging sloeg ze een blad van de krant om en las overlijdensadvertenties voor. Adrianus Mulder uit Gemonde was, voorzien van de laatste sacramenten, op tweeëntachtig-jarige leeftijd zacht en kalm overleden. Godefriedus gromde zacht en knikte heel tevreden. Godefrieda las nog een paar advertenties voor en telkens betuigde hij zijn diepe tevredenheid. Friedje, die over de schouder van haar grootmoeder mee keek in de krant, zocht vergeefs naar de advertenties. 'Waar staat dat dan?' vroeg ze.

'Het staat er niet, kind. Dat doet ook niets ter zake, je hoort toch dat hij die mannen allemaal kent. Als je goed hebt geluisterd, heb je kunnen horen dat ze allemaal jonger zijn dan opa. Zal ik hem nu eens plagen?' Met langzame duidelijke stem las ze voor dat Jacob Rammelaars, een landbouwer uit Loon op Zand, in goede gezondheid zijn honderdste verjaardag had gevierd. Daar moest Godefriedus niets van hebben, hij gromde als een oude beer. 'Wat een eigenwijze baby, hè?' glimlachte Godefrieda.

Toen galmde een donkere stem in het voorhuis; vanuit het

achterhuis riep de scherpe schetterstem van Frieda of moeder die man wilde helpen.

‘Het is een koopman met borstelwerk,’ zei Godefrieda. ‘Ik zal eens kijken of hij wat voor ons bij zich heeft.’

Friedje bleef met opa alleen in de opkamer. Hij zat te zuigen aan zijn lege pijp, zijn visse-ogen keken haar aan, maar ze kreeg niet de indruk dat hij haar zag. Opeens keek hij zo zielig naar zijn pijp, dat het medelijden hoog in haar opstuwde. Waarom mocht die oude, lieve opa niet een hele pijp tabak roken? Je kon er toch bij blijven zitten om te verhinderen dat hij zijn vinger in de pijpkep stak. Of ze nu niet nadsacht, of dat de vroegere belhamel even terugkeerde, in ieder geval nam ze de pijp van hem af. Ze schoof het kokertje uit de pijpkep, vulde hem met tabak en stak een lucifer aan; hij pafte als een schoorsteen. Voor ze kans zag ook maar iets te verhinderen, stak hij zijn vinger in de pijpkep. Verder verliep alles zoals Godefrieda het had gezegd. Hij brandde zijn vinger en daar schrok hij van, de rook kwam in zijn keel en hij begon te hoesten. De pijp viel uit zijn handen in stukken op de grond, de vonken spatten overal heen, ook in zijn baard. Friedje stond nog te gillen van angst om de wanhoop in zijn ogen toen Godefrieda, die in de gang het gehoest had gehoord, de kamer al binnenstormde. Met haar handen doofde ze het vuur in zijn baard, de vonken op het vloerkleed trapte ze uit. Het stonk in de opkamer als in een hoefsmederij.

‘Wat heb je gedaan, aap dat je bent,’ zei Godefrieda boos en verdrietig. Toen gebeurde wat nog nooit gebeurd was, Friedje kreeg van haar grootmoeder een fikse draai om haar oren. Gelukkig was de huid niet door het vuur geraakt. De schade bleef beperkt tot een gat en wat bruine vlekken in zijn baard. Op zijn sterfdag zette Godefrieda zijn leunstoel in de schaduw van de kersebomen. Het was verrukkelijk weer, zonnig en zacht, er was geen wolkje aan de blauwe lucht. Ze ging naast hem zitten in een rieten stoel en of het nu kwam door de warmte of dat ze oververmoeid was, ze viel

in slaap. Toen ze wakker schrok zag ze tot haar grote ontsteltenis dat hij was verdwenen. Haar eerste gedachte was, dat hij naar de Dommel was gelopen en in het water was gevallen. Bij de rivier zag ze echter niets dat daar op duidde, het hoge gras langs de kant was niet geknakt. Ze rende de opkamer in, daar was hij ook niet. Ze vond hem in de stal onder de eiken balk. Dat zou ze nooit vergeten. Zijn opgeheven hoofd was naar de kruisen en het hart toegewend. 'Vader ...' riep ze, maar hij reageerde niet. In haar hevige gespannenheid zag ze niet dat zijn gezicht al een doodskleur had. Even trilde zijn lichaam, bijna onmerkbaar, dan werd hij heel stil. Weer riep ze hem, ze begreep niet dat hij staandebeens was gestorven. Pas toen hij wankelde en zij hem opving, voelde ze dat ze een dode in haar armen had.

Voor Godefriedus werd niet een kruis of hart gesneden in de eiken balk. Dat was ook niet nodig, ze zagen hem overal in de hoeve; een man als hij, die zo sterk een stempel had gedrukt op een huis en een geslacht, wordt niet vlug vergeten. Vooral Godefrieda, die nu bijna zeventig jaar was, miste hem erg. De laatste jaren had ze hem verzorgd als een kind, dat zat nog in haar handen, haar hoofd en gemoed. Het zou haar veel moeite kosten om zich weer aan te passen aan het gezin. Van haar werd niet meer verlangd dat ze meewerkte, maar ze kon ook niet stilzitten.

Een verrassing was geweest dat Godefriedus haar alles had nagelaten. Jaren geleden toen Toon Meerwijk de vraag had opgeworpen of het niet beter was dat hij voor zichzelf ging boeren, had Godefriedus gezegd dat dat niet nodig was; na zijn dood kwam de hoeve immers toch aan hem en Frieda. Dat zou moeder wel goed vinden. Wat had hij daarmee bedoeld? Blijkbaar niet dat hij de Dommelhoeve met voorbijgaan van Godefrieda door zijn kleindochter wilde laten erven. Overigens was daar nooit iets concreets over gezegd. De verhoudingen waren altijd erg patriarchaal geweest. Het ganse gezin at uit de beurs van Godefriedus. Hij betaalde

zijn schoonzoon geen loon, maar hij liet hem wel vrij om zelf iets te ondernemen op de heigrond. Toon en Frieda waren dan ook niet geheel onbemiddeld toen hij stierf; in de hoeve zelf met het vee en de akker hadden zij echter geen aandeel. Deze erg gemoedelijke toestand kon niet bestendig blijven, meende Godefrieda. Na haar dood was alles voor Frieda en Toon, maar tot dan toe moest de boel geregeld worden. Altijd was ze huiverig geweest dat Toon Meerwijk na de dood van Godefriedus moeilijkheden zou maken en zij had niet de autoriteit van haar vader.

Toen ze de kwestie aansneed, bleek het echter allemaal anders te zijn dan ze had gedacht. Toon en Frieda hadden allerm minst verwacht dat Godefriedus hen de hoeve zou hebben gelaten; dat zou onredelijk zijn geweest. Er kon wel een en ander veranderd worden, maar dat had alle tijd. Ze moest eerst maar eens goed uitrusten na al die inspanning van de laatste jaren. Toen ze daar op doorpraatten, kreeg Godefrieda tranen in haar ogen van ontroering. Nooit had ze voldoende begrepen hoezeer de kinderen haar zorgen voor de oude man waardeerden. Zelf verlangde ze ook naar rust en nog meer naar een terugvinden van zichzelf. Na de dood van Godefriedus had ze het gevoel dat ze in een vacuüm leefde. Dat kwam misschien omdat zij, hoe groot haar invloed ook was, nooit echt boerin van de Dommelhoeve was geweest. Zij was Marjan niet opgevolgd al had ze lang de boel geregeld. Daar had ze nooit naar verlangd en ze was er ook niet geschikt voor. Voorlopig zou dus alles blijven zoals het was, later konden ze er nog wel eens over praten.

Waar zou ze heengaan om uit te rusten? Cato Griniau, waar ze geregeld contact mee had, al was het niet veelvuldig, was tijdens de ziekte van Godefriedus een paar keer op de Dommelhoeve geweest. Ze had gezien hoe Godefrieda zich uitsloofde en telkens gezegd dat zij als het gedaan was een tijdje naar Uden moest komen. Dat trok haar wel aan. Cato en Kees waren mensen van haar leeftijd, nog iets ouder, en zij zou het er goed hebben. Dat over Jan Griniau en de fa-

milie niet gesproken zou worden liet haar onverschillig; het kon haar niet meer schelen of ze het wel of niet deden. Ze ging er heen en bleef er een week. Ze had het goed naar haar zin in de riante villa, welke door Kees Brands, die als aannemer een klein vermogen had verdiend, zelf was gebouwd. Er was een prachtige tuin bij waar ze heerlijk kon zonnen en luieren. Een paar keer maakten ze een autorit met Kees junior aan het stuur, door de omstreken. Zij zag alles weer terug waar ze vroeger met Jan Griniau was geweest. Het was heel gevoelig, aangenaam en tegelijk verdrietig. Ze reden door Grave waar niet veel veranderd was. Alleen waren buiten het stadje wat nieuwe huizen gebouwd. In Ravenstein reden ze voorbij het hotel met het hertogelijke wapen op het uithangbord. Het zag er niet zo deftig meer uit als vroeger. Ze wilde zo graag de zaal met de schilderijen en het rijke stucplafond terugzien, maar dat durfde ze niet te zeggen. Het was ook beter het niet te doen; ze zou er een verklaring voor moeten geven en dat zou voor allen pijnlijk zijn. In een café waar ze buiten konden zitten en waar ze voortdurend het oog had op het hotel, gebruikten ze een verfrissing. Ze kon haar aandacht niet bepalen bij het gezellige gebabbel van Kees Brands, die altijd kon praten. Voor haar verbeelding zag ze alles weer. De mooie eetkamer, de witte dame die hen had bediend. Dan Jan Griniau: deze wijn is heerlijk fris, maar hij prikkelt een beetje, pas op dat je je niet verslikt.

Toen Kees de Maasdijk bleef volgen, werd ze onrustig omdat ze dacht dat hij naar Megen zou rijden. Dat had ze liever niet. Cato begreep dat blijkbaar want ze vroeg hem een zijweg in te gaan en toen reden ze door het open land naar de hoofdweg.

Op de voorlaatste dag van haar verblijf kregen ze 's morgens onverwacht bezoek van Gerard Griniau, de vroegere gemeentesecretaris van Batenburg. Hij had iets te bespreken met zijn zuster dat hij liever niet telefonisch wilde doen. Toen het meisje de deur openmaakte, stapte hij meteen de

woonkamer in, zodat Godefrieda geen gelegenheid meer kreeg een ontmoeting met hem te voorkomen. Hij zag haar ook niet terstond, pas toen hij zijn zuster had begroet merkte hij haar op. Een heel ander type dan Jan Griniau. Een rijzig man van tweeëntachtig jaar met spierwit haar. Op en top een heer in houding, manieren en kleding. Ofschoon hij haar nooit had ontmoet, begreep hij onmiddellijk wie zij was. 'Griniau,' zei hij met een lichte buiging.

Godefrieda, die aan zijn manier van doen zag dat hij had begrepen wie zij was, beantwoordde zijn groet met een hoofdknik. Ze vond hem zo onsympathiek autoritair, dat ze het niet nodig vond te zeggen dat ook zij Griniau heette.

Hij keek geen van beiden aan toen hij zei: 'Charles heeft me naar Uden gereden; over een uur haalt hij me weer op. Ik heb iets met je te bespreken, Cato.'

'We kunnen naar Kees z'n kantoor gaan,' zei Cato. Ze voelde dat dat niet voldoende was, daarom voegde ze er aan toe: 'Godefrieda's vader is overleden. Zij logeert nu een week bij ons.'

'Ik condoleer u met het verlies van uw vader,' zei hij koel vriendelijk.

'Dank u.'

Hij maakte al de beweging om de kamer uit te gaan, toen hij zichzelf corrigeerde. Hij deed een stap naar haar toe en zei: 'Het spijt mij dat ik u niet eerder heb ontmoet. Mijn overleden broer heeft mij indertijd niet laten weten dat hij ging trouwen.'

'Toen Jan stierf, heb ik u dat laten weten,' zei Godefrieda.

'Ik heb niet op de begrafenis kunnen komen, omdat ik buitenslands was.'

'Ik heb ook later niets van u gehoord.'

'Dat moet mij dan ontschoten zijn. Dat spijt mij. Maakt u het goed?'

'Dank u. Heel goed.'

'Dat doet me genoegen. Zie ik u straks nog?'

'Ik ben niet van plan in de voormiddag weg te gaan.'

Een poos later kwam hij afscheid nemen. Hij keek nu iets vriendelijker toen hij haar de hand reikte. 'Het beste met u. Blijft u op de Dommelhoeve wonen?'

'Ja, dat denk ik wel.'

Hij lachte een gelegenhedslachje en knikte haar toe. 'Tot ziens.'

'Tot ziens.'

'Vond je het erg vervelend?' vroeg Cato even later. 'Hij kwam helemaal onverwacht, hij komt hier zelden. We zien elkaar een paar keer per jaar.'

'Ach, welnee,' zei Godefrieda. 'Gerard Griniau interesseert me niet.' Toch kon ze de naargeestige ontmoeting niet makkelijk van zich afzetten. Het was een aangrijpende gedachte dat twee broers zover van elkaar af kunnen komen staan, dat er eerder sprake is van haat dan van genegenheid.

De week in Uden had haar lichamelijk goed gedaan, ze voelde zich innerlijk niet meer zo afgemat. In psychische zin was er niets veranderd, de onrust was niet geweken, het vacuüm was niet geweken voor een nieuwe zin van het leven. Na een paar dagen op de Dommelhoeve te hebben doorgebracht, besloot ze naar Friedje te gaan. Daar zou ze evenzeer rust vinden en ze hield van Friedje en Harrie en vooral van de kleine Friedi. Het enige dat haar hinderde was een gevoel van beklemming omdat er naar haar mening iets niet paste. Genadebrood kan ik overal krijgen en het smaakt overal even bitter, had Jan Griniau eens gezegd. Genadebrood zou ze bij Friedje niet hoeven eten, heel hartelijk zou ze worden ontvangen en de kosten kon en wilde ze dubbel en dwars betalen. De moeilijkheid was dat ze niet paste in dat jonge gezin. Het was wellicht het beste dat ze met alles en iedereen brak en op kamers ging wonen in een bejaardenpension. Een puur verstandelijke overweging waar ze met heel haar wezen tegen in opstand kwam. Daar hoorde ze ook niet thuis. Soms dacht ze dat ze in haar goede dagen te onbeheerst was geweest door de aanzaken om te hertrouwen niet eens te willen overwegen. Ook die gedachte zette ze terstond van zich af. Wat voor een man

zou dat hebben moeten zijn? Nee, ze had goed gehandeld. Na de dood van Jan Griniau was het huwelijksleven voor haar afgesloten. Dat kon niet herhaald worden.

Begin september ging ze naar Friedje en Harrie met de bedoeling er twee weken te blijven. Dat zou voor beide partijen wel te verdragen zijn. Het viel heel anders uit dan ze had verwacht. Ze bleef tot eind september, toen vluchtte ze voor het slechte weer en omdat ze haar verdriet niet langer aan kon. Ze had het er goed. Friedje met haar vrolijke aard monterde haar op en het kind was allerliefst. Dat de dagen toch verdrietig werden kwam door de wandelingen over de hei naar Cromvoirt. Friedje kon haar niet steeds vergezellen, daar voelde het jonge vrouwtje ook niet veel voor, ze ging liever winkelen in de stad.

De hei was nu op zijn mooist. Over de naaldweg, voorbij de oude Lunetten – omwalde en omgrachte sterkten uit een grijs verleden – liep ze naar Cromvoirt. Het dorpje was door het moderne leven bijna niet geraakt, het lag er nog even stil als vroeger; alleen waren tussen de hoeven met hun bemoste rieten daken wat nieuwe huizen gebouwd voor burgers en werkmensen. Het was meer dan veertig jaar geleden dat ze er woonde, ze kende er niemand meer en ze deed ook geen moeite om met de mensen in contact te komen. Ze doorkruiste het dorpje in alle richtingen; dat deed ze vele keren zonder op te merken dat ze de aandacht trok. Wie was die vreemde oude vrouw? Wat zocht ze in dat oord waar niets te vinden was? Ze zocht het geluk dat daar was begonnen. Heel kort had het maar geduurd en toen was een leven gevolgd waar ze nooit naar had verlangd en dat haar toch veel voldoening had gegeven. Wat bleef er nog voor haar over nu vader was gestorven? Had ze hem verzorgd of had ze zich aan hem opgetrokken in de laatste jaren van zijn leven? Ze hield van Frieda en Toon en van de kleinkinderen en toch had ze het gevoel dat ze niet tot hun eigenlijke leven behoorde. Met de dood van Godefriedus was alles voorbij. Ze moest alleen nog wachten tot de klok voor haar zou slaan. Dat zou niet zo lang

duren als bij Godefriedus; diens sterke constitutie had ze niet. Ze kon wachten op de Dommelhoeve of ergens anders, het bleef allemaal eender. Het geluk dat hier verzonken lag in elke voetstap in het mastbos, zou nooit terugkeren. En dat toch begeerde ze met een aan heimwee grenzend verlangen. De avonden waren goed. De jonge leraar Nederlands, die 's middags in de stad bleef, was er bijzonder op gesteld om 's avonds gezellig te dineren. Friedje zorgde er voor dat hij tevreden kon zijn. Tegen de tijd dat hij thuiskwam, stond ze op het bospad met Friedi naar hem uit te zien; het kind kraaide van blijdschap als ze papa zag komen aandaveren op zijn motor. Iedere avond mocht ze voor ze ging slapen een ritje maken achter op die grommende machine. Na het diner waar ze geen haast mee maakten, praatten ze. Als het goed weer was in rieten stoelen achter het huis; in de gezellige woonkamer als het buiten te kil was. Het ontging Godefrieda dat Harrie haar dan vaak met enige spanning observeerde. Hij was er niet gerust op dat ze zo vaak naar Cromvoirt ging. Daar kon ze niets vinden dan oude herinneringen, die haar verdriet zouden doen. Hij begreep dat zij in een vacuüm leefde en peinsde er over hoe hij haar daaroverheen kon helpen. De Dommelhoeve kon geen soelaas zijn; ofschoon ze er, althans formeel, boerin was, paste ze er niet meer in. Hun jong gezin kon dat evenmin zijn. Het beste was wellicht, als zij niet in een bejaardenpension wilde gaan, wat hij zich kon voorstellen, om een kleine woning te kopen of te huren niet te ver van het ouderlijk huis vandaan.

Bij hun gesprekken kwamen ze vaak bij de broers terecht. De jongens waren de laatste jaren wat naar de achtergrond geschoven, ze waren echter niet geheel aan haar aandacht ontgaan.

Mari had zijn betrekking in de Nijmeegse constructiewerkplaats van meneer Oostendorp, waar hij graag was, eraan gegeven om in het oosten van het land te gaan werken in een grote machinefabriek. Daar kon hij weer wat nieuws opdoen, dat was het enige dat hem dreef. Een jaar later was meneer

Oostendorp plotseling overleden en zijn getrouwde dochter, die al sedert haar meisjesjaren de administratie verzorgde, wilde de zaak voortzetten. Haar man, Vic Heystee, een sportleraar, had hoegenaamd geen verstand van techniek en ook niet de minste lust om er zich mee bezig te gaan houden. De enige mogelijkheid was een bedrijfsleider te nemen en dat moest Mari Meerwijk worden. Mevrouw Heystee vroeg hem en hij accepteerde.

Willem had zijn Nijmeegse slager ook in de steek gelaten om te gaan beulen in een vleeswarenfabriek. Vanaf de eerste dag had hij een hekel aan dat soort werk en dat veranderde niet toen hij voorman werd. Waarom blijft hij er dan? vroeg Godefrieda zich af.

'De rationele werkmethode en het tempo bevallen hem,' zei Harrie. Iedere week kwamen de jongens naar de Dommelhoeve. De meeste tijd zaten ze thuis te bomen, slechts een enkele keer lukte het Frieda om hen de deur uit te bonjournen om een partij biljart te gaan spelen. De liefde scheen aan hen voorbij te gaan, plagerijen daarover werden met grapjes afgedaan. Voor dat gefemel hadden ze nog geen tijd. Zouden ze, nu ze beiden een min of meer verantwoordelijke functie hadden gekregen, op de plaats gekomen zijn waar ze thuishoorden? 'Dat denk ik niet,' zei Harrie.

Toon, die nu drieëntwintig was, had wel een grietje en ze heette ook Grietje. Gretha Boskamp, een jonge boerendochter uit Schijndel. Het aardige dikkerdje, dat evenals Friedje in een pensionaat was opgeleid, dacht nogal geavanceerd, maar ze was weinig stads ingesteld. Het boerenleven trok haar wel aan, mits ze geen mestboerin hoefde worden. Het was een rare vrijerij. Twee uurtjes iedere week waren ze bij elkaar op de Dommelhoeve of in Schijndel. Dat was genoeg volgens Toon, ze moest hem niet te veel voor de voeten lopen. Voorlopig had hij het nog te druk met andere dingen. Piepjong nog volgens boerenbegrippen, was hij al bestuurslid van de Boerenbond en zijn hoofd zat vol plannen waarvan hij er een spoedig zou willen uitvoeren. Een tijd geleden had hij al gezegd dat de

akker zou verdwijnen als opa uit de tijd was. De bessestruiken wilde hij laten staan omdat daar weinig werk aan was, een stukje van de akker mochten ze houden om groente te kweken voor eigen gerief; op de rest moesten kassen komen voor tomaten en andere dingen. Daar hoef je niet de hele dag mee bezig te zijn en het brengt veel geld op.

De akker, het troetelkind van opa, moest dus verdwijnen. Meer dan een halve eeuw had hij er de fijnste groenten van gewonnen, die hem een dikke boterham hadden opgeleverd. Het leek op vandalisme.

Jan had kort voor hij klaar was op de hbs voor een enorme verrassing gezorgd. Hij wilde economie gaan studeren aan de pas opgerichte Economische Hogeschool in Tilburg. Een sensatie van de eerste orde waar de ganse familie aan te pas moest komen. 'Doen,' zeiden Mari, Toon en Willem. 'Als Jan de capaciteiten heeft, moet u hem zeker de kans geven,' zeiden Harrie en Friedje. Godefriedus was in die dagen al niet meer in staat te zeggen hoe hij er over dacht en uit zijn beurs zou de dure studie toch bekostigd moeten worden. 'Nee, dat hoeft niet,' zei vader Toon. 'Als we het doen zal ik het zelf betalen.' Zwaar piekerde hij er over. Het was heel mooi en heel vreemd. Zijn grootste vrees was dat er te veel verschil zou komen onder de kinderen. Een leraar, een smid, een boer, een slager, hopelijk een jonge priester en dan nog een geleerde. Toen hij te lang talmde, gaf Godefrieda hem een duwtje. 'Er zijn toch meer boerenzoons, die studeren, Toon.'

'Zijn dat boeren zoals wij?' vroeg hij.

'Dat doet toch niets ter zake. Karel kost opa ook handen vol geld.'

'Voor een priesterzoon wil iedere boer zich de nagels uittrekken,' stooft hij op.

'Een boer kan ook trots zijn op een zoon, die aan een hogeschool studeert,' meende Godefrieda. 'Je kunt er niets tegen doen dat er verschil is tussen de kinderen. Je hebt ze allemaal vrij gelaten en ze zijn toch niet afgunstig op elkaar.'

Dat was wel zo, erkende hij. Een paar dagen later zei hij dat

het dan maar moest gebeuren. Toen Frieda naar Tilburg wilde gaan om een kosthuis voor haar zoon te zoeken, zei Jan dat hij daar zelf voor zou zorgen. Hij was helemaal niet van plan kostganger te worden; hij ging 'op kast' wonen zoals alle studenten deden. Thuis begrepen ze niets van de republiek waar hij was terechtgekomen en dat was ook nergens voor nodig.

Toen hij na de ontgroening thuiskwam met kaalgeschoren hoofd, vroeg Frieda met ten hemel geheven handen of hij baardschurft had opgelopen. Het duurde lang eer ze aan dat wonderlijke leven tenminste een beetje gewend raakten. Jan kwam nogal eens thuis; waar was dat voor nodig? Moest hij niet studeren? Dat kon hij thuis ook en dan kreeg hij behoorlijk te eten. Het voer in de studenten-eetgelegenheid was niet oneetbaar, maar daar was ook alles mee gezegd. 'Ga dan bij nette mensen in de kost,' zei vader Toon. Hij ging niet bij nette mensen in de kost, hij deed alles wat behoorlijke studenten plegen te doen: onregelmatig eten, slapen en studeren. En dat voor een jongen die tot dan toe de regelmaat zelf was geweest. Melk was altijd zijn geliefkoosde drank geweest, nu dronk hij alles behalve melk en water. Hij was helemaal anders geworden; als een kostuum dat gekeerd is, miste hij de oorspronkelijke degelijkheid. Met de kerstvakantie wilde hij met vrienden de Belgische universiteiten gaan bekijken. 'Dat kost meer dan een paar tientjes, vader.' Vader Toon gaf het geld met tegenzin. Met Pasen had hij een soortgelijk verhaal en weer betaalde Toon. Met de grote vakantie kregen ze er woorden over. Jan wilde met vrienden naar Italië gaan, in een oude auto en met een tent. Ze zouden het heel zuinig aanleggen en dan kostte het nog een hand vol geld.

Het was heel erg dat er zoveel lieve duiten gingen zitten in dergelijke ondernemingen en nog erger was dat die onbezonnen jongens helemaal niet meer nadachten. Een maand in een tent, het leken wel zigeuners.

'Als ouders hun kinderen willen laten studeren, moeten ze de consequenties nemen,' zei Jan. 'Jullie zijn toch niet arm-

lastig.'

'Waar ga ik heen met jou?' vroeg vader Toon.

Weer probeerde Jan zijn vader te paaien met de belofte dat hij voor Kerstmis zijn propaedeutisch zou halen. Het haalde niets meer uit, vader Toon was echt boos en hield de hand op de beurs. Maar toen kwamen de broers in actie, ze schokten af en Jan kon gaan.

Voor Kerstmis haalde hij inderdaad zijn propaedeutisch. Dat was heel mooi, maar wat was dat eigenlijk? 'Mijn eerste examen,' zei Jan. 'Over een paar jaar doe ik kandidaats en dan weer een paar jaar later doctoraal. Dan ben ik nog niets, maar dan kan ik misschien iets worden.'

Zo ging het ook het tweede jaar. Vader Toon werd steeds balsturiger tot Harrie ingreep. 'Jullie moeten het echt anders gaan bekijken,' zei hij. 'Je maakt de jongen helemaal van streek met je gemier. Wat doet hij verkeerd? Zijn toelage is niet ruim, dat hoeft ook niet, hij wil zelf niet anders. Maar lig dan ook niet te zaniken als hij een paar tientjes extra nodig heeft voor een of andere bijzondere gebeurtenis. Jan is een armoedzaaier. Het heeft geen jacquet, geen rok en geen smoking. Als hij die dingen nodig heeft, moet hij ze lenen of huren. Maar de centen om ze te huren krijgt hij niet eens.'

'Zal die jongen later zijn geld opbrengen?' vroeg vader Toon.

'Zal Karel zijn geld opbrengen?' vroeg Harrie.

Dat was een gevoelige plek waar ze niet aan mochten raken. Het kostgeld op het seminarie met alles wat daar bij kwam, bedroeg minstens evenveel als de toelage voor Jan. Maar die jongen was tenminste ordentelijk. Tijdens de vakanties hielp hij thuis wat met het werk en hij goot geen bier en jenever in zijn keelgat of het water was.

'U moet niet overdrijven,' zei Harrie.

Bovendien, als ouders een zoon naar het seminarie laten gaan, weten ze vooruit dat het hun leven lang alleen maar geld zal kosten. Het priesterschap is een uitverkiezing van God zelf, een hoogambt dat met geen enkel ander ambt te vergelijken is.

Harrie van Rensene, die op die manier niet verder wilde praten, speelde zijn hoogste troef uit. 'Goed, dan zullen wij het regelen, vader. De broers onder elkaar zullen Jan een extra toelage geven, die hij ons later kan terugbetalen.'

'Dat lijkt nergens naar!' stooft Toon op. 'Die jongen moet anders leven, zuiniger, hij moet niet de braniemaker uithangen.'

Harries dreigement scheen toch veel indruk gemaakt te hebben. Enige tijd later zei Jan dat vader de toelage had verhoogd. Hij hoefde ook niet meer iedere bijzondere uitgave te verantwoorden. 'Bedankt voor de interventie.'

'Vader is in de grond een beste man,' zei Harrie. 'Hij snapt er alleen niets van.'

Toen Godefriedus stierf zat Karel in de zesde klas van het kleinseminarie. Nog een jaar dan ging hij naar het grootseminarie om de hogere studies te maken. Hij was een middelmatig student, een klas had hij moeten doubleren. Nog steeds was hij een kalme, vriendelijke jongen, die zijn baantjes zonder opzienbare streken en zonder stoornis reed. Het kinderlijke, dat hij lang had behouden, was er nu volledig af. Op zijn zestiende jaar ongeveer was zijn wat weke jongensstem plotseling gebroken; dieper kon het niet. Vanaf die tijd praatte hij als een 'ouwe sok' zei Willem.

Eind september ging Godefrieda weg bij Friedje en Harrie. Het gure weer liet geen wandelingen meer toe en ze was het ook zat; ze zou ziek zijn geworden als ze er mee was doorgegaan. Het verdrietsgevoel dat haar altijd vergezelde op de heide en in Cromvoirt, had in het begin een min of meer aangename pijn veroorzaakt; ze kon het verdragen en er zelfs mee spelen. Later was het erger geworden. Ik word hier gek, dacht ze. Ik wil het geluk van vroeger terugroepen en dat kan niet. Waarom verzet ik mij er niet tegen? Waarom wandel ik niet een andere kant uit? Waarom blijf ik hier?

Een stimulans met verscheidene facetten deed haar blijven in het huis in het mastbos. De avonden waren bijzonder prettig, ze zag er tegenop om terug te gaan naar de Dommelhoeve en ze was bang voor de dingen, die nog geregeld moesten wor-

den. Ze was moe. Toen het slechte weer inzette, werd ze naargeestig van het ruisen van de regen in het mastbos. Ze ging terug naar huis, waar moest ze anders heen? Een klein huisje kopen of huren om er alleen te gaan wonen, wat Harrie een goede oplossing vond, lokte haar wel aan, en toch had ze op dit moment zelfs niet de lust of de moed om er serieus over na te denken. Ze ging weer wonen in de opkamer. Godefriedus' voltaire liet ze staan, zijn bed liet ze wegnemen. Het uitzicht op de voorhof en op Zegenree was in de grijze herfst niet beemoedigend. Daar gaf ze niet om, haar indolentie was zeer sterk. Haar vader zag ze voortdurend in gedachten; dat was niet verdrietiger dan al het andere. Overal in huis zag ze hem, vooral in de stal waar ze soms binnenliep om het laatste beeld van zijn leven heel duidelijk te zien. Ze gebruikte de maaltijden met Frieda en de beide Toons in de woonkamer. Ze hadden weinig begrip voor haar indolentie, ze begrepen niet dat een vrouw, die altijd zo moedig en daadkrachtig was geweest, er niet door opgelucht was, dat het getob met die oude zieke man was afgelopen. Vooral begrepen ze niet dat zij zich een nutteloze vrouw voelde, dat het met haar was gedaan. Ze deden opgewekt en vrolijk om haar over haar neerslachtigheid heen te helpen. Dat waardeerde ze wel, maar het had geen zin. Haar verdriet kwam niet voort uit de dood van Godefriedus, hetgeen zij veronderstelden. Het vacuüm moest doorbroken worden en dat kon niet meer.

Ze nam enkele oude familieportretten en platen met vrome spreuken, die haar irriteerden, van de wand en hing er kleuriger platen voor in de plaats. In het voorjaar zou ze de kamer opnieuw laten behangen in een lichtere vrolijker kleur. Iedere morgen poetste ze de micaplaatjes van de kachel schoon; het was gezellig als de vuurgloed in de kamer scheen. Nog meer zou ze vinden dat het wachten op de laatste klokslag zou veraangenamen. Toen Frieda, die dacht dat zij naar meer bezigheden zocht dan er voor haar te doen waren, vroeg of zij voortaan wilde koken, stemde ze terstond toe. Toch had ze geen bezigheden nodig, die kon ze zoeken als ze dat wilde.

Een taak moest ze hebben en die was er niet meer. Als ze Frieda al het werk uit handen nam, dan waren dat nog maar bezigheden en geen taak. Dat was voorbij, er waren geen mogelijkheden meer. Dat zag ze wel in, maar ze kon het nog niet aan. Als ze met die gedachte helemaal vertrouwd kon raken, zou het wachten niet verdrietig meer zijn.

Eind november gebeurde er iets dat een volledige wending gaf aan haar leven. Op een zondagmorgen vroeg Mari of hij haar even kon spreken. In de opkamer zei hij: 'U weet dat ik zoiets als technisch bedrijfsleider ben in de zaak van meneer Oostendorp, die een goed jaar geleden plotseling is gestorven. Zijn dochter, mevrouw Heystee, is nu eigenares. Zij leidt de zaak commercieel en zij is dus mijn baas. U zult wel begrijpen dat mij dat niet bevredigt.'

Daar begreep Godefrieda niets van.

'Misschien heb ik het wat onbeholpen gezegd,' ging hij verder. 'Ik bedoel niet, dat het mij niet bevredigt dat ik onder een vrouw moet werken. Dat kan me niets schelen. De verstandhouding is uitstekend en mevrouw Heystee laat het werk helemaal aan mij over.'

'Wat bevredigt je dan niet?'

'Ik ben nu vijftientig jaar, grootmoeder. Vanaf mijn twaalfde jaar heb ik in de smederij gewerkt. Op verscheidene plaatsen ben ik geweest om zoveel mogelijk systemen en werkmethoden te leren kennen. Ik ben klaar om voor mezelf te beginnen. Ook in Nijmegen, waar ik vrijwel geheel zelfstandig het werk kan regelen, ben ik niet vrij om te doen wat ik wil. Dat kan alleen als ik zelf een zaak heb. Mijn vakbekwaamheid is ruim voldoende en ik geloof dat ik er ook voor geschikt ben.'

'Je hebt geen geld,' zei ze.

'U slaat de spijker op de kop,' glimlachte hij nerveus. 'Willem zal mij zijn spaarcenten geven, Toon en Harrie doen ook wat. Aan vader wil ik niets vragen, die zit al met die zware last van Jans studie.'

‘Hoeveel geld heb je nodig?’ vroeg ze.

Aarzelend noemde hij het bedrag waar ze even van schrok. Zoveel baar geld had ze niet; haar bezit bestond voor het grootste gedeelte uit de hoeve, vee en landerijen. Ze zou een bankkrediet moeten vragen.

Ze hoorde nauwelijks dat hij zei, dat hij machines moest kopen waar veel geld in ging zitten, ze werd pas weer oplettend toen hij vertelde dat hij in de stad in een nette wijk een groot magazijn kon huren waar maar heel weinig aan veranderd hoefde worden om er een geschikte werkplaats van te maken. Er was een woonhuisje boven waar hij het voorlopig mee kon doen. In de stad zou wel een juffrouw te vinden zijn, die voor zijn huishouden wilde zorgen.

‘Heb je dat pand al gehuurd?’ vroeg ze.

‘Nog niet, grootmoeder. Ik moet eerst weten of het kan.’

Even keek ze hem aan voor ze de ogen neersloeg. Wat was hij knap en keurig en nerveus. In snelle gedachten trok ze een parallel met Jan Griniau, een jongen van het land en toch geen boer; Mari was een werkmans en toch geen arbeiders-type. Zou hij geschikt zijn om zelf een zaak te beginnen? Plotseling voelde ze als een fluïdum zijn verknochtheid aan haar, en de hare aan hem. Haar liefste kleinzoon vroeg een grote gunst en moest ze daar eerst met anderen over praten? Was dat geen tekort aan vertrouwen? Toen had ze geen vijf tellen meer nodig om een beslissing te nemen.

‘Het is goed, Mari,’ zei ze rustig. ‘Ik zal zorgen dat je spoedig over het geld kunt beschikken.’

Dit snelle besluit had hij blijkbaar niet verwacht. Diep ontroerd sloeg hij de handen voor de ogen. Dan stond hij op van de stoel en kwam naar haar toe. Hij boog zich over haar heen, drukte zijn wang tegen haar wang en gaf haar een kus. Een zeldzame uiting van genegenheid op de Dommelhoeve waar het kussen alleen bij vrijen hoorde.

‘Dank u, grootmoeder,’ zei hij met zachte, ontroerde stem. ‘Ik zal u alles tot de laatste cent met rente terugbetalen.’

‘Ik vertrouw jou wel,’ antwoordde ze met een kalme glim-

lach.

‘U doet het, hè?’ zei Willem even later. ‘Over een jaar begin ik ook als het met Mari lukt.’

‘Ik heb gehoord dat u het doet,’ zei Toon junior. ‘Wat zal die knul blij zijn.’

‘U durft heel wat te ondernemen,’ zeiden Toon en Frieda een beetje verstoord omdat Mari hen pas op de hoogte had gebracht toen de zaak was beklonken.

‘Ik geloof dat het geld bij Mari even veilig is als op de bank,’ antwoordde ze.

‘Zelf een zaak beginnen is uiteraard altijd enigszins riskant,’ zei Harrie. ‘Ik geloof niet dat u er spijt van zult krijgen. Mari is een serieuze jongen, die beslist geen dwaze dingen zal ondernemen.’ Jan vond het een fameus geval. ‘Mari heeft er wel eens over gesproken dat hij voor zichzelf wilde beginnen, maar ik kreeg de indruk dat het meer wensen was dan echt willen. In ieder geval weet ik waar ik terecht kan als ik straks geen baan kan vinden,’ lachte hij ironisch. Karel ten-slotte, die door zijn moeder schriftelijk op de hoogte was gebracht van het grote nieuws, schreef terug dat hij voor Mari zou bidden dat het hem goed zou gaan, en voor grootmoeder dat ze haar zuur verdiende geld niet kwijt zou raken. ‘Mijn centen, die letterlijk in mijn zweet zijn gewassen, kunnen die zoete broek niets bommen,’ zei Willem.

Mari hield ze thuis regelmatig op de hoogte en eind februari was het zover dat hij kon beginnen. De machines waren er nog niet allemaal, maar daar kon hij niet op wachten. Hij nodigde allen uit de zaak feestelijk mee te openen. Dat konden ze niet allemaal. Godefrieda, die snipverkouden was, durfde de deur niet uit in de barre kou. Frieda en vader Toon gingen wel, Harrie kwam tussen twee lesuren even binnenwippen, Jan moest verstek laten gaan omdat hij een belangrijk college niet kon missen en alleen Willem had er een hele dag vrij voor genomen. Sander Bartels, de fijnsmid van het Hinthamereind en mevrouw Heystee uit Nijmegen waren gekomen en nog een paar vrienden van Mari. Ze hadden bloe-

men meegebracht en Mari had gezorgd voor sherry en een likeurtje voor de dames. Een paar weken had hij in plaatselijke en gewestelijke kranten sober geadverteerd: Meerwijk Constructie. Den Bosch. Verder niets. Er was wat reparatiewerk op binnengekomen en mevrouw Heystee had nieuw werk, dat vlug af moest, aan hem toevertrouwd. De eerste weken had hij de handen vol.

Frieda kwam terneergeslagen terug uit de stad. 'Het zag er miserabel uit,' klaagde ze. Een holle, tochtige ruimte, die verwarmd moest worden door een ouderwetse cokeskachel. Ze stonden te kleumen van de kou. Het toilet was op een binnenplaatsje, een vies hok waar je geen fatsoenlijk mens kon laten komen. Maar het ergst was het woonhuis. Een paar rommelige kamertjes en een keukentje waar geen twee man in kon staan.

Wat zou daar van terecht komen? 'Het maakt een primitieve indruk,' zei Harrie. 'Mari heeft er te veel haast achter gezet. Hij had moeten wachten tot de winter voorbij was, dan had hij de boel beter in orde kunnen brengen.'

Eind februari was de strenge winter afgelopen. Een mistige dooi vrat het ijs schielijk weg uit sloten en grachten, de zee-wind dreef koele zachte lucht het land in. Godefrieda durfde het toen wel aan naar de stad te gaan. Ze was erg benieuwd naar Mari's bedrijf waar hij zondags enthousiast over sprak, in tegenstelling met de anderen, die het een rommelige rotzooi vonden; zelfs Harrie, die het grootste vertrouwen had in zijn zwager, was in mineur.

Het magazijn lag wat teruggebouwd, een klinkerpad nauwelijks breed genoeg voor een flinke vrachtwagen, leidde er heen vanaf een stille straat. Boven de inrijpoort was een witgeschilderd houten bord aangebracht met grote zwarte letters: Meerwijk Constructie.

Ze kon maar precies zijdelings lopend de vrachtauto passeren, die ze aan het laden waren, om in de werkplaats te komen. Mari hield toezicht op het laden. Met driftige gebaren gaf hij aanwijzingen aan de chauffeur en een knecht. Hij zag

er opgewonden uit, nerveus en geprikkeld.

'U treft het niet,' lachte hij niettemin. 'Wij zijn vlug klaar, wacht maar even boven als u wilt,' wees hij naar een smalle deur. Er lag een duistere trap achter, die ze voorzichtig beklom. Het was nog veel erger dan ze had verwacht. De kamers zagen er rommelig uit. Op tafel lag een brood met een pakje boter en wat vlees in een slagpapier. Zijn bed was niet opgemaakt, in het keukentje was het een bende. De vitrages waren in geen eeuwigheid gewassen en overal in huis hing een vieze olie- en zweetlucht.

Op een keukenstoel wachtte ze op Mari. Met drie treden tegelijk kwam hij naar boven gestormd. Zijn overal was vuil, zijn haren zaten in de war, zijn gezicht zat vol zwarte vegen.

'Ik kan u geen hand geven,' zei hij met een glimlach. Hij spreidde zijn vieze smeerhanden voor haar uit.

'Heb je geen hulp?' vroeg ze.

'Ach, die slons komt wanneer ze wil. Ik heb haar in geen drie dagen gezien. Ik gooi ze eruit. Zal ik een kop koffie voor u zetten, grootmoeder?'

Innerlijk gruwde ze er van, maar ze zei: 'Zal ik dat doen, Mari?' Ik kan me voorstellen dat hier geen enkel fatsoenlijk mens wil werken, dacht ze.

'Het is zo'n bende in het keukentje,' mopperde hij.

Ze ging hem achterna om toch te helpen. Hij zette water op en zij waste een paar kopjes af. Er lag een hoop drabbige vuiligheid in het verstopte zinken aanrechtje, het stonk als een mesthoop. Koffie had hij in een blikken bus, suiker in een ronde kom, een nieuw flesje melk stond op het keukenkastje.

'Ik heb geen koekjes,' zei hij met spijtige stem.

'Dat verwachtte ik,' glimlachte Godefrieda. 'Ik heb spritskoeken meegebracht.'

'Hebt u een volle zak? Dan kan ik de mensen beneden er ook een geven met een kop koffie. Ze zullen niet weten wat hun overkomt.'

Toen hij weer boven kwam, was hij wat gekalmeerd. 'Ik heb het razend druk,' zei hij. 'U hebt het gezien. Een volle wagen

voor Nijmegen en ze hebben weer nieuw werk meegebracht. Mevrouw Heystee helpt me goed. Maar ook uit de stad en de dorpen komt al heel wat werk binnen. Ik heb nu een knecht en een flinke jongen, maandag komt er nog een knecht bij.'

'Je moet beter voor jezelf zorgen, Mari.'

'Dat komt wel als de boel op orde is, grootmoeder.'

'De boel komt zo nooit op orde.'

'Toch wel, als de winter voorbij is. Dan kan die rotkachel weg en dan wordt het allemaal heel anders.'

Hij liet haar de werkplaats zien. Een groot, hol gebouw, tochtig en smerig. Toch was er meer orde dan in het woonhuis. De knecht en de jongen waren bezig het werk uit Nijmegen langs een lange muur op te stapelen. De kachel stonk, een vieze gaslucht van cokes, die niet wilde branden.

'Er zit geen trek in de schoorsteen,' zei Mari.

'Je moet de schoorsteen laten vegen, jongen. Hoe hebben jullie het hier uitgehouden in die barre kou?'

'We hadden geen tijd om aan kou te denken,' lachte hij.

Het binnenplaatsje wilde hij haar niet laten zien, maar ze ging toch kijken. Een walgelijke lucht kwam haar tegemoet.

'Dit is onverantwoordelijk,' zei ze streng. 'Je zou je een ziekte op de hals halen.'

'Ik heb opdracht gegeven om dat te veranderen,' antwoordde hij driftig. 'Volgende week komen ze het in orde maken.'

Langzaam liep ze naar de inrijpoort, die de knecht tot op een nauwe toegang had dichtgeschoven. Daar zei ze: 'Ik zal je een tijdje komen helpen, Mari.'

Hij werd rood van woede. Daar was geen sprake van, dat kon niet en dat mocht niet.

'Ik kom morgen,' zei ze rustig. 'Toon kan me brengen met de brik, daar kan ik een en ander opladen. Je hebt toch nog een slaapkamertje vrij.'

'Er staat geen bed!' hij schreeuwde het uit.

'Ik breng een bed mee,' zei ze nuchter.

Met een ruk keerde hij zich om en liep de werkplaats in. Was hij boos of ontroerd? In een vreemde stemming liep ze over

het klinkerpad de stille straat in. Ze begreep dat ze zich iets op de hals gehaald had dat niet makkelijk te volbrengen zou zijn en toch was ze blij. Ze had weer een taak, het vacuüm was doorbroken.

Toon reed de volgende dag met een volgeladen brik naar de stad. Een ledikant met een matras, dekens, kleren en nog wat snuisterijen. Godefrieda had ook een meisje van het Liefdegesticht meegebracht waar ze van moeder-overste een paar dagen over mocht beschikken. 'Je moet mij mijn gang laten gaan, Mari,' zei ze. 'Over de onkosten hoef je je niet druk te maken.' Ze pakte het goed aan. Met Liesje maakte ze het huisje schoon, daarna kwamen de schilder, de behanger en de loodgieter. Ze wilde ook dat de telefoon, die in Mari's rommelig kantoortje stond naar het woonhuis werd doorgetrokken.

Na twee weken was alles klaar. De woning was licht en vriendelijk geworden, met wat platen, een bloempje hier en daar en nieuwe vitrages voor de ramen. Alles was heel sober gehouden en toch zag het er aardig uit. Toen lukte het haar makkelijk een meisje te vinden om haar te helpen. Ze kon alles niet meer aan en ze was ook een beetje bang voor de eenzaamheid in de stad, die ze wel kende, maar waarin ze nooit had geleefd.

Dat alles had een bepaalde invloed op het geheel. Mari hield zijn kantoortje schoon, de werkplaats werd iedere dag geveegd, de rotzooi op het binnenplaatsje was afgebroken en vervangen door een nieuw toilet. Als Mari in het middaguur naar boven kwam, stond er een warme maaltijd klaar zoals hij het thuis altijd gewoon was geweest. De avonden waren prettig bij de radio of ze praatten samen. Overdag had ze aanspraak aan Gerardine, een meisje uit een net arbeidersgezin. Dat was goed, de eenzaamheid in de stad was nog erger dan ze had verwacht. Vaak ging ze zelf boodschappen doen om niet altijd opgesloten te zitten in die vogelkooi boven de werkplaats. Als ze klaar was met haar werk zat ze voor het raam naar het weinige verkeer in de straat te kijken. Soms zag

ze kinderen spelen, niet dikwijls, er waren blijkbaar niet veel kinderen in die buurt of de mensen hielden ze thuis.

Harrie kwam in het middaguur wel eens binnenwippen om bij haar zijn boterham op te eten. Dat vond ze prettig, dan kon ze wat praten over Friedje en Friedi en over Mari. 'Ik geloof dat hij het moeilijk heeft met zijn administratie,' zei ze. 'Ik heb de indruk dat hij van boekhouden niet veel verstand heeft en dat hem dat hindert. Als hij 's avonds in zijn kantoortje heeft zitten werken, is hij altijd uit zijn humeur als hij boven komt.'

'Dan moet hij daarbij geholpen worden, grootmoeder. Dat kan Jan doen. Jan kan een heel eenvoudige boekhouding opzetten. Meer heeft Mari niet nodig. Jan zou best iedere week een paar uur hier kunnen komen om het zelf te doen.'

'Dat is een goede gedachte,' zei Godefrieda. 'Dat zal ik zondag regelen.'

Zaterdag gingen ze samen naar de Dommelhoeve. Mari, die de eerste tijd wel eens zondags in de stad was gebleven om zijn administratie bij te houden of te tekenen, kwam daar niet meer onderuit. Zaterdagmiddags was het werk gedaan. Dan kon hij zich wassen en omkleeden om tegen de avond samen naar huis te gaan. Dat had Godefrieda zelf ook nodig; ze zou het niet uitgehouden hebben als ze ook zondags in de stad had moeten blijven.

Mari boomde veel met Willem en Toon. Hij had het druk. Nog een flinke jongen had hij moeten nemen zodat ze nu al met vijven stonden te werken. Het zat hem nog altijd een beetje dwars, dat een oud mens zich voor hem wilde offeren. Ze was nog wel flink en monter, maar het moest toch voor haar een kruis zijn de hele week binnen vier muren te zijn opgesloten.

Op een zondag toen Jan thuis was, stelde Godefrieda de boekhoudkundige kwestie aan de orde; ze deed het in het bijzijn van Frieda en vader Toon. Tegen haar verwachting in stuitte ze op tegenstand. Jan voelde er niets voor om zich met zulk pietepenterig werk bezig te houden. Hij was econo-

misch student en geen boekhoudertje.

‘Het is voor jou maar een kleinigheid, Jan.’

‘Juist omdat het een kleinigheid is, voel ik er niets voor, grootmoeder. Laat Mari in de stad een man zien te krijgen. Er zijn tientallen boekhouders, die graag in de avonduren wat bij willen verdienen.’

Frieda werd giftig, wat haar niet vaak overkwam. ‘Snotaap!’ viel ze uit. ‘Doe wat je gezegd wordt. Betalen we voor jou niet genoeg?’

Jan werd rood van woede. Heftig schudde hij het hoofd: ‘Nee, moeder, daar begin ik echt niet aan.’

Toen gebeurde er iets merkwaardigs. Godefrieda stond op van haar stoel, naar de deur lopend zei ze op de kalm bevelende toon, die Godefriedus ook had en waar niemand tegenop kon: ‘Ik stel het op prijs dat jij dat doet, Jan. Ik verwacht je deze week in de stad.’ Ze wachtte het antwoord niet af, ze zag niet dat hij vol schaamte het hoofd boog. In die week keek hij de boel eens door en zei dan: ‘Mari heeft het helemaal verkeerd aangepakt.’

‘Doe jij het dan goed,’ antwoordde Godefrieda met een kalme glimlach.

Jan zette een heel eenvoudige boekhouding met een systeem van werkbonden op papier, die ook een kind kon begrijpen. Hij kwam een paar keer naar Den Bosch om Mari in te werken en bleef dan komen om het zelf te doen. In een paar uur was hij er mee klaar en dan wist hij zeker dat het goed gebeurde. Wat later zei hij dat Mari de correspondentie moest laten liggen tot hij kwam. Mari had een behoorlijk handschrift, maar er haperde nogal wat aan taal en zinsbouw. Er was niet veel correspondentie; zoals in veel kleine werkplaatsen gebeurde deed Mari de meeste zaken telefonisch of mondeling af. Wat noodzakelijk schriftelijk vastgelegd moest worden, joeg Jan in een paar uur door de schrijfmachine. Toen hij wat meer inzicht had in het bedrijfje, kreeg hij er plezier in. ‘Mari doet het goed,’ zei hij tegen Godefrieda. ‘Hij verdient al een aardige duit. Dat had ik niet verwacht

van zo'n afgelegen smederij.'

Begin juni had Mari een aardige verrassing voor zijn grootmoeder. Hij kwam de werkplaats ingereeden met een tweedehands auto. Het exterieur zag er gaaf uit, binnenin was het niet zo best, zei hij. Drie dagen lag hij op zijn buik en op zijn rug te wroeten aan het geval en toen was het klaar. Nadien reden ze zaterdagsavonds naar de Dommelhoeve in hun eigen auto. Daar was het een sensatie van de eerste orde, allemaal moesten ze er om beurten in. Toen het nieuwtje er af was, gingen alleen Godefrieda en Frieda nog wel eens mee als hij zondags ging rijden. Vader Toon deed na het kaarten in De Posthoorn liever een dutje. Ze reden naar Friedje of zo maar ergens heen. Op een keer zei Mari tijdens de middagmaaltijd dat grootmoeder zich de komende weken 's avonds alleen zou moeten bezighouden, hij kreeg het heel druk.

's Morgens om zes uur hoorde ze hem al de trap afgaan, als de knechts kwamen had hij er al een paar uur op zitten. In het middaguur moest ze hem dwingen zich terdege te wassen en zijn overal uit te trekken. Ze wilde niet met een naar olie en smeer ruikende man aan tafel zitten. Dat vond hij zelf ook nodig, maar het kostte allemaal tijd. Ze moest er op wijzen dat hij rustig at en zijn eten niet haastig naar binnen slokte. 's Avonds na de boterham bleef hij een poos bij haar praten, of hij viel in slaap. Na zo'n lange werkdag was hij diep vermoeid en toch wilde hij iedere avond nog een poos werken aan het tekenbord voor hij naar bed ging. Dat was nooit voor middernacht.

In de volgende dagen maakte hij van latten en jute een vrij ruime, afgezonderde plaats in de werkplaats. Hij maakte er een deur in waarvan hij alleen een sleutel had. Daar was hij wekenlang bezig met iets dat hij ook voor de knechts verborgen wilde houden. Ze vroeg niet wat het was; als hij daarover wilde praten zou zij de eerste zijn, die het zou horen. Ook Jan en Harrie, die benieuwd waren wat achter dat schot gebeurde, kregen alleen een glimlach als antwoord op hun vragen. Half augustus vroeg Mari of zij na het middageten

mee naar beneden wilde gaan. Het was heel stil in de werkplaats, de knechts waren naar huis. Hij opende de deur in de jute wand en knipte het licht aan. Dan wees hij naar het werkstuk dat hij had gemaakt. Een maaimachine, fris groen geschilderd met zwarte banden; op de achterkant stond in fraaie witte schrijffletters: Meerwijk. 'Ik heb gevraagd of vader en Toon vanmiddag hier willen komen,' zei hij. 'Ik ben erg benieuwd hoe ze er over denken.'

'Is er iets bijzonders aan?' vroeg Godefrieda. Ze had al vaak een maaimachine gezien, maar er eigenlijk nooit goed op gelet. Hij had een paar nieuwe constructies toegepast, die de machine meer capaciteit gaven dan de maaimachines die de boeren nu gebruikten. Ze begreep het maar half toen hij uitlegde waar het over ging. 'Volgende maand gaat ze naar de tentoonstelling van landbouwwerktuigen in Utrecht,' zei hij. 'Daar ben ik erg op gespannen. Misschien zijn er meer constructeurs op dezelfde gedachte gekomen als ik. Het kan ook zijn dat ze met nog betere dingen voor de dag komen. De aanvraag om patent aan het Octrooibureau is al bevestigd. Ik heb dus het patent al min of meer, al moeten de technische mensen van het Octrooibureau de machine nog van A tot Z beoordelen. In ieder geval krijg ik hier bestellingen op, grootmoeder. Als ik de enige ben met deze vernieuwingen, zal ik het werk niet meer aankunnen. Dan zullen we vlug moeten gaan bouwen. Op het nieuwe industrieterrein is grond te koop. Daar heb ik al naar geïnformeerd.'

Was dat nu louter fantasie, of was er een grond van waarheid in?

Die middag kwamen de beide Toons en na hen mochten ook de knechts de machine zien. Allen waren van mening dat het een goed werkstuk was, alleen de jonge Toon zag het bijzondere er van.

'Het is doodsimpel,' zei hij toen hij met Godefrieda voorop liep om boven een glaasje te gaan drinken. 'Het is echt het ei van Columbus. Het is zo eenvoudig dat je niet begrijpt dat andere constructeurs al niet veel eerder op die gedachte ge-

komen zijn. Het zal mij dan ook niet verbazen als er meer bedrijven met zo'n machine of iets dergelijks voor de dag komen op de tentoonstelling. Het komt er dan op aan wie het vindingrijkst is geweest en wie het beste in prijs ligt. Goedkoop is Mari niet. Misschien is dat zakelijk gezien goed, misschien niet. De boeren hebben graag goed gereedschap, maar ze willen niet graag veel betalen.'

De machine kon door een paard en door een tractor worden getrokken, vertelde hij verder nog. Ze kon gewoon gras maaien, zeer snel en met brede streken, en ook koren dat tegelijk in schoven gebundeld werd.

'Kan Mari dan niet beter wat voorzichtiger zijn met zijn prijs?' vroeg ze.

'Nee, dat wil hij niet. Praat daar ook maar niet meer over. Hij vindt dat een klasse-werkstuk een behoorlijke prijs waard is. Hij is wel iets te veel met zichzelf ingenomen.'

Was dat waar? vroeg Godefrieda zich af. Mari aarzelde nooit met dingen, die zijn vak betroffen. Hij was zeer zelfverzekerd en tegelijk oereenvoudig.

Twee dagen voor de opening van de tentoonstelling werd de machine goed ingepakt op een open vrachtwagen naar Utrecht gebracht. Mari ging zelf mee om de machine op te stellen in zijn stand. Voor hij wegreed, zei hij: 'Ik moet een week in Utrecht blijven. Ik zou erg graag hebben dat u meegaat. U hoeft niet de hele dag op die tentoonstelling te blijven.' Met Hendrik, de oudste knecht, zou hij het werk regelen.

'Nee, dat doe ik niet,' zei ze gedecideerd, bijna stug. 'Ik vind het fijn dat je zondags wel eens een tochtje met de auto met ons maakt. Je weet dat je me daar een groot plezier mee doet. Maar je moet je grootmoeder niet te kijk zetten op een tentoonstelling van landbouwwerktuigen. Je moet jezelf en mij niet belachelijk maken.'

Met grote ogen keek hij haar aan, hij was te verbaasd om antwoord te geven.

'Ik ben hier gekomen omdat je de boel liet verslonzen, Mari. Maar ik blijf niet. Er moet hier een jonge vrouw komen.'

Daar werd hij verlegen van en dan sloeg de drift door. Met gebalde vuisten zat hij binnensmonds te mopperen en te vloeken.

'Daar is Mari nog niet aan toe,' zei Harrie later toen ze het hem vertelde. 'U moet daar niet zo op aandringen. Dat komt wel. Overigens ben ik het met u eens dat u niet mee naar die tentoonstelling bent gegaan.'

'Laat Jan met je meegaan,' zei ze snel. 'Met september heeft hij nog geen colleges. Dat zal hij graag doen, dunkt mij.'

Weer keek hij haar aan, opeens geheel gekalmeerd. Jan meenemen, dat was een goed idee. Ze vonden er dit op, dat Mari op de dag voor de opening met zijn vader en moeder en Godefrieda naar Utrecht reed, de rest van de familie zou in de loop van die week gaan kijken. Daar stond de grote maaimachine op een verhoogd platform in een veld van kunstgras, omgeven door zware, goudgele koorden. Elektrische kracht deed het werk van paard of tractor; onafgebroken maaide en bundelde de machine lucht. Aan beide zijden van het platform stond een langwerpige palmhouten bordje met in witte letters alleen de naam: Meerwijk.

'Het ziet er goed uit,' zei vader Toon. 'Je moet ons vlug laten weten hoe het gaat.'

Mari gaf een etentje in Utrecht en bracht hen dan naar huis. Een uur later vertrok hij weer, de volgende morgen wilde hij vroeg op de tentoonstelling zijn.

Omstreeks half twaalf belde Jan Meerwijk Godefrieda op. 'Toen ik hier binnenstapte,' zei hij met zijn wat geaffecteerde studentenstem, 'kreeg ik meteen van Mari opdracht u op te bellen. Hij heeft al twee machines verkocht, een aan een rijke Groningse grasboer en een aan zo'n zelfde vent uit Westfalen. Hij is nu weer aan het praten. Ik geloof dat dat zaakje goed gaat lopen.'

'Ik ben erg blij voor Mari,' zei Godefrieda. 'Doe hem de groeten van mij en wens hem goede zaken.'

'Kunt u er voor zorgen dat ze dit thuis te weten komen?' vroeg Jan.

‘Dan zal ik erheen moeten gaan in de namiddag. Ik kan ook een van de jongens sturen op de fiets met een briefje.’

‘Nee, laat dan maar, oma. Dan stuur ik ze thuis wel een uitgebreid telegram.’

De maaimachine werd een groot succes. Mari kwam thuis met een flinke orderportefeuille, eigenlijk al te veel voor het begin. Omdat de herfst nog moest beginnen had hij ruime leveringstermijnen kunnen bedingen. Dat was gelukkig, want nu had hij tijd om de boel goed te organiseren. Nog meer dan om de goede verkoop was hij blij met het zeer gunstig oordeel van de vakpers. De naam Meerwijk was in een klap bekend.

‘Ik moet vlug gaan bouwen op het industrieterrein,’ zei hij.

‘Sobere, praktische werkhallen zonder tierelantijnen, ik mag geen uur verloren laten gaan.’ Tegen Willem zei hij: ‘Als jij wilt beginnen, ga dan je gang. Met mijn orderportefeuille als onderpand kan ik zoveel bankkrediet krijgen als ik zelf wil.’

‘Waar wil jij een slagerswinkel beginnen?’ vroeg Frieda.

‘Geen slagerswinkel, moeder. Een vleesfabriek, een exportbedrijf. Daar is geld mee te verdienen.’

‘Dat heeft Willem altijd gewild,’ zei Godefrieda. ‘Jullie moeten er nog maar eens rustig over nadenken,’ wendde zij zich tot de jongens. ‘Ik kan ook nog wel iets doen als Willem geld nodig heeft.’

‘We zullen het kalm bekijken en bespreken,’ zei Mari. ‘We moeten er ook met Harrie en Toon en Jan over praten.’

Godefrieda bleef nog tot het midden van het volgend jaar in het huis boven de werkplaats in de stad. Dat jaar had een heel ander karakter dan het vorige. Mari had nog maar zelden zijn overal aan. Soms als het werk zich ophoopte, stak hij een handje toe en dan met de vaart en de dynamiek, die ze van hem kende. Dat was nodig om het werk klaar te krijgen en hij deed het graag; de overgang van zelf meewerkende smidsbaas naar fabrikant kon blijkbaar niet abrupt gaan; er was tijd nodig voor aanpassing. Ze had hem altijd gezien als een nette smidsjongen; de overschakeling kon ze zich in het

begin niet goed voorstellen. Hij had het nu druk met besprekingen met de architect, met het gemeentebestuur en met technische mensen van de gemeente. Het ging allemaal niet zo eenvoudig als hij het zich had voorgesteld. De gemeente was het niet eens met de sobere werkhallen, die hij wilde bouwen; ze moesten een bepaalde vorm hebben, die paste in het totaal van fabrieksgebouwen op het industrieterrein. Hij praatte veel met de jongens thuis en vooral met Jan, die zich nu sterk interesseerde voor het bedrijf van zijn broer.

's Avonds zat hij het haar allemaal uit te leggen. Hij liet haar de eerste schetstekening zien, later de werktekeningen. Twee werkloosden naast elkaar met een fraai gebogen lijn en met een woonhuis voor een portier-controleur. Ze begreep het niet goed, ze was niet geoefend om vanaf een tekening ruimtelijk te zien en te denken. Dat kon ze iets beter toen ze naar het witte zand gingen kijken waar de fabriek zou komen te staan.

'Wordt het niet veel te groot, Mari?' vroeg ze toen ze weer thuis waren.

Hij lachte: 'Nee, het wordt niet te groot. We moeten veel ruimte hebben voor het monteren. Sommige onderdelen moet ik uitbesteden, andere kunnen we hier zelf maken. We kunnen hier een maaimachine in elkaar zetten, zelfs twee tegelijk. Maar dan blijft er geen ruimte meer over om nog iets anders te doen.'

'Wil je dit bedrijf aanhouden?' vroeg ze.

'Ja, minstens tot de nieuwe fabriek klaar is. Ik moet de huur van het pand betalen en het loon van vier mensen; over een paar maanden zullen het er tien zijn. Dat is het maximum dat we kunnen hebben, anders lopen we elkaar in de weg. Een kleine constructiewerkplaats kan hier draaien en dan nog primitief, dat ziet u zelf wel. Het klinkerpad is veel te smal. Het is iedere keer een hele toer voor de chauffeurs om de straat in te draaien en dan moeten ze nog het trottoir oprijden aan de overkant. Ik hou mijn hart vast als zo'n man aan het manoeuvreren is met een zware vracht. Een beetje te veel

gas en hij staat met zijn voorwielen bij de mensen in huis. Lange vrachtwagens moeten we in de straat laden. Dat is geen doen voor de mensen, ze sjouwen zich kapot.'

Even zat hij met dromerige ogen voor zich uit te kijken en zei dan: 'Er zijn nog zoveel andere zorgen, grootmoeder. Meerwijk heeft goed verkocht op de tentoonstelling en de vakpers heeft gunstig over de machine geschreven. Dat is heel mooi, maar het mag geen incident blijven. Op de folder, die we in grote hoeveelheden hebben rondgestuurd, zijn weinig bestellingen binnengekomen. Drie boeren zijn zelf naar de machine komen kijken. Eén heeft gekocht, twee niet. Dat is tekenend en begrijpelijk; zo'n primitieve werkplaats wekt geen vertrouwen. Meerwijk is sympathiek ontvangen, maar de naam is nog lang niet gevestigd. Bovendien kan ik straks niet voor de dag komen met één produkt; ik moet een hele serie landbouwwerktuigen kunnen aanbieden.

Met de maaimachine heb ik in de roos geschoten. Straks komt het patent, waarschijnlijk voor heel Europa, misschien voor heel de wereld. Dat is geen illusie, grootmoeder, het is reëel. Het principe van de machine is oereenvoudig, dat heeft Toon u ook gezegd. Het lag voor iedere constructeur voor het grijpen, maar als niemand het ziet dan gebeurt er niets. Ik heb het gezien. Noem het vakbekwaamheid, inzicht of geluk, dat doet er niet toe. De machine zal het lang doen. Ik zou op dit moment niet weten hoe ik er zelf nog iets aan zou kunnen verbeteren en dat zal anderen ook niet makkelijk lukken. Bovendien kan men een machine met een wereldpatent niet vlug van de markt verdringen. Dan zou men een heel nieuw principe moeten vinden en dat is bij een maaimachine, die weinig gecompliceerd is, niet eenvoudig. Daarom durf ik het wat groter aan te pakken, waarbij ik mij er goed van bewust ben dat ik pas aan het begin sta. Meerwijk moet nog helemaal geconsolideerd worden.

Ik moet een collectie voorbereiden waar ik straks mee kan starten, daarbij moet ik goed opletten dat ik niet raak aan het patent van anderen. Misschien lukt het om buitenlandse ma-

chines in licentie te maken. En ik moet hier de boel in de gaten houden. Tenminste een jaar moet ik hier mijn brood en liefst nog wat meer verdienen.'

Weer zat hij even dromerig voor zich uit te kijken en zei dan: 'Ik hoop dan ook dat u me nog niet in de steek laat. Ik kan u nog niet missen.'

'Is dat niet een beetje naïef, Mari?' vroeg ze glimlachend.

'Nee, dat is niet naïef. Toen u in het voorjaar zei dat u mij zou komen helpen, was ik woest. Ik vond het pijnlijk en gênant; ik dacht dat het voor u en voor mij niet te verdragen zou zijn. Maar ik ben heel blij dat u hebt doorgezet. U hebt dit huis bewoonbaar gemaakt en u hebt mij tot rust gebracht. U bemoeit zich nooit met de dingen van de werkplaats en toch hebt u ook daar een heel goede invloed. De mensen vinden u lief.'

'Ik zal nog wel even blijven als jij dat nodig vindt,' antwoordde ze eenvoudig.

Als Harrie in het middaguur bij haar zijn boterham op kwam eten, praatten ze over Mari en diens plannen; dat konden ze geredelijk doen omdat Harrie overal van af wist.

'Hij verandert met de dag,' zei Godefrieda. 'Hij is nu heel rustig en hij doet alles overwogen. Ik heb goede hoop dat hij zal slagen.'

Harrie knikte instemmend. 'Daar ben ik niet bang voor, grootmoeder.'

Harries opmerking van enkele jaren geleden dat Mari een dimensie meer had, kwam haar weer voor de geest. Waren dit de eerste tekenen ervan? 'Toon zegt dat Mari een genie is,' zei ze. 'Hoe denk jij daarover?'

In de manier waarop hij glimlachte, zag ze de ontkenning al. 'Een genie in de volksmond, grootmoeder. Zo zijn er honderden over heel de wereld. Werkelijk genieën komen uiterst zelden voor; nog niet één iedere eeuw. Mari is een begaafd man met een positief-creatieve geest. Een knap constructeur, dat heeft hij bewezen. Als zijn fabriek het wil doen, zal hij grootindustrieel worden.'

Die winter ging voorbij met het maken van voorbereidingen, waar Mari al een flink stuk mee gevorderd was toen in het vroege voorjaar de eerste spade de grond inging. Ze hadden het geluk van een kwakkelwinter met vrijwel geen vorstverlet. De muren rezen snel omhoog, half april ging de vlag al in top; eind mei was de eerste werkhal zover klaar dat ze konden beginnen. Het was de hoogste tijd. Ondanks alle inspanningen was Mari achteropgekomen met de leveringen. Nu kon het met dag-en-nacht-ploegen in versneld tempo gaan.

De opening geschiedde op plechtige wijze door de burgemeester. In een geestige toespraak wees hij op het belang van deze Brabantse fabriek van landbouwwerktuigen en machines, opgericht door een dynamisch man, geboren en getogen in een echt Brabantse hoeve, en die toch nooit landbouwer was geweest.

Godefrieda met Frieda en Toon hadden een ereplaats. Het echtpaar voelde zich er matig op zijn gemak en ook Godefrieda ademde verlicht toen het officiële gedeelte achter de rug was. De druk bezochte receptie was heel gezellig en het familie-onderonsje daarna op Mari's kantoor was nog beter. Ze reden naar de stad waar Mari de dag wilde besluiten met een diner in een restaurant. Nog even keek Godefrieda naar de fabriek voor ze instapte in Mari's auto. Hoewel het nog lang niet donker was schreven neonletters in helder vuur de naam Meerwijk hoog in de gevel. Het was een fascinerend gezicht. Het was ook een fascinerende naam, misschien speelde hij mee in zijn succes.

Laat bracht Mari haar en zijn ouders naar de Dommelhoeve. Godefrieda's taak in de stad was afgelopen. Het had geen zin om nog langer te blijven en er was ook geen plaats meer voor haar.

Mari had zijn intrek genomen in een hotel in de stad. Te zijner tijd zou hij wel uitzien naar een geschikte woning.

'Ik weet niet hoe ik u moet bedanken,' zei hij geroerd, toen hij

afscheid van haar nam. 'Ik hoop u dikwijls in het bedrijf te zien.'

'Ik hoop jou veel zondagen thuis te zien,' lachte ze. 'Op de fabriek zal ik niet vaak komen. Wat moet een oude vrouw daar doen?'

Haar taak bij Mari was afgelopen, en ze had ook geen behoefte aan een nieuwe taak. Het vacuüm na Godefriedus' dood was doorbroken geworden en nu was er geen vacuüm meer. Het wachten op de Dommelhoeve, hoewel zij ook daar geen taak had – dat werd allerminst van haar verlangd en zij begeerde het zelf ook niet – hoefde geen enkele dag verdrietig te zijn. Heel haar leven was gevuld geweest door daadkracht en werkzaamheid en ze gunde zichzelf nu de rust van de avond in een omgeving waar ze altijd had gewoond.

Met grote belangstelling volgde ze de verdere levensloop van haar kleinkinderen. Met Mari was dit verbijsterend. Ondanks de slechte tijd, die was begonnen na de Amerikaanse beurskrach in de dertiger jaren, groeide zijn bedrijf gestaag. De rijen werklozen bij de stempelbureaus werden steeds langer, maar hij kwam vaklieden te kort. Het meest opmerkelijk was, dat hij in enkele jaren een selfmade man was geworden in de meest volledige zin. In het begin waren nog resten aan te wijzen uit zijn lange werkmansperiode; nu was hij een man die zich vlot en gemakkelijk in alle kringen bewoog.

Met Willem was het, wat iedereen verwachtte, minder vlot gegaan. Kort nadat was beslist dat hij in het voorjaar zou beginnen, zorgde hij voor een verrassing. Hij kwam thuis met een meisje, Gerda Bornhand, de blonde, struise dochter van een Boxmeerse schoenwinkelier. Haar vader had een drukke zaak en kon haar best thuis gebruiken. Voor een meisje met schoenmaat tweeënveertig was het echter niet te doen zich dag aan dag te ergeren aan meisjes en jonge vrouwtjes maat zesendertig of zevenendertig. Daarom werd ze correspondent op een handelskantoor in Nijmegen.

Willem kende haar al vanaf zijn vroegste dagen bij de Nij-

meegse slager; Gerda was toen nog op de middelbare meisjesschool in Nijmegen. Ze was gek op tongeworst en omdat zijn slager daar een bijzonder goed recept voor had, kwam ze in hun winkel. Een schijf van een ons wilde ze hebben, meer centen had ze niet. Omdat Willem vond, dat een meisje van haar postuur daar geen hap aan had, sneed hij de schijf af met zijn ogen dicht en legde ze niet op de weegschaal. 'Ik moet wel,' zei Willem. 'Voor mij is geen oma beschikbaar om op me te passen en me braaf te houden.' Over het vrijen dacht hij heel anders dan Toon, die het nog niet kon velen dat Grietje Boskamp hem te veel voor de voeten liep. Willem zette er vaart achter. Zij trouwden in het voorjaar een paar weken voor hij zijn zaak begon in een groot dorp in Noord-oost-Brabant. Daar was volk genoeg en de mensen hebben er een slagersziel, zei Willem.

Het ging in het begin niet best. Hij kon niet voor de dag komen met een stunt als Mari's maaimachine en hij moest optornen tegen gerenommeerde bedrijven in het hele land. Hij moest het hebben van kwaliteitsprodukten, lage prijzen en een voortdurende, zeer kostbare reclamecampagne. Het eerste jaar ging er een schep geld bij. Dat was niet erg, zeiden de broers; hij moest volhouden. Dat was wel aan Willem toevertrouwd. Als een terriër beet hij zich vast in zijn zaak en het kon hem en Gerda niet schelen dat ze dag en nacht moesten werken. Het tweede jaar speelde hij quitte en daarna werd het steeds beter. De naam Meerwijk had ook in zijn branche klank gekregen.

Intussen vond Toon dat het voor hem ook tijd werd om te trouwen. De vrijerij kon niet eeuwig blijven duren.

'Wat voor vrijerij?' vroeg Frieda.

Toon keek zijn moeder aan met een half boze, half afwezige blik en antwoordde dat ze zich over hem echt niet ongerust hoefde maken. Er moest nog wel heel wat gepraat worden eer de boel geregeld was. Toen bleek dat hij groot bezwaar had om op de Dommelhoeve in te trouwen. Hij hield veel van zijn vader en moeder; hij kon niet bij hen weg en hij wilde niet

bij hen blijven.

'Zullen moeder en ik dan optrekken?' vroeg vader Toon.

Dat was de onzin omkeren. 'Jullie wonen hier ook maar in, de hoeve is van grootmoeder.'

'Zal ik gaan?' vroeg Godefrieda.

'Waarom zou u dat doen?'

'Dat zal ik ook niet doen, Toon,' zei ze koel-vriendelijk. 'Zeg nu eens precies wat je wilt?'

Hij keek haar niet aan toen hij zei: 'Opa, grootmoeder, vader en moeder en de kinderen, vier geslachten in een hoeve. Dat kan straks weer het geval zijn.'

'Als dat het bezwaar is moet je gaan, Toon. Ik zal je wel helpen met geld dat je zelf kunt gaan boeren.'

'Waarom zul je dat doen?' vroeg vader Toon. 'Hier is je werk en hier ligt je toekomst. Jij bent hier de enige boerenzoon.'

'Vindt u het goed dat we hier introuwen?' vroeg Toon junior aan Godefrieda.

'Ja, dat vind ik goed,' zei ze rustig.

'Dan moet er wel een en ander geregeld worden, grootmoeder. Ik ben niet van plan om uit één pot te eten en uit één beurs te betalen.'

'Dat gebeurt nu ook niet,' zei ze stug. 'Zeg maar tegen je vader en moeder hoe je het geregeld wilt hebben.'

Hij was een typische jongen. Onaardig was hij niet, hij was goedsmoeds en soms heel geestig. Wat verborg hij achter dat vreemde floers in zijn ogen? Was hij een van die jongeren, die een natuurlijke afkeer hebben van oudere mensen? Van Godefriedus had hij nooit gehouden, dat was in zijn prille jeugd al op te merken. Wat haar zelf betrof, stond hij van al haar kleinkinderen het verst van haar af; hij was eigenlijk de enige, die ver van haar afstond. Toen Gretha Boskamp een paar maanden op de Dommelhoeve woonde en zij haar wat beter had leren kennen, begreep ze iets meer van dat vreemde stel. Gretha was een goed ontwikkeld vrouwtje, dat zich makkelijk wist aan te passen, mits men haar haar eigen gang liet

gaan. Zo waren ze allebei, ze pasten niet in de homogeniteit van de Dommelhoeve. Dat zal ook wel nooit komen, dacht Godefrieda. Toon en Gretha zijn helemaal jonge mensen van de nieuwe tijd.

De dagen gingen voorbij in eendere regelmaat. De berichten van Mari bleven verbijsterend; van Willem werden ze steeds beter. Mari kwam bovendien geregeld thuis, ofschoon niet iedere zondag meer. Het was typisch dat Toon wel sterk geïnteresseerd was voor alles wat Mari betrof. Willem zagen ze niet vaak. Gerda, die in verwachting was, kon niet goed tegen reizen.

Een paar gebeurtenissen van feestelijke aard braken de sleur der daagse dingen. Friedje en Harrie kregen er een tweede kindje bij, weer een meisje, Eveline, zo geheten naar Harries moeder. Jan deed zijn doctoraal examen waarvan het feest hoofdzakelijk in Tilburg onder studenten werd gevierd. Het was ook een studentenkwestie, zei hij, de afsluiting van een lange studietijd. Als ze thuis feest wilden vieren, moesten ze een paar jaar wachten en dan beoordelen of hij een feestelijke borrel waard was.

‘Ga je nu Mari helpen?’ vroeg Frieda.

Ja, dat was de bedoeling. Nog even hadden de broers erover gepraat of het wellicht beter was dat hij eerst een jaar ergens anders ging werken. Dat had weinig zin, Jan was de laatste jaren zo vaak bij Mari’s bedrijf betrokken geworden, dat hij de gang van zaken wel kende.

Eerst wilde hij vakantie houden waarbij hij voor het laatst de studentenmaat aanlegde: drie maanden.

Een werkelijk grote verrassing was Mari’s verloving, waar hij evenals Willem onverwachts mee aan kwam zetten. Godefrieda was er bijzonder op gespannen het meisje te leren kennen dat Mari had uitverkoren als zijn vrouw. Haar naam, Zera Lichtenberg, klonk wat mysterieus, vooral haar voor-naam.

‘Een heel gewoon meisje,’ zei Mari. ‘Zij is analiste op een chemische fabriek; haar vader is referendaris op het stadhuis.

Zondag breng ik haar mee.'

Zera was een spits, mager meisje van tweeëntwintig jaar met een knap gezichtje. Met het heel gewone dat Mari in haar zag, bedoelde hij waarschijnlijk dat zij behoorde tot de eenvoudige burgerij. Zelf was ze allerminst gewoon. Ze was zwaar opgemaakt, om haar hals droeg ze een snoer van kievitsei-grote kralen, in haar oren lange, glinsterende oorbellen. Haar grote, lichtgele ogen waren heel erg ongewoon en ze praatte met zware omfloerste stem.

In ieder opzicht viel ze uit de toon bij de eenvoud van de Dommelhoeve. Godefrieda had het allerlaatst verwacht dat Mari zo'n type meisje als vrouw zou begeren. Later, toen ze Zera wat meer had leren kennen, kon ze haar beter waarderen. Het meisje bleek ondanks haar overdreven zucht naar opschik, die een andere indruk van haar gaf, door en door fatsoenlijk te zijn; ze was zeer intelligent en ze wist wat ze wilde.

De laatste en grootste gebeurtenis was Karels priesterwijding, de kroon op het huwelijksleven van Toon en Frieda. Zoals gebruikelijk in Brabant, werd het feest door vrijwel het hele dorp meegevierd. Doordat Karel op het grootseminarie geruime tijd ziek was geweest, had hij ook de hogere studies met een jaar vertraging gemaakt; hij was niet zo'n knap student, dat hij de achterstand in had kunnen halen. Zelf was hij er goed van doordrongen dat hij middelmatig was, te meer daarom verbaasde het hem dat hij tot kapelaan werd benoemd in een der grootste parochies van een flinke stad in Midden-Brabant.

Een jaar later brak de oorlog uit, de grootste ramp van deze eeuw. Op de Dommelhoeve veranderde het leven er niet veel door, Mari en Willem echter kregen er onmiddellijk de terugslag van; beiden moesten het zich laten welgevalen dat een Duitser als toezichthouder in hun bedrijf werd aangesteld, hetgeen in de praktijk betekende dat deze man de leiding in handen kreeg. Willem kreeg een bullebak toegewezen

waar hij en Gerda voortdurend mee overhoop lagen. 'Wees toch voorzichtig,' zei Frieda. 'Als je niet oppast, trappen ze je uit je eigen zaak.' Zover kwam het gelukkig niet; de bullebak, die precies deed wat hij zelf wilde, kon heel wat obstructie verdragen. Mari trof het beter; hij kreeg als toezichthouder een ingenieur van een grote Duitse machinefabriek toegevoegd. Deze man deed ook wat hem werd opgedragen, maar hij was niet onredelijk. Hij onttroonde Mari niet volkomen; Mari had in de oorlogsjaren ten minste nog iets voor het zeggen in zijn eigen bedrijf.

Toen de oorlog uitbrak, was Godefrieda achtenzeventig jaar. Ze had niet de broze gesteltenis van Marjan en niet de sterke constitutie van Godefriedus. De laatste jaren had zij zich erg rustig gehouden en ze had het goed gehad; daardoor had ze weinig geleden. Wel was ze uiterlijk sterk verouderd, zil-verwit en teer zag ze er uit. Bij een normaal voortgaan van het leven zou ze het wellicht nog verscheidene jaren hebben kunnen uithouden; de wrede oorlog maakte echter zo'n diepe indruk op haar dat ze al vanaf het begin snel begon af te takelen. Na een jaar was het met haar zover gekomen dat ze bang werd dat ze spoedig hulpbehoevend zou worden. Frieda, hoe graag ze het ook zou doen, was weinig geschikt om haar aan haar eind te helpen zoals zij het Godefriedus had gedaan, en door Gretha wilde ze niet geholpen worden. Ze ging naar het Liefdehuis waar ze een ruime kamer kreeg met uitzicht op de rivier. Ze miste er alles wat haar aan het leven had gebonden en toch was ze er goed op haar gemak. Het was er erg rustig en de verzorging was uitstekend. Haar dagen waren nog wel gevuld. Ze kon wandelen in de grote tuin achter het huis, ze kon het dorp ingaan en door de beemd naar de Dommelhoeve wat er niet ver vandaan was. Ze kreeg veel bezoek. De jongens kwamen regelmatig en Friedje sloeg geen enkele zondag over.

'Hebt u het hier nu echt naar uw zin?' vroeg Mari. Hij wist dat zij op eigen initiatief naar het Liefdehuis was gegaan, maar hij kende ook de achtergronden. Het was eigenlijk niet

in de haak dat de eigenares van de Dommelhoeve min of meer gedwongen haar huis had verlaten.

'Ik maak het best, Mari,' zei ze met een lieve glimlach. 'Maak je over mij niet ongerust.'

'Als ik nog een auto had,' zei hij met spijtige stem, 'zou ik u komen halen om een tochtje te maken door Brabant. Maar u weet dat alle particuliere auto's zijn gerekwireerd voor het leger. Met de brik...' zei hij dan op een toon als was het een vondst.

'Ach nee, lieve jongen, die tijd is voor mij voorbij. Heel Brabant heb ik gezien, lang geleden toen ik pas was getrouwd en later met jullie. Er is geen dorp, geen gehucht waar ik niet ben geweest. Ik ben helemaal vol van Brabant.' Ze was graag in het Liefdehuis, ze voelde dat de rust, het geregelde leven en de omgang met mensen van haar leeftijd, haar goed deden.

Een diep tragische gebeurtenis verstoorde echter dit evenwicht in zo'n ernstige mate dat zij er uiteindelijk aan bezweek. Men had haar het drama niet moeten vertellen, althans niet zo cru onomwonden. Op een donkere stormachtige avond in november werd Karel toen hij terugkeerde van een stervende, die hij had bediend, op straat doodgeschoten. Pas de volgende morgen werd hij gevonden in een vieze plas van bloed en modder. Wat was er gebeurd? Niemand wist het. Hij had geen vijanden, hij werd nergens voor gezocht en hij had evenals alle priesters en doktoren een schriftelijke vergunning, dat hij zich ieder uur dag en nacht op straat mocht begeven. De Ortskommandant, geschokt door de laffe moord, liet een streng onderzoek instellen, waarbij alleen kwam vast te staan dat Karel was gedood met een Duitse handmitrailleur. De dader werd niet gevonden, evenmin kwam men ooit iets te weten van de beweegreden. Voor Godefrieda was het de genadeslag. De kwaal, waar ze uiteindelijk toch aan gestorven zou zijn, werd van latent sterk agressief. In enkele weken was het met haar gedaan. 'Het enige dat we nog kunnen proberen, is een spoedoperatie,' zei de dokter. Ze werd naar

het ziekenhuis in Den Bosch gebracht waar een chirurg haar onderzocht. Hij schudde het hoofd. 'Ze moet eerst rustig en iets sterker worden. Als ik haar nu opereer blijft ze zeker dood onder mijn handen.'

Godefrieda kwam niet meer tot rust. In haar witte kamer wachtte ze op het einde, half zittend tegen een stapel kussens omdat dat voor haar minder benauwend was. De laatste dagen waakten de kinderen om beurten bij haar bed. In de nacht toen zij stierf, kwam Mari omstreeks middernacht Jan aflossen.

'Haar pols voel ik nauwelijks meer,' zei de zuster. 'Ze is heel lief en moedig.' Nu en dan herkende ze Mari, als zij dan even met hem praatte, kreeg hij niet de indruk dat zij stervende was. Omstreeks drie uur in de nacht werd ze onrustig, ze mompelde onverstaanbare woorden; een keer meende Mari de naam Jan Griniau te verstaan.

'Is dit de doodsstrijd?' vroeg hij fluisterend.

De zuster knikte. 'Grootmoeder zal vlug mogen heengaan,' fluisterde ze terug. 'Zij lijdt niet meer.'

Omstreeks vijf uur bedaarde de onrust. Heel kalm lag ze toen met wijd open ogen voor zich uit te staren. Toen Mari zich voorover boog en in haar ogen keek, zag hij dat ze niet meer zagen.

Een kwartier later begon een klokje te luiden, heel dichtbij leek het. 'De consecratie in de vroegmis voor de zusters en de verpleegsters,' fluisterde de zuster. Dan knielde zij neer bij het bed. Ook Mari knielde, maar hij bleef kijken naar Godefrieda. In de paar minuten dat het kapelklokje de grootste, heiligste boodschap door de ochtendstilte klepelde, zag hij in haar wijd open ogen weer een flits van leven, er was een uitdrukking in van de allergrootste verbazing.

De zuster stond op, met routinegebaar pakte ze de pols, maar ze wist het al. 'Grootmoeder is gestorven,' zei ze zachtjes.

Mari sloeg de handen voor de ogen. Dan liep hij met schokkende schouders door de lange kille gang naar de uitgang.

Bijna twintig jaar later kreeg Frieda een zware attaque, zij was toen vierenzeventig jaar. Ze genas wel, maar haar rechterarm bleef verlamd. Dat was het ergste, ze zou nooit meer iets kunnen doen.

Mari zei: 'Is het nu niet het goede moment om je terug te trekken uit de Dommelhoeve? We bouwen hier ergens dichtbij een moderne bungalow met centrale verwarming en met alle nieuwe snuffjes. Goede hulp kun je hier makkelijk krijgen. Dan hebben jullie een mooie, rustige oude dag.'

Het was een gedachte waar ze aanvankelijk onwennig en afkerig tegenover stonden. Toen ze er eens goed over hadden nagedacht, vonden ze het niet zo'n slecht idee. Frieda was voorgoed uitgeschakeld, vader Toon kon nog wel even mee, maar hij was toch ook een man van achtenzeventig jaar.

Waar moest dat huis dan gebouwd worden? In de wei, dacht Toon junior. 'Nee, niet in de wei,' zei Frieda. 'De doening moet blijven zoals het altijd is geweest.' Waar dan wel? In gedachten zochten ze naar een andere dichtbij gelegen plaats tot Jan zei: 'De Wilgen.'

'Dat geven ze niet af,' dacht vader Toon.

'Dat weet ik nog niet,' zei Mari. Het grote landgoed Zegenree was al ver verkaveld. Er stonden nu verscheidene landhuizen tussen het groen, bewoond door gezinnen, die wel tot dezelfde familie behoorden. 'Het is een vies hoekje geworden waar ze geen cent meer aan verdienen. Aan een halve hectare hebben we genoeg voor een huis met een behoorlijke tuin rondom. Ze zullen er een flinke prijs voor vragen, maar dat kan me niet schelen.'

'De wilgen zijn eeuwenoud,' zei vader Toon. 'Ze zitten meters diep de grond in.'

'We trekken ze eruit als kiezen, vader.'

'De Dommeloever is daar uitgesleten, soms stroomt het water diep het land in. Het is een drabbige rotzooi, je kunt daar niet bouwen.'

'De oever moet versterkt worden met eiken teerbalken of basalt,' zei Mari. 'Karren vol moerasgrond moet eruit, op het oer-

zand moet nieuw maaszand gestort worden. Dan pas kunnen we bouwen. Dat is een heel werk, maar als u het graag heeft, doen we het, vooropgesteld dat ze de grond willen verkopen.' 'We moeten vrije toegang hebben over de weg van Zegenree.'

'Dat spreekt vanzelf. We moeten ook een steigertje maken aan beide kanten van de rivier. Dan kunt u in de roeiboot stappen om over te varen naar onze wei.'

Dat was aardig, het was zo kinderlijk aardig dat daarmee het pleit beslecht werd. Mari ging eens praten en zoals hij verwacht had kon hij het wilgenveld kopen voor een hoge prijs, waarvoor hij niet eens met de ogen knipperde. Toen ging het vlug. Mari liet op een zandhapper een sterke tandebek monteren, waarmee hij inderdaad de wilgen uit de grond trok als rotte kiezen uit een oude mond. Aan de zuidelijke kant liet hij een groepje wilgen, dat wat droger stond en daarom minder geleden had, staan als herinnering aan het magische wilgenveld.

In drie maanden waren de nieuwe bouwvloer en de basalt-schoeiing klaar. Maaszand op oerzand, een ideale ondergrond voor een huis; ze hoefden geen moment bang te zijn voor waterlast vanuit de grond. Toen kon de aannemer beginnen, die zijn werk binnen een half jaar voltooide. Het mooie, lage huis stond daar goed op het wilgenveld, alleen de tuin moest nog in orde gemaakt worden en ook dat was voor de winter klaar. Boompjes, heesters en bloemen; de tuin zou wondermooi worden het volgend jaar. Geen groente, wel een kippenkooi op speciaal verzoek van Frieda, die toch iets te doen moest hebben. Dat kon ook wel, ze had geen twee handen nodig om maïs te strooien en eieren te rapen. Het was veel te mooi voor een boer en een boerin, maar het was niet te mooi voor de ouders van rijke zoons, lachte ze. Het huis was niet te groot en ook niet te klein; ze moesten de kinderen en de kleinkinderen kunnen logeren als ze naar 'De Wilgen' wilden komen.

De Duitse ingenieur Stauffeld, de toegewijde dienaar van het

Reich, met toch een zin voor goede menselijke verhoudingen in het leven, had de machinefabriek Meerwijk heel goed beheerd in de oorlogsjaren; de bullebak, die tot op de dag dat hij overhaast moest vluchten een bullebak was gebleven, had dat eveneens gedaan, al was de produktie van de Vleeswarenfabriek Meerwijk vrijwel geheel bestemd geweest voor Duitse soldaten. De bedrijven waren intact gebleven, de mensen waren niet naar Duitsland gestuurd om daar te werken; toen de oorlog voorbij was konden ze meteen aan de slag gaan. Na een periode van oorlogsmoeheid richtte de wereld zich op om de schade te herstellen. Ook Nederland deed eraan mee en deze zucht naar vernieuwing en expansie kwam in Brabant heel sterk tot uiting. In minder dan twintig jaar breidde Mari zijn machine- en tractorenfabriek uit tot een bedrijf met wereldfaam. In Vught bouwde hij een villa waar Zera, die voor hem een grote steun was geweest in zijn opgang, een nog altijd wat opzichtige, charmante gastvrouw was. Ze hadden drie kinderen, twee jongens en een meisje, grote kinderen al, de oudste zoon Fried was al bijna klaar met het gymnasium. Jan, de commerciële directeur van Meerwijk woonde eveneens in Vught in een wat kleinere villa. Een kalme, rustige man; een goed complement van zijn dromerig-driftige oudste broer, de technische man, uit wiens creatieve begaafdheid de fabrieken waren ontstaan. Jan was getrouwd met Gemma Valvine, een professordochter. Verscheidene jaren waren ze kinderloos gebleven, toen kwamen er vier achter elkaar.

Willem Meerwijks Vleeswaren-Export was maar een schaduw van Mari's enorm bedrijf. Toch deed hij het goed; hij verkocht zijn kwaliteitsprodukten in heel Europa en ook daarbuiten. Hij was nog de bonkige, toch wel iets meer gecultiveerde man, altijd vrolijk en opgewekt; de bullebak had hem jarenlang het bloed onder de nagels weggepest, maar hij had hem niet klein kunnen krijgen. Hij woonde met zijn struise Gerda in een fraai, nieuw huis dichtbij zijn fabriek. Ze hadden twee zonen van vijftien en zestien jaar; het oudste

kind, een meisje, was vroeg gestorven. De twee knullen, waarvan nu al te zien was dat ze breder dan hun vader en groter dan hun moeder zouden worden, waren op de hbs. Ze mochten van hun vader worden wat ze wilden, als ze maar geen slager werden.

Harrie van Rensene, de conrector van het meisjeslyceum, woonde in een aardige villa aan de rand van het mastbos vlakbij de IJzeren Man. Mari had hem een directiefunctie aangeboden in zijn bedrijf, maar dat had hij geweigerd. 'Nee, Mari, ik hoor niet thuis in een bedrijf. Mijn plaats is in de school, het onderwijs is de dessem van mijn leven.' Hij vond het wel leuk dat Mari hem in de gelegenheid stelde financieel mee te doen; dat bracht een flinke duit in de beurs. Ze hadden drie kinderen, alle drie meisjes. Friedi was al getrouwd met een jong jurist, Bas Stevens. Friedje, die de vijftig pas even voorbij was, was al enkele jaren grootmoeder van een kittig ding, een Griniautype net als haar moeder.

'Jij wordt geen dag ouder,' zei Mari, die graag met zijn zus een poosje kwam babbelen. 'Net als grootmoeder vroeger.'

'Ik lijk niet op grootmoeder,' zei Friedje.

'Nee, jij bent een Griniau volgens de overlevering. Grootmoeder was blond en statig. Weet je nog hoe trots wij op haar waren als we met de brik gingen rijden, omdat ze zo jong en zo mooi was?'

Over hem heen keek Friedje naar de zondoorlichte tuin en naar het mastbos daarachter. Die jongen... dacht ze. Grootmoeder was al twintig jaar dood en nog kon hij die grote vrouw geen dag vergeten.

De conrector was nog altijd slank, onberispelijk gekleed en heel zorgvuldig in zijn manier van doen. Hij was oud geworden, zijn gezicht zat vol rimpels, zijn blonde haren had hij verspeeld aan het leven en hij droeg een bril met zwaar zwart montuur. De tijd was voorbij dat hij 's middags in de stad bleef, met zijn snelle wagen was hij vlug thuis. Dan aten ze een broodmaaltijd, dineren deden ze nog 's avonds; hij was er nog steeds op gesteld dat de tafel keurig verzorgd was en dat

ze er de tijd voor namen om rustig te eten. De gezelligheid was nog verhoogd doordat hij zich nu een goed glas wijn kon veroorloven. Daarna praatten ze in de zonnige tuin of in de behaaglijke woonkamer. Vaak kwam het gesprek bij de broers terecht. Mari's fenomenaal succes en Willem in goeden doen. 'Deze dingen zijn niet vanzelf gekomen,' zei de conrector, 'evenmin is er sprake van puur geluk. In vele decennia is het voorbereid door een gans volk. Enkele dingen hadden we onverlet bewaard in de eeuwen van knechting en vernedering: het geloof, vasthoudendheid, goedmoedigheid en trouw. Toen het industriële tijdperk begon, was Brabant niet klaar om zelf mee te doen. Allochtone Brabanders zijn begonnen en wat ze bereikt hebben, weet jij ook. Wij moeten onze leermeesters niet honen, maar prijzen en danken. Zij hebben ons bevrijd van de dwangvoorstelling dat Brabant een agrarisch land is. We hebben niet veel cultuurgrond, Friedje, en we kennen de werkmethoden niet van de echte agrariër. Dat wordt nu iets beter. Knappe koppen bemoeien er zich mee en ook mannen zoals Toon doen er veel goed aan.'

'Toon is altijd een vreemde jongen geweest,' zei Friedje.

'Ja, hij is apart, eenzelveig, egocentrisch, en tegelijk is hij een goed gemeenschapsmens. Heeft hij zich niet knap ontwikkeld in zijn eentje? Zijn landerijen zou men de proefvelden van Brabant kunnen noemen. Lid van de gemeenteraad, lid van de Provinciale Staten, bestuurder vrijgestelde van de Boerenbond. Een niet boerachtige boer heb ik hem eens genoemd. Dat kan ik herhalen. Ben jij het daarmee eens, Friedje?'

'Ja, daar ben ik het wel mee eens. Hij mocht wat mij betreft wat gezelliger zijn, hartelijker.'

'Dat is hij nu eenmaal niet. Gretha ook niet, ze passen goed bij elkaar. Dat alles is voorbereid moeten worden in vele decennia, heb ik zo juist gezegd. Veel Brabantse namen kun je noemen, die aan deze voorbereiding hebben meegewerkt. Als we ons tot onze kring bepalen, komt onmiddellijk de figuur van Godefriedus, jouw overgrootvader, ons voor de geest, en nog meer je grootmoeder. Dat waren mensen waar iets in zat;

zij hadden de biologische en mentale geschiktheid waaruit een gezin van creatief begaafde mensen kon voortkomen.'

'Grootvader Griniau,' zei Friedje.

'Ja, hij ook,' stemde Harrie toe. 'Grootvader Griniau had een heel andere allure dan je grootmoeder. Blijkbaar is de verbintenis tussen deze twee mensen voor het totaalbeeld goed geweest. Hij heeft zeer grote invloed uitgeoefend op je grootmoeder, die zij weer aan jullie heeft doorgegeven. Als deze dingen in potentie aanwezig zijn, kunnen ze uitgroeien tot iets groots. Kijk naar Mari. Een jongen, die tot zijn vijfentwintigste jaar de smidshamer heeft gehanteerd als smidsknecht. Toen was hij klaar om zelf te beginnen. Zeg ik dat goed? Ik geloof niet helemaal. Toen Mari na de lagere school smidsleerling werd bij Bart Schieban, was hij mentaal al klaar. Nu is hij een der grootste fabrikanten van Brabant. Voorzitter van de Vereniging van Brabantse Fabrikanten. In hoeveel comité's heeft hij zitting, overal wordt hij voor gevraagd. Dat komt omdat hij de allure heeft van de grote eenvoud, en een gezond praktisch denkend verstand bezit. Hij praat even makkelijk met een minister als met een knecht in zijn fabriek.'

Zorgvuldig sneed de conrector de punt van een sigaar, stak die aan en ging door. 'Ik heb zojuist gezegd dat allochtone Brabanders de boel hier op gang hebben gebracht. Zij vonden hier een groot potentieel aan mensen, en die mensen hadden de eigenschappen, die ik heb genoemd. Mede daardoor kon hier de industrie tot grote bloei geraken. Dat was de eerste fase in de industrialisatie van Brabant; de tweede, die minstens even sterk expansief is, heeft met Mari haar grootste leider gekregen. Mari's fabrieken, ook de staf, zijn vrijwel helemaal Brabants en katholiek. Dat hoeft niet per se, maar het hoeft ook niet per se helemaal anders te zijn. Dat heb ik vroeger ook al eens gezegd.'

'Dat weet ik nog,' zei Friedje. 'Dat was op mijn achttiende verjaardag toen jij voor het eerst op de Dommelhoeve bent geweest om kennis te maken.'

'De tweede fase zal Brabant de volledige emancipatie bren-

gen,' zei de conrector. 'Zover zijn we nog niet, maar we komen er zeker. Behalve de eigenschappen die ik straks heb genoemd, bezitten we ook geduld.'

De bloementuin met de kippenkooi achter 'De Wilgen' was nu helemaal klaar en zomers mooi. Hoe heerlijk leefden Toon en Frieda daar hun oude dag. Het was inderdaad niet moeilijk geweest goede hulp te krijgen. Een wat bedaagde juffrouw en een flink meisje zorgden voor de huishouding. Frieda hoefde niets meer te doen dan maïs strooien en eieren rapen, verder kon ze in een gemakkelijke stoel op het gazon zitten om naar de Dommelhoeve te kijken.

De zondagen waren nog beter dan door de week. Het moest al heel raar gaan als tenminste niet een van de jongens kwam, vaak met zijn vrouw en de kinderen. Al in de vroege voormiddag stond Toon op de smalle weg naar Zegenree uit te kijken of hij een bekende auto aan zag komen. Soms kwamen ze allemaal, dat gebeurde zeker op de verjaardagen en andere hoogtijdagen.

Dan was de bungalow vol drukte en rumoer. Het waren goede jongens, vond Frieda. Ze waren ver gekomen in de maatschappij en toch niet boven de ouders uitgegroeid. Soms zei vader Toon: 'Zullen we overvaren?' Dat deden ze wel eens, het was prettig over de wei te lopen waar ze vroeger gespeeld hadden. Voorbij de sloot waar nog de zilvervisjes zwommen; de eiken balk lag weer op zijn oude plaats onder de treurwilg. 'Weet je het nog, Friedje?' vroeg Willem.

Ja, dat wist ze nog. Ze schaterde het uit.

Er was niet veel veranderd in de Dommelhoeve. Toon droeg een goed passend kostuum in plaats van een blauwe kiel, Gretha een modieuze japon, de drie jongens van wie er minstens een boer zou worden, zagen er keurig uit. Toons auto stond onder de kersebomen. Dag aan dag reed hij de provincie in om te controleren en te adviseren. Vaak hield hij lezingen over moderne werkmethoden, bemesting, bevloeiing en wat er verder te pas kwam.

Opa's voltaire stond nog in de opkamer, daar hingen ook nog Godefrieda's kleurige platen. Op de deel hing nog de zinken bak om het ijskoude pompwater op temperatuur te brengen voor het vee: Mari's eerste technische prestatie. 'Als het bar koud is in de winter gebruiken we hem nog steeds,' zei Toon. 'De bak is vernieuwd, de oude was aan alle kanten lek. Maar de brander is nog dezelfde van vroeger.'

In de stal stonden ze bij de kruisen, opa's hobby. Aan de spijkers hingen nog restjes van de boeketjes voor Marinus van Stapelen, Jan Griniau en Dien Baks, en van de krans half wilde roosjes voor Marjan. Het boeketje roggearen met veertjes van de goudfazant had het best aan de tijd weerstaan. 'Vroeger heb ik me daar wel eens aan geërgerd,' zei Toon junior. 'Nu kan het me niets meer schelen. Laat ze maar hangen tot de balk zelf door de houtworm is opgevreten.'

Even stond hij voor zich uit te kijken, dan zei hij met een vrolijke glimlach: 'Onlangs was ik in een klein dorp in de buurt van Valkenswaard. Daar werd me een verhaal verteld van een stokoude Meierijse boer, die zozeer boer was, dat hij niet in zijn bed wilde doodgaan. Hij wou staandebeens sterven in de stal bij zijn vee. Dat heeft hij ook gedaan. In een dorpje bij Willemstad in West-Brabant wordt een verhaal verteld van Jan Grimo, een woeste ruiter, die op een zwarte hengst door de lucht reed.'

Vader Toon had wel eens behoefte om een autotochtje te maken met een van zijn zoons, Frieda gaf daar niet om. Dat kon gebeuren. Waar wilde vader naar toe? Dan eens hierheen, dan eens daarheen.

Op een prachtige dag in middenzomer wilde hij naar Bokhoven. 'Daar ben ik in geen eeuwige tijd geweest,' zei hij.

'Dan gaan we naar Bokhoven,' zei Willem. Ze reden langs de Engelse Dieze en de Maas het doodstille dorpje binnen. Toons geboortehuisje aan de dijk stond er nog, versleten en krom; aan de benedendijk werd het gestut door palen. Toen ze er bleven staan kwam een oud vrouwtje uit het donkere gat naar voren om te vragen wat ze daar zochten.

'Ik hoef niets te zoeken,' lachte Toon. 'Ik ben in dit huis geboren.'

'Wie ben jij dan?'

'Toon Meerwijk.'

Ze keek hem aan met haar kippige ogen. Er scheen iets te dagen in haar geest, want ze zei: 'De rijke Meerwijk komt ook van Bokhoven.'

Ze mochten erin komen. Het huisje was nog precies eender als vroeger, alleen leek het Toon nog kleiner toe dan toen. 'Kijk,' wees hij naar de beddekoets, 'in die bedstee ben ik geboren.'

Willem vond het niet bijster interessant. 'Wat wilt u nog meer zien?' vroeg hij.

Vader Toon wilde het kleine kerkje bezichtigen om te zien of daar alles nog eender was als vroeger. Ze liepen door het doodstille dorpje, passeerden een rijtje schrale linden. 'Dit is de Singel, Willem.'

'De Singel...?'

'Vroeger toen er twee rijen hoge iepbomen stonden was het mooier. Ze zijn bezweken aan de iepziekte. Deze bomen zijn laag en schraal en ze staan maar aan een kant.'

In het kerkje was alles gelukkig nog net zo als vroeger. Altaren, beelden en kronen hadden nog steeds de miniatuurmaat van het kerkje zelf. Het magnifieke grafmonument van de graaf en de gravin van Bokhoven was er ook nog.

'Kijk,' zei Toon, 'bij dat engeltje is een stukje van zijn neus af. Dat zal wel in de oorlog gebeurd zijn.'

'Wat wilt u nog meer zien?' vroeg Willem.

Toon Meerwijk wees naar het noorden. 'Daar ligt het grasland van Bram Bvert waar ik vroeger heb gewerkt.'

'Daar kunnen we niet komen, vader. Ik kan niet met de Mercedes over een smal koeienpad rijden.'

'Als je over Haarsteeg de dijk naar Hedikhuizen oprijdt, zijn we er vlakbij.'

'Dan doen we dat.'

Toon bleef nog even staan. 'Weet jij,' vroeg hij, 'dat ze hier

de beste rode tarwe van het hele land verbouwen?’

Daar wist Willem niets van.

‘Dan zul jij ook niet weten dat meneer pastoor hier al begin september aan de kapelaans en de paters, die meekomen met de beevaart naar de heilige Cornelius, verse zuurkool uit het vat voorzet.’

Willem kon zich niet herinneren dat grootmoeder daar iets over had verteld.

Ze reden over Haarsteeg de eeuwenoude ringdijk bij Hedikhuizen op. Daar herkende Willem het landschap beter.

‘Kijk,’ wees Toon naar de groene grasvlakte beneden hen, ‘dat is het grasland van Bram Belvert waar ik heb gewerkt.’

Willem hoorde het niet. Hij keek uit over het weidse landschap. Een onafzienbare groene vlakte waar de Maas als een zilveren lint doorheen stroomde. Links kleine dorpen langs de dijk, op de achtergrond, ver weg, de stad; in het felle zonlicht rees de kathedraal wit uit het bronsgroen omhoog. Het weerzien na zoveel jaren, ontroerde de bonkige man. In gedachten hoorde hij grootmoeder weer zeggen: Kijk goed, dit is een van de mooiste plekjes van Brabant. Dat moeten jullie je leven lang onthouden.

‘Hoor je me niet?’ vroeg Toon. ‘Ik zei...’

‘Ja ja, het gras van Belvert. Ik heb het verstaan. Hier hebt u gewerkt in uw jonge jaren. Wat wilt u nog meer zien?’

Toon Meerwijk wees met breed gebaar naar het dorpje Well aan de overzijde van de rivier. ‘Daarachter liggen nog meer percelen van Bram Belvert. Bieten en aardappelen.’

‘Wilt u daar naar toe? Zeg het maar, dan rij ik wel door de Maas heen.’

Een ogenblik stond Toon Meerwijk roerloos voor zich uit te kijken, dan kwam een verlegen oudemannenlach op zijn gegroefd verweerd gezicht. ‘Ik geloof dat ik een sukkel aan het worden ben,’ zei hij grinnikend. ‘Heb ik de hele tijd lopen zeveren?’ Hij pakte Willem bij de arm. ‘Kom jongen, dan rijden we naar huis, naar moeder.’